

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ІНСТИТУТ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ

КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Підручник

ТОМ I

(у двох томах)

*За загальною редакцією доктора юридичних наук,
професора Бараша Є. Ю.*

**Київ
2018**

УДК 343.2.01(075.8)
K82

*Рекомендовано Вченою радою Національної
академії внутрішніх справ
10.07.2018 р. (протокол № 13)*

Рецензенти:

Житний О. О. – завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін, юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, д-р юрид. наук, проф;

Степанюк А. Х. – декан факультету підготовки кадрів для Державної пенітенціарної служби України Національного юридичного університету ім. Я. Мудрого, д-р юрид. наук, проф.

Авторський колектив:

Музика А. А. – д-р юрид. наук, проф. (Р. 1, 34);

Конопельський В. Я. – д-р юрид. наук, доц. (Р. 5);

Письменський Є. О. – д-р юрид. наук, проф. (Р. 2);

Сокальська О. В. – канд. юрид. наук, доц. (Р. 3);

Стеблинська О. С. – канд. юрид. наук, доц. (Р. 14, 19);

Кирилюк В. А. – канд. юрид. наук (Р. 7, 8, 12, 13, 14, 18, 32);

Ісаков П. М. – канд. істор. наук (Р. 3, 16, 27, 28);

Микитась І. М. – канд. юрид. наук (Р. 17, 24, 25, 26);

Заліялова І. М. – канд. юрид. наук (Р. 14, 15);

Рудницьких М. І. – канд. юрид. наук (Р. 4, 10, 11, 30, 31);

Кіслов О. І. – (Р. 9, 21, 23, 33);

Безорчук О. Л. – (Р. 6, 20, 22, 29, 35).

ISBN 978-617-7523-22-1

ISBN 978-617-7523-24-5

Кримінально-виконавче право України : підручник : ТОМ I (у 2-х т.) / [Музика А. А., Конопельський В. Я., Письменський Є. О та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Є. Ю. Бараша. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, ФОП Кандиба Т. П. – 2018. – 364 с.

Підручник підготовлено відповідно до програми навчальної дисципліни «Кримінально-виконавче право» з урахуванням змін і доповнень до чинного кримінально-виконавчого законодавства. Досліджуються питання кримінально-виконавчої політики України, правовий інструментарій, теорія та методологія кримінально-виконавчого права, система кримінально-виконавчого законодавства, його співвідношення з внутрішнім законодавством України й міжнародними нормативно-правовими актами, кримінально-виконавчі правовідносини та правове становище всіх суб'єктів та інших учасників кримінально-виконавчого процесу, система органів та установ виконання покарань, компетенція й функції цих органів щодо застосування засобів кримінально-виконавчого впливу, форми контролю та нагляду за діяльністю органів та установ виконання покарань, порядок та умови виконання й відбування всіх видів кримінальних покарань, види, підстави та порядок звільнення засуджених від відбування покарання.

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів юридичного профілю, науковців, практичних працівників кримінально-виконавчої системи й правоохоронних органів та всіх, хто цікавиться проблемами кримінально-виконавчого права.

ISBN 978-617-7523-22-1

ISBN 978-617-7523-24-5

УДК 343.2.01(075.8)
© Музика А. А., Конопельський В. Я., Письменський Є. О., Сокальська О. В., Стеблинська О. С., Кирилюк В. А., Ісаков П. М., Микитась І. М., Заліялова І. М., Рудницьких М. І., Кіслов О. І., Безорчук О. Л., 2018
© Інститут кримінально-виконавчої служби, 2018

ЗМІСТ

ТОМ І

«Кримінально-виконавче право України. Загальна частина»

Розділ 1. Поняття кримінально-виконавчого права.....	4
Розділ 2. Державна політика у сфері виконання покарань..	40
Розділ 3. Становлення та розвиток кримінально-виконавчої системи й законодавства України.....	64
Розділ 4. Загальна характеристика міжнародних нормативно-правових актів у сфері виконання покарань і поводження із засудженими.....	124
Розділ 5. Принципи кримінально-виконавчого права.....	154
Розділ 6. Кримінально-виконавче законодавство	173
Розділ 7. Структура й види норм кримінально-виконавчого права.....	203
Розділ 8. Кримінально-виконавчі правовідносини.....	222
Розділ 9. Правове становище засуджених як суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин.....	248
Розділ 10. Система органів та установ виконання покарань України.....	266
Розділ 11. Персонал Державної кримінально-виконавчої служби України.....	295
Розділ 12. Контроль та нагляд за діяльністю органів та установ виконання покарань	315

ТОМ I

«Кримінально-виконавче право України. Загальна частина»

Розділ 1

Поняття кримінально-виконавчого права

- 1. Кримінально-виконавче право як галузь права й галузь законодавства.*
- 2. Кримінально-виконавче право в системі права України.*
- 3. Наука кримінально-виконавчого права.*
- 4. Кримінально-виконавче право як навчальна юридична дисципліна.*

Предмет і метод кримінально-виконавчого права, завдання, функції, джерела та система кримінально-виконавчого права, кримінально-виконавче законодавство, наука кримінально-виконавчого права; предмет, основні завдання й система курсу навчальної дисципліни «кримінально-виконавче право».

1. Кримінально-виконавче право як галузь права й галузь законодавства

1.1. Вступні зауваги

Галузь права, вивчення якої ми розпочинаємо, в різні часи мала різні найменування: тюрмознавство (пенітенціарія¹), виправно-трудова право й нарешті – кримінально-виконавче право. Перший український кодекс, який забезпечував регулювання суспільних відносин у сфері

¹ **Пенітенціарія** (від пізньолат. poenitentarius, з лат. poenitentia – каяття) – галузь юридичної науки, що вивчає виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства (позбавлення та обмеження волі, арешт тощо). Виникла у XVIII ст., її родоначальниками вважаються Чезаре Беккарія, Ієремія Бентам і Джон Говард, які у своїх працях започаткували розгляд тюремної проблематики й уперше обґрунтували потребу в тюремних реформах.

виконання й відбування покарань, не називався виправно-трудовим. Так, 23.10.1925 р. на 2-й Сесії ВУЦВК ІХ скликання була ухвалена постанова «Про надання чинності Поправно-Трудовому Кодексові УСРР». Дещо раніше, у серпні 1924 р., був розроблений проект Пенітенціарного кодексу УСРР².

Дивує той факт, що у вітчизняній юридичній літературі справжня назва Кодексу – «Поправно-Трудовий Кодекс УСРР» – не використовувалася, хоча офіційно вона ніколи впродовж майже 46 років не зазнавала якихось змін (якщо не враховувати заміну великих літер на малі у написанні окремих слів, які утворюють назву акта). Навіть у «Юридичній енциклопедії» стаття про нього називається «Виправно-трудовий кодекс УСРР 1925»³. Цей Кодекс (зі справжньою назвою) припинив свою дію на підставі Указу Президії Верховної Ради Української РСР «Про визнання деяких законодавчих актів Української РСР такими, що втратили чинність у зв'язку з введенням у дію Виправно-трудового кодексу Української РСР» від 30.06.1971 № 3794-VII: «Відповідно до Закону Української РСР від 23.12.1970 року “Про затвердження Виправно-трудового кодексу Української РСР” Президія Верховної Ради Української РСР постановляє:

Визнати такими, що втратили чинність з 1.06.1971 року, постанову 2 сесії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету ІХ скликання від 23.10.1925 року “Про надання чинності Поправно-трудовому кодексу УСРР” (ЗУ УСРР, 1925 р., № 94–95, ст. 523) і Поправно-трудовий кодекс УСРР (ЗУ УСРР, 1925 р., № 94–95, ст. 524) із змінами та доповненнями, внесеними до цього Кодексу законодавчими актами згідно з додатком».

Варто зазначити, що злочинність і боротьба з нею – це давня та вічна проблема будь-якого суспільства, й від того, як держава вибудовує політику у цій сфері, значною мірою залежить стан захищеності та соціального спокою кожного з

² Маляренко В. Т., Музика А. А. Амністія та помилування в Україні : навчальний посібник. Київ : Атіка, 2007. С. 71.

³ Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Українська енциклопедія, 1998. Т. 1: А–Г. 1998. С. 404.

нас. Реагування на злочинність належить до пріоритетних напрямів державної політики. Особливо чутливою в аспекті дотримання прав людини є пенітенціарна складова такої діяльності. При цьому неабияку актуальність має цілком практичний аспект проблеми реалізації кримінальної відповідальності: «надійна і якісна охорона засуджених у місцях ув'язнення за будь-яких політичних режимів була індикатором внутрішньої сили та організаційної здатності держави; особливо важливе значення вона має в умовах державних переворотів (революцій), війни і нестабільного законодавства, коли всі суб'єкти суспільних відносин є однаково вразливими»⁴.

Важливо зберігати історичну пам'ять, щоб, зокрема, не повертатися до гіршого. Так, недалеке минуле свідчить про те, що тоталітарна радянська держава мала у своєму розпорядженні потужну й професійно вишколену карально-репресивну систему, складовою якої були органи виконання покарань. Карально-репресивний апарат не лише послуговувався викривленим радянським «класовим» законодавством, а й користувався практично безкарністю його порушень – нібито задля інтересів служби. За допомогою цих важелів радянській владі вдалося досягти певних зрушень, наприклад у вигляді запобігання розмаху збройної національно-визвольної боротьби у 1947 р., помітного скорочення «вуличної» злочинності (крадіжок, грабежів тощо). Однак рівень злочинності в СРСР залишався доволі високим, а економічна злочинність навіть демонструвала тенденцію зростання. Це можна пояснити, зокрема, хибністю комуністичної концепції боротьби зі злочинністю, невиправданими сподіваннями на карально-запобіжну функцію за фактичного ігнорування виправної функції засуджених⁵.

⁴ Колос М. І. Українська кримінально-правова політика 1917–1921 років. *Наука і правоохорона*. 2015. № 2. С. 290.

⁵ Савчин Г. Я. Радянська система виконання покарань у західних областях України (1944–1953 рр.): історико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України. Львів, 2015. С. 16.

За радянських часів практика виконання покарань мала свою «соціалістичну» специфіку. Це передусім стосується масштабного використання дешевої примусової, по суті рабської праці засуджених. Яскравим свідченням такої експлуатації є, зокрема, історія будівництва Біломорсько-Балтійського каналу ім. Сталіна й каналу Москва – Волга в 30-х роках минулого століття. Окрім того, тодішня влада всіляко намагалася приховувати інформацію про справжні умови, в яких трималися засуджені.

Траплялися і випадки майже абсурдні. Так, з ідеологічних міркувань (ніби в Радянському Союзі злочинність відмерла, й ніколи не було таборів) Основи виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік (затверджені Законом СРСР від 11.07.1969 р., набули чинності з 01.11.1969 р.) були оголошені таємним наказом МВС СРСР від 20.10.1969 № 0635⁶. Це сталося без урахування того, що наступного року мали бути ухвалені (й ухвалювалися) відповідні республіканські кодекси, зокрема Виправно-трудоий кодекс УРСР від 23.12.1970 р., і їх існування вже не можна було приховати. Та й для чого це робити?

Виявляється, для такого приховування реальності були причини. Тогочасна інерція мислення спиралася на трагічні події минулого у пенітенціарній практиці. Ось один лише приклад. Нестерпні умови, в яких відбували покарання засуджені та свавілля адміністрації місць позбавлення волі призвели до повстання політичних в'язнів Степового табору (рос. Степной лагерь, Степлаг) – одного з найбільших виступів в'язнів у післясталінський період історії СРСР. То було Кенгірське повстання 16 травня – 26 червня 1954 р. (селище Кенгір, Казахська РСР).

У Степлагу відбували покарання головним чином засуджені за військові злочини в лавах Червоної армії, а також за участь у націоналістичному русі в Західній Україні та в республіках Прибалтики. Серед них було багато

⁶ Сборник нормативных актов для работников исправительно-трудовых учреждений. М.: МВД СССР, Главное управление исправительно-трудовых учреждений, 1974. Т. 1. С. 3–30 (Секретно).

колишніх членів ОУН і бійців УПА та балтійських «лісових братів». На момент повстання у Степлагу утримувалися 20 698 осіб, із них, зокрема, 9 596 (46,3 %) українців, 4 637 (22,4 %) латишів, естонців і литовців та 2 661 (12,8 %) росіян. У повстанні брало участь близько 5200–8000 в'язнів.

Справедливий протест засуджених був жорстоко придушений за участю 1 600 солдатів із сотнею вишколених собак, трьома пожежними машинами й п'ятьма танками Т-34. Більше в радянській історії придушень табірних повстань із використанням танків не було.

Результат – близько 700 загиблих і скалічених. Пізніше всі учасники Кенгірського повстання, які залишилися живими, були примушені дати підписку про нерозголошення інформації стосовно тих подій⁷.

Із метою відновлення історичної справедливості, встановлення порядку реабілітації репресованих осіб та осіб, які постраждали від репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років, відновлення їхніх політичних, соціальних, економічних та інших прав, визначення порядку відшкодування шкоди, завданої таким особам унаслідок репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років і недопущення повторення злочинів тоталітарних режимів був ухвалений Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 17.04.1991 № 962-XII (назва – в редакції Закону № 325-VIII від 13.03.2018 р.).

1.2. Визначення поняття, предмет і метод кримінально-виконавчого права

Кримінально-виконавче право – це галузь права, система юридичних норм, що регулює суспільні відносини у сфері виконання й відбування покарань, передбачених Кримінальним кодексом України, а також у сфері застосування пробації.

⁷ Кенгірське повстання [Електронний ресурс] // Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Кенгірське_повстання (дата звернення: 06.12.2017).

Норми кримінально-виконавчого права регулюють кримінально-виконавчі правовідносини. Змістом останніх є передусім суспільно значуща діяльність, що забезпечує порядок та умови виконання й відбування покарань. Ці відносини виникають на підставі обвинувального вироку суду або іншого рішення суду, які набрали законної чинності, а також Закону України «Про амністію» та акта помилування. Саме зазначені відносини і є **предметом** кримінально-виконавчого права. Із предметом правового регулювання тісно пов'язується й ним обумовлюється **метод** кримінально-виконавчого права – підхід до впорядкування аналізованих відносин. Таким визнається імперативний метод (метод субординації), притаманний передусім публічним галузям права. Імперативний метод правового регулювання передбачає категоричну й докладну регламентацію необхідної поведінки суб'єктів суспільних відносин; його застосування унеможлиблює обрання ними варіантів поведінки на власний розсуд.

Особливість цього методу у кримінально-виконавчому праві полягає в тому, що держава незалежно від інтересів і волі засуджених установлює порядок та умови виконання й відбування призначених їм покарань. Водночас встановлюються і правила поведінки для працівників органів та установ виконання покарань та інших осіб. Прикладом можуть слугувати положення частини 6 ст. 8 КВК: «Керівник адміністрації установи виконання покарань несе персональну відповідальність за розміщення засуджених, що прибули до установи. При цьому забороняється розміщення таких осіб у приміщеннях разом із особами, що мають дві або більше судимостей, а також особами, які можуть негативно на них вплинути за своїми психологічними якостями».

Окрім імперативного методу регулювання суспільних відносин, у кримінально-виконавчому праві як допоміжні (субсидіарні) обґрунтовано застосовуються також інші методи – заохочувальний і диспозитивний. Використання першого методу зумовлює наявність у кримінально-виконавчому законодавстві низки заохочувальних норм, наприклад норми ст. 130 КВК «Заходи заохочення, що

застосовуються до осіб, позбавлених волі» й норми ст. 154 КВК про порядок дострокового звільнення від відбування покарання.

Диспозитивний метод (метод координації) у кримінально-виконавчому праві має обмежене застосування. Для цього методу є характерним правове регулювання на засадах ініціативності та вільного розсуду учасників відповідних відносин. Зокрема, відповідно до частини 1 ст. 118 КВК України засуджені залучаються до оплачуваної праці за строковим трудовим договором, що укладається між засудженим і виправною колонією (слідчим ізолятором). Звісно, за умови забезпечення їх належної охорони та ізоляції.

Наведемо ще один приклад застосування диспозитивного методу у кримінально-виконавчому праві. Серед підстав звільнення від відбування покарання стаття 152 КВК України передбачають закони України про амністію, але для ухвалення відповідного судового рішення вимагається дотримання обов'язкової умови – волевиявлення особи, на яку поширюється дія цього закону. Зокрема, Закон України «Про амністію у 2016 році» від 22.12.2016 р. містить таке положення: «Застосування амністії не допускається, якщо обвинувачений (підсудний) або засуджений заперечує проти цього. Особа, щодо якої вирішується питання про застосування амністії, дає свою згоду суду в усній чи письмовій формі з обов'язковим зазначенням цього в журналі судового засідання» (ст. 10).

Заохочувальний і диспозитивний методи поєднуються з основним – імперативним методом.

Для розуміння поняття кримінально-виконавчого права слід мати на увазі, що в сучасній юридичній науці воно вживається у таких значеннях: *галузь права, галузь законодавства* (уже римські юристи розрізняли *jus* – право та *lex* – закон), *наука кримінально-виконавчого права* (доктрина, теорія кримінально-виконавчого права), *навчальна дисципліна* (предмет, що викладається в юридичних навчальних закладах). Ці поняття об'єднує те, що вони ґрунтуються передусім на єдиній нормативній базі

– Кримінально-виконавчому кодексі України (далі – КВК України). Водночас їм притаманні певні особливості.

1.3. Кримінально-виконавче право як галузь права

Кримінально-виконавче право як галузь права – це не лише система відповідних юридичних норм, оскільки поняття кримінально-виконавчого права та кримінально-виконавчого законодавства не збігаються.

Апріорі є продуктивним пізнання будь-якої галузі права на рівні загальної теорії права. Варто сприйняти міркування спеціалістів у цій галузі знань, зокрема те, що «Право народжується та черпає свої сили в глибинах людського життя. Правові норми можуть знайти своє реальне відображення у багатьох джерелах. Закон виступає тільки одним із таких джерел..., закон може містити такі положення, які порушують невід’ємні та невідчужувані права і свободи людини.

У такому випадку ми говоримо про неправовий закон, тобто такий, що не відображає сутності та цінності права... Люди не сприйматимуть закон, який не відповідає їхнім потребам та інтересам, він буде частіше порушуватись»⁸.

Прикладом неправового закону може слугувати стаття 26 КВК України (порядок виконання покарання у виді штрафу). У частині 3 цієї статті написано таке: «У разі несплати засудженим штрафу у строк, передбачений частиною 1 цієї статті, суд за поданням кримінально-виконавчої інспекції розглядає питання про розстрочку виплати несплаченої суми штрафу або заміну несплаченої суми штрафу покаранням у виді громадських, виправних робіт або позбавлення волі відповідно до закону». Аналогічні правові наслідки у разі невиконання зазначеного покарання передбачено і частиною 4 ст. 26 КВК України.

Ці норми як похідні у загальному вигляді відображають положення іншого неправового закону як основного – частини 5 ст. 53 КК України про штраф. Зокрема, у ній написано, що «суд замінює несплачену суму

⁸ Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І Козюбри. Київ : ВАІТЕ, 2016. С. 123.

штрафу покаранням у виді позбавлення волі» залежно від несплаченої суми штрафу й тяжкості вчиненого злочину «від одного до п'яти», «від п'яти до десяти» і «від десяти до дванадцяти» років.

Як реагувати на такі вади?

По-перше, існує ст. 389 КК України, яка передбачає відповідальність за ухилення засудженого від покарання, зокрема від сплати штрафу, а не за несплату штрафу (рідкісний випадок, коли норми Загальної частини цього Кодексу «шкідливо конфліктують» з нормами Особливої частини); по-друге, за фактом такого ухилення має бути проведене досудове розслідування, а вже потім – судове рішення, і аж ніяк не про «заміну несплаченої суми... покаранням»; по-третє, санкції зазначеної статті не встановлюють покарання у виді громадських робіт і позбавлення волі; по-четверте, за будь-яких умов позиція законодавця взагалі позбавлена здорового глузду, оскільки ухилення від штрафу – це умисний злочин, натомість «несплата штрафу» не є кримінально караним діянням (навіщо витратити час і зусилля на доведення умислу в діях засудженого, якщо достатньо зафіксувати лише факт несплати штрафу?).

А як тут бути з принципами кримінального права, зокрема «*nullum crimen, nulla poena sine lege*» («немає злочину, немає покарання без закону», тобто не передбаченого законом)? У загальній формі це положення закріплено в Конституції України: «Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення» (ч. 2 ст. 58). Зміст цього принципу розкриває КК України (ст. 2, частини 3, 4 ст. 3).

На принципі відповідальності лише за наявності вини ґрунтується презумпція невинуватості, що в загальному вигляді має таку формулу: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду» (ч. 1 ст. 62 Конституції України). Це положення також відтворено в КК України (ч. 2 ст. 2).

В аспекті аналізованого питання доречно пригадати Протокол № 4 до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, який гарантує деякі права та свободи, не передбачені в Конвенції й у Першому протоколі до неї. Стаття 1 «Заборона ув'язнення за борг» цього Протоколу містить такий припис: «Нікого не може бути позбавлено свободи лише на підставі неспроможності виконати своє договірне зобов'язання». Керуючись аналогією кримінального права (а не закону), допустимо поширити цитовану норму також і на кримінально-правові відносини й, звісно, – на кримінально-виконавчі відносини.

Щоб зрозуміти відмінність між правом і законодавством доцільно звернутися також до англійського терміна «Rule of Law». У відповідному документі Парламентська Асамблея Ради Європи 23.11.2007 р. зазначила, що переклад російською терміна «Rule of Law» як «верховенство закону» (а не як «верховенство права») викликає серйозну стурбованість, оскільки в деяких молодих демократичних державах Східної Європи все ще присутні, попри верховенство права, певні традиції тоталітарної держави як у теорії, так і на практиці⁹.

27.06.2017 р. у Києві був презентований надзвичайно важливий документ Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії) «Rule of Law Checklist»^{10, 11}, перекладений українською з англійської як «Мірило

⁹ Принцип Rule of Law – див. Резолюція 1594(2007)¹: міжнародний документ [Електронний ресурс]. URL: [http://www.coe.int/t/r/parliamentary_assembly/\[russian_documents\]/\[2007\]/%5BBratislava2007%5D/Res1594_rus.asp](http://www.coe.int/t/r/parliamentary_assembly/[russian_documents]/[2007]/%5BBratislava2007%5D/Res1594_rus.asp) (дата звернення: 06.12.2017); Про поняття верховенства права див. також: Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : ВАІТЕ, 2016. С. 358–391.

¹⁰ Checklist (амер. 'tʃeklist) – список, перелік, контрольний список (перелік).

¹¹ Захід організовано за підтримки Програми Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) реформування сектору юстиції «Нове правосуддя» спільно з Радою з питань судової реформи та офісом Ради Європи в Україні. Див.: Мірило основного принципу [Електронний ресурс] // ТУТ (за позначкою «//») Закон і Бізнес URL: http://zib.com.ua/ua/print/129306-stali_vidomi_kriterii_verhovenstva_prava_teper_ukrainskoyu.html (дата звернення: 06.12.2017).

правовладдя». Переклад тексту українською зроблено вперше, авторство належить Сергію Головатому. Російський варіант перекладу назви документа – «Контрольный список вопросов для оценки соблюдения верховенства права».

У цьому документі наголошується, зокрема, на такому: «зведення поняття “право” лише до писаних норм (“*Law by Rules*”) – усе це є прикладами спотвореного тлумачення правовладдя»; верховенство права «не означає всього-навсього формальну законність, яка уможливило правильність і логічність у досягненні й примусовому забезпеченні демократичного порядку, натомість воно означає справедливість, що заснована на визнанні й повному прийнятті найвищої цінності людської особистості та гарантована інституціями, які забезпечують кістяк для її найповнішого вираження» (п. 15), «поняття “право” (від англ. “*law*”) охоплює не лише конституції, міжнародне право, статутне право та підзаконні акти, а й також – де доречно – суддєтворене право (*judge-made law*), як-то норми загального права, всі з яких є зобов’язальної природи» (п. 46)¹².

Отже, судова практика – передусім певні акти найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції та рішення Конституційного Суду України – охоплюється поняттям «право» (більш коректно, як зазначають у літературі, – це «судове правотворення», «судовий розвиток права»)¹³. Правом наповнене «бездоганне функціонування судової влади, чиї рішення виконано в дієвий спосіб» (п. 39 «Мірила правовладдя»).

¹² Мірило правовладдя [Електронний ресурс] // Закон і Бізнес URL: <http://www.google.com.ua/url?url=http://vasu.gov.ua/userfiles/file/Zakonodavstvo/venkom2017.doc&rct=j&q=&esrc=s&sa=U&ved=0ahUKEwjwlcK8fnUAhVCQJoKHRWRDEwQFggZMAE&usg=AFQjCNFiy-m7E3108-YFPFXDQcIFby1lkg> (дата звернення: 06.12.2017).

¹³ Нерідко, на жаль, трапляються і неправові судові рішення. Див.: Практика застосування Верховним Судом України положень Загальної частини Кримінального кодексу України / [уклад. О. П. Горох]; за заг. ред. А. А. Музики. Київ: Центр учбової літератури, 2017. 524 с.; Практика застосування Верховним Судом України положень Особливої частини Кримінального кодексу України / [уклад. О. П. Горох]; за заг. ред. А. А. Музики. Київ: Центр учбової л-ри, 2017. 915 с.

Міжнародна судова практика, серед іншого практика Європейського Суду з прав людини, що стосується, зокрема, виконання та відбування покарань, передбачених КК України, – це також право. До найдавніших джерел права належать принципи права та правова доктрина. Так, стаття 38 Статуту Міжнародного Суду ООН до джерел права, які застосовує Міжнародний Суд, відносить, зокрема, такі:

«...»

с) загальні принципи права, визнані цивілізованими націями;

д) ... судові рішення й доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів з публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення правових норм»¹⁴.

У позитивному аспекті показовими є окремі кодифіковані акти, які роблять акцент на принциповій нетотожності аналізованих явищ. Наприклад, Цивільний кодекс Східної Галичини 1797 р. розпочинався главою «Про право і закон» і в тексті чітко розмежував ці поняття. У чинному Цивільному кодексі України передбачаються «аналогія закону» й «аналогія права» (ст. 8).

Отже, ототожнення права й закону – характерна ознака тоталітарної держави, в якій визнається, що особа має лише ті права й у тому обсязі, які дарує їй держава; право – це природне явище, у законі право набуває лише державно-офіційної форми (М. Й. Коржанський). Право має слугувати «критерієм справедливості» (Арістотель).

Усе зазначене в аспекті розмежування понять права і закону повною мірою стосується розуміння кримінально-виконавчого права як галузі права.

1.4. Кримінально-виконавче право як галузь законодавства

Кримінально-виконавче право як галузь законодавства – це система виключно юридичних норм;

¹⁴ Устав Организации Объединённых Наций и Устав Международного Суда [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010/page2 (дата звернення: 06.12.2017).

таке законодавство «регламентує порядок і умови виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства і держави шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими» (ч. 1 ст. 1 КВК України).

КВК України формулює також **завдання** кримінально-виконавчого законодавства України. До них належить *визначення*:

- принципів виконання кримінальних покарань, правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов'язків;
- порядку застосування до засуджених заходів впливу з метою виправлення та профілактики асоціальної поведінки;
- системи органів та установ виконання покарань, їх функцій і порядку діяльності;
- нагляду й контролю за виконанням кримінальних покарань, участі громадськості в цьому процесі;
а також *регламентація*:
- порядку й умов виконання та відбування кримінальних покарань;
- звільнення від відбування покарання, допомоги особам, звільненим від покарання, контролю та нагляду за ними (ч. 2 ст. 1).

Відповідно до перелічених завдань основними **функціями** кримінально-виконавчого законодавства (та галузі права) є охоронна, регулятивна й запобіжна. Якщо синтезувати численні погляди стосовно питання про функції, як наголошується в юридичній літературі, то у підсумку під функцією права розуміють або соціальне призначення права, або напрями правового впливу на суспільні відносини, або і те, й інше. Отже, через пізнання функцій ми дізнаємося, як кримінально-виконавче право впливає на суспільні відносини.

Усі зазначені функції (якщо йдеться про злочин і покарання) притаманні передусім кримінальному праву. На стадії реалізації кримінально-виконавчих відносин вони конкретизуються, а тому мають свою специфіку. Сутність **охоронної функції** полягає в тому, що норми кримінально-виконавчого права спрямовано на захист інтересів особи, суспільства й держави шляхом застосування засобів виправлення та ресоціалізації засуджених. Основні з таких засобів: установлений порядок виконання та відбування покарання (режим), пробація, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив (ч.3 ст.6 КВК України). До певної міри норми кримінально-виконавчого законодавства відновлюють порушені права громадян, забезпечують суспільну відплату за вчинений злочин.

Через охоронну функцію не в останню чергу забезпечується реалізація **регулятивної функції** (і навпаки). Ця функція полягає в тому, що кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок та умови виконання й відбування кримінальних покарань шляхом створення умов для виправлення та ресоціалізації засуджених. Регулятивну функцію спрямовано на досягнення справедливого балансу інтересів засуджених і громадян (у тому числі потерпілих від злочину), суспільства й держави; відповідні норми організують поведінку суб'єктів кримінально-правових відносин, а також установлюють процедуру вирішення питань про дисциплінарну й адміністративну відповідальність засуджених, працівників органів та установ виконання покарань та інших осіб (у разі вчинення ними правопорушення на території установи виконання покарань).

Не допускати, блокувати вчинення нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також заздальгідь відвертати тортури й нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження із засудженими – це спрямування **запобіжної функції** кримінально-виконавчого права. Вона реалізується, зокрема, через виправлення засудженого – процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості

та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. Лише за умови виправлення засудженого стає можливою його ресоціалізація – свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства, повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві (частини 1, 2 ст. 6 КВК України).

Запобігання правопорушень в умовах відбування покарання забезпечують, зокрема, встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), положення щодо правового статусу засуджених (глава 2 КВК України), норми про дострокове звільнення від відбування покарання та інші заохочувальні норми.

Українське кримінально-виконавче законодавство складається з КВК України й інших актів законодавства, а також чинних міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України (ст. 2 КВК). На жаль, серед його складових КВК не згадує Конституцію України.

Кримінально-виконавче законодавство є основним джерелом вітчизняного кримінально-виконавчого права. При цьому надзвичайно важливу роль відіграє КВК України, ухвалений Верховною Радою України 11.07.2003 р., що набрав чинності з 01.01.2004 р. Цей кодифікаційний акт як сукупність юридичних норм становить певну систему. Отже, структура КВК України і відображає, власне, **систему кримінально-виконавчого права**.

Кодекс поділяється на органічно взаємопов'язані Загальну та Особливу частини. Він містить 5 розділів, 26 глав, понад 160 статей і Прикінцеві положення.

У чотирьох главах Загальної частини сформульовано правові приписи щодо мети та завдань Кодексу й джерел кримінально-виконавчого законодавства, встановлено межі чинності кримінально-виконавчого законодавства у просторі й часі, визначено підстави виконання й відбування покарання (вирок суду, який набрав законної чинності, інші рішення суду, а також закони України про амністію й акт помилування), закріплено принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання й відбування покарань,

визначено поняття «виправлення» та «ресоціалізація» засуджених і розкрито зміст їх основних засобів, визначено правовий статус засуджених, види органів та установ виконання покарань, положення щодо нагляду й контролю за виконанням кримінальних покарань і про участь громадськості у виправленні та ресоціалізації засуджених.

Особлива частина КВК України (22 глави) містить норми, що визначають порядок виконання й відбування різних видів покарань (штрафу; позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадських і виправних робіт; службових обмежень для військовослужбовців; конфіскації майна, арешту й обмеження волі; тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; позбавлення волі на певний строк і довічне позбавлення волі); передбачає положення щодо звільнення від відбування покарання, а також про допомогу особам, звільненим від відбування покарання, та про контроль і нагляд за ними. При цьому питання, пов'язані з виконанням і відбуванням покарання у виді позбавлення волі, регламентовано детально (це стосується, зокрема, режиму у колоніях та засобів його забезпечення, умов відбування покарання в колоніях, праці засуджених до позбавлення волі, виховного впливу на таких засуджених, особливостей відбування покарання в колоніях різних видів, а також засудженими жінками і неповнолітніми).

Окрім КВК України, до інших актів кримінально-виконавчого законодавства (про що йдеться у ст. 2 КВК), належать такі:

- низка інших вітчизняних кодексів (наприклад, КК України, КПК України, КУпАП, ЦК України, Сімейний кодекс України);
- інші закони України, зокрема «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18.02.1992 р., «Про попереднє ув'язнення» від 30.06.1993 р., «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» від 01.12.1994 р., «Про застосування амністії в Україні» від 01.10.1996 р. (а також закони про амністію, які періодично

ухвалюються Верховною Радою України), «Про загальну структуру і чисельність кримінально-виконавчої системи України» від 02.03.2000 р., «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» від 23.06.2005 р., «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» від 17.03.2011 р., «Про пробацію» від 05.02.2015 р. тощо;

- окремі нормативно-правові акти, затверджені указами Президента України, наприклад Положення про порядок здійснення помилування від 21.04.2015 р.;

- окремі постанови Кабінету Міністрів України (зокрема, відповідно до статей 25 і 149 КВК України Кабінет Міністрів України постановою від 01.04.2004 № 429 затвердив Положення про спостережні комісії та Положення про піклувальні ради при спеціальних виховних установах);

- нормативно-правові акти Міністерства юстиції України, наприклад Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань від 29.12.2014 № 2186/5, Інструкція з оформлення посадовими особами установ виконання покарань та слідчих ізоляторів матеріалів про адміністративні правопорушення від 08.09.2015 № 1674/5.

Наведений перелік актів не є вичерпним.

Поняттям «кримінально-виконавче законодавство України» охоплюються також чинні міжнародні договори, що стосуються пенітенціарної проблематики, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України (про них йтиметься у наступному підрозділі).

Джерелами вітчизняного кримінально-виконавчого права, крім кримінально-виконавчого законодавства, слід визначати:

- правові позиції Конституційного Суду України, викладені в ухвалених ним рішеннях, що належать до сфери кримінально-виконавчого права;

- практику застосування Верховним Судом України положень Кримінального кодексу України, які стосуються кримінально-виконавчих відносин (зокрема, відповідні правові позиції щодо застосування норми права, викладені у його постановках, ухвалених за результатами розгляду справ

із підстав, передбачених пунктами 1 і 2 частини першої ст. 445 КПК України);

- практику Європейського Суду з прав людини – щодо тлумачення норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р., Протоколів до неї, а також стосовно оцінки змісту окремих норм вітчизняного законодавства у сфері виконання та відбування кримінальних покарань.

Кримінально-виконавче законодавство та процес виконання й відбування покарань ґрунтуються на певних принципах (ст. 5 КВК України).

Виокремлюють **загальноправові принципи** (законності, демократизму, гуманізму, поваги до прав і свобод людини), **міжгалузеві принципи** (справедливості, невідворотності виконання й відбування покарань) і **галузеві принципи** (рівності засуджених перед законом, взаємної відповідальності держави та засудженого, диференціації й індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів та установ виконання покарань).

2. Кримінально-виконавче право в системі права України

Наші знання про кримінально-виконавче право, як і будь-яку іншу галузь права, не будуть повними без елементарного, бодай побіжного уявлення про нього як про складову системи права України. Розкрити систему права означає з'ясувати його структуру: з яких частин складається право та як вони взаємодіють. Систему права складають такі елементи: суб'єкт права, норми права, інститут права, підгалузь права, галузь права (галузі права можуть поділятися на фундаментальні і спеціальні) й підсистема права.

За визначенням теоретиків, **«система права – це інтегрована принципами права, зумовлена сполученням**

приватних і публічних інтересів сукупність правових норм, внутрішня організація якої характеризується їх єдністю, узгодженістю, диференціацією та групуванням у відносно самостійні структурні утворення»¹⁵.

Від системи права слід відрізнити **правову систему** – сукупність взаємопов’язаних між собою системи права та засобів її реалізації. До основних елементів правової системи належать такі: система права й система законодавства, правові відносини, юридична практика, тобто діяльність правотворчих, правозастосовних і правоохоронних органів, правова політика й ідеологія, правосвідомість і правова культура, юридична наука й освіта тощо¹⁶.

Розглянемо взаємозв’язок кримінально-виконавчого права та інших галузей права.

Кримінально-виконавче та конституційне право. Норми Основного Закону України, які мають найвищу юридичну силу, визначають, зокрема, права, свободи й обов’язки людини та громадянина. Кримінально-виконавче право має повною мірою враховувати ці та інші конституційні положення. У разі невідповідності будь-якої кримінально-виконавчої норми Конституції України її застосування забороняється. Основоположні права та свободи людини й громадянина кримінально-виконавчим правом сприйнято передусім на рівні регулювання правового статусу засуджених. КВК України наголошує на такому: «Засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених цим Кодексом, законами України і встановлених вироком суду» (ч. 2 ст. 7).

Зазначені положення останнім часом були посилені шляхом внесення відповідних коректив до КВК України, наприклад законами України «Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів»

¹⁵ Теорія держави і права : підручн. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2014. С. 174.

¹⁶ Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998. Т. 5: П–С. Київ, 2003. С. 39.

від 08.04.2014 № 1186-VII¹⁷ та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених» від 07.09.2016 № 1492-VIII¹⁸.

Кримінально-виконавче та кримінальне право. Тісний зв'язок цих галузей права є очевидним. Кримінальне право – це галузь матеріального права, система юридичних норм, якими встановлюються засади кримінальної відповідальності, види злочинів і покарання за їх учинення, а також інші заходи кримінально-правового характеру. Кримінальний закон визначає, зокрема, поняття покарання, види покарань, підстави, умови, межі й порядок призначення покарань, а кримінально-виконавче право – порядок та умови їх виконання й відбування. У частині 1 ст.1 КК України сформульовано завдання цього Кодексу; в частині 2 ст. 50 визначено мету покарання (кара засудженого, його виправлення, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами). У свою чергу, КВК України адаптує зазначені мету та завдання до кримінально-виконавчого законодавства України (ч. 1 ст.1), визначає основні засоби виправлення і ресоціалізації засуджених (ст. 6).

Кримінальне право містить інститут звільнення від покарання та його відбування (розділ XII), а кримінально-виконавче право регламентує питання щодо припинення відбування покарання, а також порядок звільнення від відбування покарання, у тому числі дострокового (розділ V КВК України). Наведеними прикладами тісний взаємозв'язок аналізованих галузей права не вичерпується.

Отже, кримінально-виконавче право забезпечує реалізацію приписів кримінального (матеріального) права й у цьому аспекті виконує процедурні функції.

¹⁷ Про внесення змін до Кримінально-виконавчого кодексу України щодо адаптації правового статусу засудженого до європейських стандартів : закон України : від 08.04.2014 № 1186-VII. *Відомості Верховної Ради України.* 2014. № 23. Ст. 869.

¹⁸ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення виконання кримінальних покарань та реалізації прав засуджених : закон України : від 07.09.2016 № 1492-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2016. № 43. Ст. 736.

Кримінально-виконавче й адміністративне право. Зв'язок між цими галузями права проявляється передусім у сфері управління установами й органами виконання покарань, проходження служби співробітниками цих органів, застосування ними фізичної сили, спецзасобів і зброї до засуджених. Доволі помітною є «присутність» адміністративного права у кримінально-виконавчих відносинах і під час вирішення питань про відповідальність за правопорушення, що вчиняються засудженими.

Серед багатьох таких правопорушень особливе місце посідає приховане від огляду передавання заборонених предметів особам, яких тримають в умовах ізоляції. Із метою запобігання цим та іншим правопорушенням і злочинам законом у ст. 188 КУпАП встановлено відповідальність за «Незаконну передачу заборонених предметів особам, яких тримають у слідчих ізоляторах, установах виконання покарань»¹⁹. Відповідно до статті 255 КУпАП уповноваженими посадовими особами установ виконання покарань чи слідчих ізоляторів у разі вчинення цього правопорушення складається протокол про адміністративне правопорушення. Зазначену процедуру регламентує Інструкція з оформлення посадовими особами установ виконання покарань та слідчих ізоляторів матеріалів про адміністративні правопорушення від 08.09.2015 № 1674/5.

Кримінально-виконавче та кримінальне процесуальне право. Ці галузі права пов'язані між собою передусім кримінально-правовими відносинами, які виникають із моменту вчинення злочину. У межах зазначених відносин особа притягається до кримінальної відповідальності, при чому така відповідальність настає на підставі вироку суду, що набрав законної чинності.

Однією з форм реалізації кримінальної відповідальності є відбування винним покарання. Воно призначається судом відповідно до норм кримінального процесуального права, а виконання й відбування покарання

¹⁹ Докладно про цю проблему див.: Музика А. А. Методичні рекомендації щодо запобігання проникненню заборонених предметів до установ виконання покарань і слідчих ізоляторів. К.: ПАЛИВОДА А. В., 2016. 94 с.

– це вже сфера дії кримінально-виконавчого права. У статті 4 КВК України встановлено таке: «Підставою виконання і відбування покарання є вирок суду, який набрав законної чинності, інші рішення суду, а також закон України про амністію та акт помилування».

Загалом органи й установи виконання покарань виконують не лише вироки, а й багато інших судових рішень у кримінальних справах. Тобто, реалізація процесуальної форми здійснюється у межах кримінально-виконавчого права. І, звісно, ця галузь права послуговується понятійним апаратом, розробленим кримінальним правом (зокрема, поняттями кримінальної відповідальності, злочину, покарання і його видів, звільнення від відбування покарання та його видів, примусового лікування).

Відповідно до закону (у тому числі КПК України) в колоніях здійснюється оперативно-розшукова діяльність, основними завданнями якої є пошук і фіксація фактичних даних про злочини й інші правопорушення окремих осіб; ця діяльність здійснюється оперативними підрозділами органів та установ виконання покарань (ст. 104 КВК України).

Таким чином, кримінально-виконавче право та кримінальне процесуальне право єднають інтереси правосуддя.

Кримінально-виконавче й міжнародне право. До джерел кримінально-виконавчого права належать, зокрема, чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України (ст. 2 КВК України). Зазначене положення ґрунтується на Конституції України.

Існує ціла низка конвенцій та інших документів, які визначають міжнародно-правові стандарти поводження із засудженими. Це, зокрема, Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями, затверджені Конгресом ООН з профілактики злочинності і поводження з в'язнями (Женева, 30.08.1955 р.) – нова редакція цього документа була суттєво оновлена й має іншу назву: «Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються поводження з ув'язненими» («Правила Мандели»), ухвалені на 24-й сесії Комісії ООН із запобігання злочинності та кримінального правосуддя (Відень, 18-

22 травня 2015 р.); Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 10.12.1984 р.; Мінімальні стандартні правила ООН, які стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила»), затверджені Генеральною Асамблеєю ООН (Пекін, 29.11.1985 р.); Мінімальні стандартні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням («Токійські правила»), ухвалені Генеральною Асамблеєю ООН (Токіо, 14.12.1990 р.); Європейські пенітенціарні правила, ухвалені Комітетом Міністрів Ради Європи 11.01.2006 р., що регулярно оновлюються; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Рим, 4.11.1950 р.).

Практика Європейського суду з прав людини, діяльність якого належить до предмета міжнародного права, послуговується міжнародно-правовими актами та свідчить про наявність численних проблем у сфері виконання й відбування покарань нашої держави.

У листопаді 1995 р. Україна стала членом Ради Європи. Євроатлантичні прагнення нашої держави зумовлюють, зокрема, реформування вітчизняної пенітенціарної системи, а тому врахування зазначених та інших міжнародно-правових актів у практичній діяльності є обов'язком посадових осіб органів кримінальної юстиції незалежно від того, чи були вони ратифіковані або чи мають статус міжнародних договорів (тобто є документами рекомендаційного характеру).

Кримінально-виконавче право через урахування особливостей статусу засудженого має помітний зв'язок і з іншими галузями права. Це стосується нормативного регулювання різноманітних відносин, що традиційно належать, наприклад, до сфери застосування цивільного, сімейного, трудового, фінансового й інформаційного права; при цьому не залишаються осторонь цивільне процесуальне право й адміністративно процесуальне право. У нормах кримінально-виконавчого права відповідні інтереси засуджених, їх права та обов'язки належно відображено, тобто вони враховують положення зазначених галузей права.

3. Наука кримінально-виконавчого права

Свого часу в одному із законопроектів поняття «наука» було визначено як «сфера діяльності людини, спрямована на одержання (вироблення і систематизацію у вигляді теорій, гіпотез, законів природи чи суспільства тощо) нових знань про навколишній світ, основою якої є збір, постійне оновлення, систематизація, критичний аналіз фактів, синтез нових знань або узагальнень, що описують природні або суспільні явища, які досліджуються, та (або) дозволяють будувати причинно-наслідкові зв'язки між явищами і прогнозувати їх перебіг» (проект Закону України «Про внесення змін до Закону України “Про наукову і науково-технічну діяльність”» від 14.03.2014 р.).

В юридичній літературі зазначається, що на рубежі 1989–1990 років в Україні назріла об'єктивна потреба уточнити наукові позиції, подолати консервативні та догматичні погляди й переконання, властиві застарілій теорії виправно-трудового права. Саме з цим моментом і пов'язується початок процесу трансформації виправно-трудового права у кримінально-виконавче (І. В. Штанько).

Наука кримінально-виконавчого права – це складова юридичної науки, одна з галузей суспільних наук. Її змістом є система знань – поглядів, ідей, концепцій і теорій про порядок виконання й відбування покарань, передбачених КК України, та про застосування пробації.

Предметом науки кримінально-виконавчого права є основні, найбільш загальні закономірності розвитку суспільних відносин, що виникають у зв'язку з реалізацією кримінально-виконавчої функції держави (серед інших до таких відносин належить і діяльність органів та установ виконання покарань), а також пов'язаних із діяльністю органів пробації.

Відповідно до цього предмета паспортом наукової спеціальності 12.00.08 – «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» передбачено перелік **основних напрямів досліджень** у галузі науки кримінально-виконавчого права. До них (у тому числі не відображених у паспорті спеціальності), зокрема, належать дослідження наукознавчих проблем кримінально-

виконавчого права, вивчення кримінально-виконавчого законодавства, його соціальної зумовленості, якості й ефективності, закономірностей і тенденцій розвитку такого законодавства, проблем його вдосконалення; теоретична розробка питань кримінально-виконавчої політики (державної політики у сфері виконання покарань); прогресивна система виконання покарання, вивчення й узагальнення досвіду застосування різних видів пробації (досудової, наглядової, пенітенціарної), дослідження проблем класифікації засуджених із метою індивідуалізації виконання покарань; науковий пошук альтернатив такому виду покарання, як позбавлення волі; дослідження проблем організації добровільної праці засуджених до покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства; вивчення проблем організації та функціонування установ, що мають сприяти постпенітенціарній опіці держави щодо звільнених; проблема душпастирської опіки у сфері пенітенціарної діяльності; впровадження новітніх досягнень у галузі тюремної архітектури, тобто розробка споруд, які б відповідали вимогам міжнародних стандартів тримання засуджених та оптимально сприяли б процесу виправлення останніх.

Передумовою вирішення цих питань є логічне вивчення та узагальнення практики застосування кримінально-виконавчого законодавства, а також історії його розвитку. До актуальних проблем науки кримінально-виконавчого права, яка їх вивчає, належать також проблеми кримінально-виконавчого законодавства та практики його застосування в інших країнах (порівняльне правознавство). Особлива увага приділяється дослідженню міжнародно-правового потенціалу регулювання пенітенціарних відносин (йдеться передусім про міжнародні стандарти поведіння із засудженими та їх утілення у практику виконання покарань).

Завданнями науки кримінально-виконавчого права є, зокрема, вирішення фундаментальних і прикладних проблем у сфері реалізації кримінально-виконавчої функції держави, розробка сучасних виправних моделей та їх упровадження в практику виконання покарань і забезпечення нормотворчої

та науково-педагогічної діяльності новітніми результатами досліджень. Загалом визначення завдань будь-якої науки зумовлено її предметом.

Теоретико-прикладне значення науки кримінально-виконавчого права полягає в тому, що вона виконує такі функції: методологічну, надаючи рекомендації щодо найбільш доцільної організації процесу виконання й відбування кримінальних покарань; двоєдину виховну функцію – стосовно засуджених і суспільства; конструктивну функцію синтезу знань та уявлень (і, власне, здійснює їх систематизацію) про сферу виконання покарань та інших примусових заходів, що не є покаранням, а також застосування пробації.

Отже, **соціальна роль** науки кримінально-виконавчого права зумовлюється необхідністю організації вивчення й підвищення ефективності кримінально-виконавчого права, прогнозування розвитку кримінально-виконавчої системи України та практики виконання покарань.

Викладене означає, що предмет науки кримінально-виконавчого права є ширшим за предмет кримінально-виконавчого права як галузі права.

Наразі до злочинців слід віднести проблему пізнання «тюремного населення». За даними Міністерства юстиції України, в місцях позбавлення волі, які контролюються українською владою, тобто без установ Криму й тимчасово окупованої частини Донецької та Луганської областей, станом на 01.01.2018 р. трималося 57 100 осіб (станом на 01.01.2017 р. – 60 399 осіб).

А що ми знаємо про засуджених до позбавлення волі? Спеціальний перепис засуджених за часів незалежної України не проводився жодного разу. Давно настав час здійснити в Україні пенітенціарний перепис засуджених до позбавлення волі й осіб, які тримаються під вартою.

Спеціалісти зазначають, що за результатами такого перепису можна розраховувати на отримання вичерпної характеристики осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, а саме:

- соціально-демографічні дані (стать, вік, громадянство, освіта, вид занять, сімейний стан, стан здоров'я і т. ін.);
- кримінально-правові та кримінологічні дані (судимість, вид покарання, вчинення злочину у співучасті, суспільна небезпечність і характер вчиненого злочину, відбутий строк, підстави звільнення від покарання і т. ін.);
- кримінально-виконавчі дані (характеристика засудженого, кількість стягнень і заохочень, забезпечення роботою, матеріально-побутові умови відбування покарання, отримання посилок і передач, надання побачень і т. ін.).

Отже, будуть, зокрема, отримані відомості про наявність у засуджених соціально небезпечних захворювань (наприклад, туберкульоз, венеричні захворювання, СНІД, наркоманія). Це має неабияке значення для реалізації адекватної політики у сфері охорони здоров'я населення. Сьогодні як ніколи важливо мати інформацію не лише про зайнятість засуджених суспільно корисною працею, а й про вплив цього показника на їхню поведінку в місцях позбавлення волі. До вагомих в аспекті ресоціалізації та соціальної адаптації належить характеристика соціально корисних зв'язків засуджених: наявність сім'ї, побачень із родичами, одержання посилок і передач, користування правом на телефонні розмови та виїзд засуджених за межі УВП.

Практичний інтерес становлять відомості про строки перебування осіб під вартою в СІЗО й інтенсивність проведення з ними слідчих дій: такий аналіз є істотним в аспекті вирішення питання про скорочення строків тримання осіб під вартою, у тому числі на стадії судового розгляду кримінального провадження.

Результати зазначеного перепису можуть слугувати визначенню науково обґрунтованих напрямів подальшого реформування кримінально-виконавчої системи України і, звісно, розвитку юридичної науки. Загалом матеріали перепису стануть необхідною підставою для ухвалення виважених законодавчих і практичних рішень у сфері боротьби зі злочинністю, зокрема з питань виконання

покарань, ресоціалізації та соціальної адаптації осіб, які відбували покарання. До речі, Міністерство юстиції України наразі не володіє інформацією щодо осіб, які мають статус учасника бойових дій (АТО) й утримуються в установах виконання покарань, оскільки збирання та узагальнення таких даних не передбачено статистичною звітністю Державної кримінально-виконавчої служби України.

Актуалізований проект заслуговує на державну підтримку, і є підстави сподіватися, що його реалізації може сприяти Рада Європи. Пенітенціарний перепис має започаткувати постійний, системний моніторинг проблем виконання покарань в Україні.

Серед важливих напрямів пенітенціарних досліджень – ретроспективна проблематика. Наприклад, попри значну кількість праць історико-правового спрямування, присвячених питанням розвитку й функціонування радянських органів виконання покарань, досі не існує монографічних досліджень із комплексним аналізом системи виконання кримінальних покарань в УРСР у тоталітарний період, зокрема її регіональних особливостей²⁰.

До сучасних завдань кримінально-виконавчої науки належить дослідження й вирішення міждисциплінарних проблем, зумовлених російською агресією, окупацією та анексією частини території України (новостворені проблеми). Загалом на непідконтрольній українській владі території, відповідно до оприлюдненої 23.11.2017 р. інформації, залишилося 34 установи кримінально-виконавчої системи: в АР Крим – 5 із 5 установ, у Донецькій області – 14 із 20 установ, а у Луганській області – 15 із 16 установ. Станом на 01.11.2014 р. у цих установах утримувалося 19 232 особи²¹.

²⁰ Савчин Г. Я. Радянська система виконання покарань у західних областях України (1944–1953 рр.): історико-правове дослідження : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України, Львів, 2015. С. 8.

²¹ Чернишов Денис. Установи виконання покарань в Донецькій та Луганській областях під юрисдикцією України забезпечені всім необхідним

За ініціативи громадської організації «Всеукраїнська асоціація кримінального права» започатковано дискусію щодо новостворених проблем (липень – вересень 2016 р.)²². Йдеться, зокрема, про необхідність перегляду після повернення Україною загарбаних агресором територій так званих вироків та інших судових рішень у кримінальних провадженнях псевдореспублік («ДНР» і «ЛНР»), а з цим пов'язана подальша доля багатьох наших співвітчизників. Тема такого обговорення – «надзвичайно важлива, надзвичайно глибока і надзвичайно важка» (В. Т. Маляренко). Тому для спеціалістів (у тому числі в галузі пенітенціарної науки) завдання щодо прогнозування й моделювання можливих у майбутньому подій, процесів і зумовлених ними кримінально-правових та кримінально-виконавчих ризиків має бути серед пріоритетних.

Із цього приводу доречно знову пригадати «Rule of Law Checklist» (про нього йшлося у першому підрозділі під час розмежування понять «право» й «законодавство»). «Мірило правовладдя» має стати настільною книгою кожного судді, прокурора, слідчого й, звісно, Президента України, народних депутатів України, урядовців і всіх інших посадових осіб, причетних до правотворчості, правозастосування або ж ухвалення політичних рішень.

Вивчення та застосування цього документа в науковій діяльності слід визнати важливим завданням учених-юристів. Актуальність зазначеного завдання посилюється ще й таким його положенням: «30. Мірило є ні вичерпним, ні остаточним: його мета – охопити стрижневі елементи правовладдя. З часом Мірило може зазнати змін та розвитку,

[Електронний ресурс]. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/denischernishov-ustanovi-vikonannya-pokaran-v-donetskiy-ta-luganskiy-oblastyah-pid-yurisdiktsieyu-ukraini-zabezpecheni-vsime-neobhidnim> (дата звернення: 06.12.2017).

²² Запрошення до дискусії у форматі «круглого столу» щодо проблем застосування КК України, пов'язаних із вчиненням злочинів на непідконтрольних територіях Донецької і Луганської областей, та шляхи їх законодавчого розв'язання [Електронний ресурс]. URL: http://ivpz.org/images/pdf/zaproschennya_do_diskusii_072016.pdf (дата звернення: 06.12.2017).

щоб охопити інші аспекти чи набути подальшої деталізації. Можуть виникнути нові питання, що обумовлюватимуть його перегляд. Тому Венеційська Комісія регулярно здійснюватиме оновлення Мірила».

Розмірковуючи творчо, для науковців це означає, що з урахуванням національних особливостей і сучасних викликів на теоретичному рівні необхідно провести масштабне міждисциплінарне дослідження, у межах якого слід оцінити універсальне значення та практичний потенціал «Мірила правовладдя» в усіх сферах правовідносин і визначити перспективи його подальшого вдосконалення. Важливо дійти об'єктивного висновку про сучасний стан дотримання принципу верховенства права в Україні.

Результати такої ініціативи можуть бути враховані у процесі коригування документа Венеційською Комісією, тобто матимуть міжнародно-правове значення. Окрім того, необхідно підготувати Національний коментар «Rule of Law Checklist»²³.

З-поміж інших складових у пропонованому дослідженні й коментарі має набути виразного характеру пенітенціарна проблематика.

Із метою всебічного та якісного пізнання проблем, пов'язаних із виконанням і відбуванням покарань засудженими, наука кримінально-виконавчого права послуговується певними методами дослідження. Метод – це спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя, прийом або система прийомів, що застосовується в якій-небудь галузі діяльності. Серед наукових методів дослідження виокремлюють, зокрема, діалектичний, системно-структурний, догматичний (його ще називають формально-логічним або власне юридичним), соціологічний, історико-правовий і порівняльно-правовий (компаративістський) методи.

²³ Музика А. А. Rule of Law Checklist: світоглядна практична ідея верховенства права // Кримінальне право в умовах глобалізації: матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Одеса, 25.05.2018 р.). Одеса : НУ «Одеська юридична академія», кафедра кримінального права, 2018. С. 43–45.

Наука кримінально-виконавчого права є тісно пов'язаною з іншими юридичними науками, передусім із кримінальним правом і кримінальним процесом, адміністративним правом, міжнародним правом, з кримінологією та криміналістикою. Доктринальні здобутки кримінально-виконавчого права ґрунтуються, зокрема, на результатах досліджень у галузях педагогічної науки, психології, психіатрії й судової медицини, оскільки в них розглядаються певні питання, які досліджує пенітенціарна наука.

Ознайомлення з результатами сучасних пенітенціарних досліджень свідчить про те, що вітчизняна кримінально-виконавча наука, як стверджують фахівці, «поки що не є остаточно завершеною і цілком оформленою». Водночас окремі науковці вважають, що після здобуття Україною незалежності «досить інтенсивно розпочалась підготовка кандидатських та докторських дисертацій із проблем кримінально-виконавчого права», тоді як інші спеціалісти не поділяють такого оптимізму й роблять висновок, що «наука кримінально-виконавчого права зайшла в глухий кут». Також відзначається, що криза сфери виконання кримінальних покарань в Україні «зумовлена й певним призупиненням розвитку науки кримінально-виконавчого права».

Точаться дискусії і щодо розуміння процесу виконання кримінальних покарань. Виокремлюють дві основні концепції цього процесу: 1) виправну, що ґрунтується на ідеї поєднання покарання з виправно-трудоим впливом і ставить за мету виправлення й ресоціалізацію засуджених; 2) кримінально-виконавчу, згідно з якою виконання покарання полягає у здійсненні властивих йому правообмежень, а сутністю діяльності з виконання покарання виступає реалізація кари²⁴.

²⁴ Радов Г. О. Доктринальна модель Закону «Про пенітенціарну систему України». *Проблеми пенітенціарної теорії і практики*. Київ : КІВС, 1997. № 2. С. 11; Трубников В. М. Уголовно-исполнительное право Украины: Общая часть : учеб. пособие. Харьков : Рубикон, 1998. С. 23; Степанюк А. Ф. Сущность исполнения наказания. Харьков : Фолио, 1999. 256 с.; Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання

Загалом, на нашу думку, предмет такої дискусії слід визнати надуманим, оскільки процес виконання кримінальних покарань за згаданими концепціями штучно розривається на дві, ніби суперечливі складові, хоча насправді останні – взаємозалежні елементи єдиного цілого. Це, звісно, не означає заперечення необхідності подальшого вдосконалення пенітенціарної практики виконання кримінальних покарань. Натомість ми згодні з тим, що сучасні проблеми кримінально-виконавчого права певною мірою ускладнюються радянським спадком окремих положень як постулатів теоретичних основ виконання покарань, розроблених наукою виправно-трудового права.

Необхідно зазначити, що наукові проблеми (фундаментальні та прикладні) в галузі кримінально-виконавчого права традиційно розробляються передусім харківськими й київськими спеціалістами – творчими колективами Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України²⁵, Національної академії внутрішніх справ та Інституту кримінально-виконавчої служби.

злочинам : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2007. С. 40; Богатирьов І. Г. Українська пенітенціарна наука : монограф. Харків : Харків юрид., 2008. 294 с.; Яковець І. С. Сучасний стан науки кримінально-виконавчого права та передумови формування концепції оптимізації процесу виконання кримінальних покарань [Електронний ресурс]. *Часопис Академії адвокатури України*. 2013. № 1. URL: <http://e-pub.aau.edu.ua/index.php/chasopys/article/view/188/210> (дата звернення: 06.12.2017); Богатирьов Іван, Шкута Олег. Теорія дослідження пенітенціарної системи України крізь призму науки кримінально-виконавчого права. *Публічне право*. 2016. № 2. С. 189–195.

²⁵ Степанюк А. Х., Яковець І. С., Автухов К. А., Михалко І. С., Опанасенков О. І. Наукові розробки сектору дослідження проблем кримінально-виконавчого законодавства // Питання боротьби зі злочинністю : зб. наук. пр. / редкол. В. І. Борисов та ін. 2015. Вип. 29. С. 47–64; див. також інформацію про дослідження науковцями зазначеного інституту: теми «Теоретичні та прикладні проблеми реформування Державної кримінально-виконавчої служби України»: звіт про стан наукових досліджень за 2016 рік [Електронний ресурс]. URL: http://ivpz.org/images/pdf/richni_zvit_2016.pdf (дата звернення: 06.12.2017); Теоретичні питання удосконалення кримінально-виконавчого законодавства України та практики його застосування : звіт про стан наукових досліджень у 2017 році [Електронний ресурс]. URL:

Свого часу значний внесок у розвиток пенітенціарної науки зробили науковці Київського юридичного інституту²⁶ (раніше називався Київський інститут внутрішніх справ) Київського національного університету внутрішніх справ. Історія його становлення була започаткована ще в 1975 р.

4. Кримінально-виконавче право як навчальна юридична дисципліна

За визначенням спеціалістів у галузі педагогіки, навчальна дисципліна – це «науково обґрунтована система знань, навичок і вмінь, яку відібрано для вивчення в різноманітних освітньо-виховних системах. Конкретний перелік і взаємозв'язки предметів визначаються навчальними планами, структурологічними схемами підготовки відповідних фахівців» (В. В. Ягупов).

Навчальна дисципліна «Кримінально-виконавче право» вивчається у вищих навчальних закладах юридичного профілю. Вона ґрунтується на чинному законодавстві України, творчих здобутках пенітенціарної, кримінально-правової та інших юридичних наук, а також на досягненнях педагогічних, психологічних, соціологічних, політичних, філософських і багатьох інших наук. **Предметом** її вивчення є, зокрема, проблеми становлення кримінально-виконавчої політики та кримінально-виконавчого права, основні теоретичні положення пенітенціарної доктрини та проблеми практики виконання покарань, система кримінально-виконавчого законодавства та кримінально-виконавчі правовідносини, юридична регламентація правового становища суб'єктів та інших учасників кримінально-виконавчого процесу, система кримінально-виконавчого впливу, його види й засоби виправлення та ресоціалізації, міжнародне співробітництво

http://ivpz.org/images/pdf/richni_zvit_2017.pdf (дата звернення: 06.12.2017).

²⁶ Див.: Проблеми пенітенціарної теорії і практики: щорічний бюлетень / за заг. ред. д-ра юрид. наук, професора А. А. Музики. Київ : КЮІ КНУВС, 2005. С. 3–11.

у сфері виконання покарань, система органів та установ виконання покарань України, правове регулювання й порядок виконання усіх видів кримінальних покарань, звільнення від відбування покарання та постпенітенціарний вплив.

Основні завдання вивчення дисципліни «Кримінально-виконавче право»: здобути системні знання в галузі правового регулювання виконання різних видів кримінальних покарань, а також оволодіти навичками їх застосування в практичній діяльності. При цьому використовуються такі форми навчального процесу, як лекції, семінарські, практичні, самостійні й індивідуальні заняття, а також навчальна практика та стажування.

Система курсу навчальної дисципліни «Кримінально-виконавче право» обумовлюється системою кримінально-виконавчого права як галузі права та законодавства. Отже, навчальна дисципліна складається із двох частин – Загальної та Особливої.

Відповідно до Програми навчальної дисципліни у межах Загальної частини вивчаються такі теми: «Кримінально-виконавча політика та кримінально-виконавче право України», «Кримінально-виконавче законодавство України. Структура і види норм кримінально-виконавчого права», «Кримінально-виконавчі правовідносини», «Правове становище засуджених як суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин», «Система органів і установ виконання покарань України. Персонал Державної кримінально-виконавчої служби України» й «Контроль та нагляд за діяльністю органів і установ виконання покарань».

У процесі викладання Особливої частини кримінально-виконавчого права здобувачам вищої юридичної освіти пропонуються теми, що мають чітку практичну спрямованість: «Особливості національної моделі пробації», «Правове регулювання й порядок виконання покарань, пов'язаних із проходженням військової служби, та майнових покарань», «Правове регулювання й порядок виконання покарання у виді арешту», «Правове регулювання й порядок виконання покарання у виді обмеження волі», «Правове

регулювання й порядок виконання запобіжного заходу у виді тримання під вартою», «Позбавлення волі як особливий інститут державного примусу», «Класифікація, розподіл, направлення, прийняття та облік засуджених до позбавлення волі в УВП», «Режим у колоніях як основний засіб виправлення й ресоціалізації та засоби його забезпечення», «Умови відбування покарання у виправних колоніях», «Праця засуджених до позбавлення волі як засіб виправлення та ресоціалізації», «Виховний вплив на засуджених до позбавлення волі», «Особливості відбування покарання у виді позбавлення волі в колоніях різних видів та зміна умов тримання засуджених», «Особливості відбування покарання у виді позбавлення волі окремими категоріями засуджених», «Правове регулювання, порядок та умови виконання покарання у виді довічного позбавлення волі», «Звільнення від відбування покарання, нагляд і контроль за звільненими».

Кримінально-виконавче право вирізняється широкими міждисциплінарними зв'язками, його викладають з урахуванням вивчення студентами (слухачами, курсантами) основних положень таких навчальних дисциплін, як «Теорія держави і права», «Конституційне право», «Кримінальне право», «Кримінальне процесуальне право», «Адміністративне право», «Цивільне право», «Сімейне право», «Трудове право», «Оперативно-розшукова діяльність», «Кримінологія», «Пенітенціарна кримінологія», «Пенітенціарна психологія», «Пенітенціарна педагогіка», «Пенітенціарна політика та пенітенціарна система України», «Історія та теорія пенітенціарії».

Питання для самоконтролю

1. Поняття кримінально-виконавчого права.
2. Предмет і метод кримінально-виконавчого права.
3. Система кримінально-виконавчого права.
4. Джерела кримінально-виконавчого права.
5. Завдання та функції кримінально-виконавчого права.

6. Кримінально-виконавче законодавство: загальна характеристика.

7. Співвідношення кримінально-виконавчого права та кримінально-виконавчого законодавства.

8. Кримінально-виконавче право в системі права України.

9. Наука кримінально-виконавчого права, її предмет та основні напрями досліджень.

Перелік рекомендованої літератури

1. Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужи. – Київ : Атіка, 2010. 752 с.

2. Кримінально-виконавче право України. Загальна та Особлива частини : підручник / О. М. Литвинов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, К. А. Автухов, А. П. Гель, С. В. Лосич, Є. С. Назимко ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Литвинова та д-ра юрид. наук, проф. А. Х. Степанюка. – Київ : Дакор, 2015. 632 с.

3. Кримінально-виконавче право України : навч. посіб. / А. П. Гель, Г. С. Семаков, І. С. Яковець ; за ред. проф. А. Х. Степанюка. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. 624 с.

4. Кирилюк В. А. Збірник задач з кримінально-виконавчого права : навч.-метод. посіб. / В. А. Кирилюк. – Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. 106 с.

5. Кирилюк В. А. Кримінально-виконавче право (Загальна частина) : навч.-метод. посіб. / В. А. Кирилюк. – Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2014. 112 с.

6. Кримінально-виконавче право (Особлива частина) : навч.-метод. посіб. / В. А. Кирилюк, І. М. Микитась, О. І. Кіслов. – Київ : Ін-т крим.-викон. служби, 2015. 208 с.

Розділ 2

Державна політика у сфері виконання покарань

1. Кримінально-виконавча політика як елемент політики у сфері боротьби зі злочинністю.
2. Поняття та зміст кримінально-виконавчої політики України, її мета й завдання.
3. Фактори, що впливають на формування та реалізацію кримінально-виконавчої політики України.
4. Суб'єкти формування та реалізації кримінально-виконавчої політики України.
5. Стратегія та сучасні тенденції розвитку кримінально-виконавчої політики України.

Політика у сфері боротьби зі злочинністю як складова частина внутрішньої політики держави; місце кримінально-виконавчої політики в політиці держави у сфері боротьби зі злочинністю, її співвідношення з кримінально-правовою, кримінальною процесуальною та кримінологічною політикою держави; напрями кримінально-виконавчої політики; поняття та зміст кримінально-виконавчої політики; мета й завдання кримінально-виконавчої політики; принципи кримінально-виконавчої політики; фактори, що впливають на формування та реалізацію кримінально-виконавчої політики; суб'єкти формування та реалізації кримінально-виконавчої політики; стратегія та сучасні тенденції розвитку кримінально-виконавчої політики України; рівні кримінально-виконавчої політики: доктринальний, науковий, програмний, нормативний, правозастосовний.

1. Кримінально-виконавча політика як елемент політики у сфері боротьби зі злочинністю

Політика у сфері боротьби зі злочинністю як складова частина внутрішньої політики держави.

Політика будь-якої держави становить сукупність напрямів її діяльності в тій чи іншій сфері, які зумовлюються необхідністю реалізації цілей держави та можуть змінюватись залежно від періоду її розвитку. З огляду на властиві державі функції, її політика поділяється на зовнішню та внутрішню. Засади зовнішньої та внутрішньої діяльності Української держави встановлює Закон України від 01.07.2010 р. «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», яким визначаються принципи та пріоритети державної політики у відповідних сферах. Згідно із цим законом одним із принципів внутрішньополітичного курсу України є верховенство права, забезпечення реалізації прав і свобод людини та громадянина, повага до гідності кожної особи, забезпечення особливого піклування про дитину та реалізації її прав (ч. 2 ст. 2), а до основних засад політики у сфері розбудови державності віднесено боротьбу із злочинністю (ч. 1 ст. 3).

Внутрішня політика держави є рухливою та перебуває в постійній динаміці, а на її розвиток впливає безліч факторів (зміна політичних еліт або/та лідерів, взаємовиключність інтересів різних соціальних груп, стан економіки, зовнішня кон'юнктура, прояв відкритої або гібридної агресії з боку інших держав тощо). На певному історичному періоді держава може коригувати свою внутрішню політику або змінювати її пріоритети, проте її основні засади повинні залишатись стабільними із забезпеченням непорушності функціонування правової системи. До зазначених засад слушно відносити боротьбу із злочинністю, політика щодо якої потребує особливої та незмінної уваги з метою забезпечення належної та регулярної охорони держави, суспільства та кожної особи від суспільно небезпечних посягань (досягнення безпеки). Таким чином, політику у сфері боротьби зі злочинністю слід розглядати як нерозривну складову внутрішньої політики Української держави, що реалізується на постійній основі.

Незважаючи на найтіснішу пов'язаність політики у сфері боротьби зі злочинністю саме з внутрішньою політикою держави, не можна заперечувати її зв'язок із

зовнішньою політикою, щонайменше в аспекті боротьби із транснаціональною злочинністю.

Для позначення відповідного вектору внутрішньої політики держави, крім політики у сфері боротьби зі злочинністю, іноді використовують такі поняття, як «кримінальна політика», «антикримінальна політика», «антикриміногенна політика», «політика у сфері протидії злочинності» (та ін.), що є менш поширеними у вітчизняній правовій традиції.

Заслуговує на підтримку підхід, за якого політика у сфері боротьби зі злочинністю розуміється як вироблена Українською державою генеральна лінія, що визначає провідні напрями, цілі й засоби впливу на злочинність у спосіб формування кримінального, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого законодавства, регулювання практики їх застосування, а також розроблення й реалізацію заходів, спрямованих на запобігання злочинам²⁷.

Створення й удосконалення системи правових засобів, спрямованих на боротьбу зі злочинністю, передбачає деталізацію відповідної політики в її різних правових підсистемах (видах), до яких відносять кримінально-правову, кримінально-процесуальну, кримінально-виконавчу та кримінологічну сфери політики. Кожна з цих сфер щодо боротьби зі злочинністю покликана у притаманний їм спосіб впливати на злочинність загалом та на особу, яка вчинила злочин, зокрема, через визначення кола актів злочинної поведінки та їх правових наслідків (сфера кримінально-правової політики), встановлення процедури виявлення, розкриття й розслідування злочинів та відправлення правосуддя (сфера кримінально-процесуальної політики), регулювання порядку виконання покарання як одного з типових наслідків злочину (сфера кримінально-виконавчого права) та запобігання вчиненню нових злочинів (сфера кримінологічної політики).

²⁷ Див.: Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ: Атіка, 2005. С. 12.

Незважаючи на певну самостійність, зазначені складові політики у сфері боротьби зі злочинністю є тісно взаємопов'язаними між собою, доповнюють і взаємодіють одна з одною.

Можна також установити опосередковані (вторинні) зв'язки кримінально-виконавчої політики з іншими соціальними сферами політичної діяльності держави. Очевидним є факт наявності зв'язків між кримінально-виконавчою політикою та шлюбно-сімейною політикою. Кримінально-виконавча політика повинна також узгоджуватися із соціально-трудовою політикою стосовно забезпечення прав засуджених на працю, відпочинок тощо²⁸.

Місце кримінально-виконавчої політики в політиці держави у сфері боротьби зі злочинністю, її співвідношення з кримінально-правовою, кримінальною процесуальною та кримінологічною політикою держави. У сфері боротьби зі злочинністю провідне та першорядне місце посідає кримінально-правова політика, метою якої є забезпечення охорони найважливіших суспільних відносин, цінностей та благ (зокрема, прав і свобод людини та громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України) від злочинних посягань. Для цього держава визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які наслідки настають у результаті їх учинення. До кримінально-правових наслідків злочину належать покарання, звільнення від покарання та його відбування, звільнення від кримінальної відповідальності, судимість тощо. Виключно в межах реалізації кримінально-правової політики та лише в законодавчий спосіб відбувається формування системи покарань, які встановлюються за вчинення злочину. Так, з ухваленням у 2001 р. КК України (розділ X Загальної частини) був визначений вичерпний

²⁸ Див.: Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Взаємозв'язок кримінально-виконавчої політики України з іншими елементами правової політики держави: постановка питання // Політика у сфері боротьби зі злочинністю : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового юридичного інституту. Івано-Франківськ, 2017. С. 184.

перелік покарань, які суд може застосувати до особи, яка вчинила злочин. Дотепер види таких покарань залишаються незмінними, а отже, кримінально-правова політика України в цій частині є відносно стабільною. Змінювались хіба що ступінь репресивності (штраф), коло суб'єктів застосування (конфіскація майна, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців) або випадки, за яких унеможлиблюється застосування деяких видів покарань (довічне позбавлення волі).

Провідне місце кримінально-правової політики визначається тим, що решта елементів політики у сфері боротьби зі злочинністю (кримінально-процесуальна, кримінально-виконавча та кримінологічна сфери політики) перебувають з нею у прямій залежності (підпорядкуванні), а за відсутності кримінально-правової політики вони ставали б безпредметними. Віднесення тих чи інших актів поведінки до злочинних, а так само визначення правових наслідків їх учинення є необхідною передумовою для формування та подальшої реалізації як кримінально-виконавчої, так і кримінально-процесуальної та кримінологічної політики. Зазначені види правової політики, як впливає з викладеного, маючи похідний характер, здійснюються лише на основі кримінально-правової політики держави та не можуть суперечити її стратегії й тактиці, цілям і завданням тощо. Як зазначає з цього приводу П. Л. Фріс, кримінально-правова політика формує законодавчу базу управління боротьбою зі злочинністю, відмежовуючи злочинну поведінку від незлочинної. Від того, яке коло діянь буде визнано злочинними, який характер караності буде для них встановлено, за яких умов і на яких підставах кримінальна відповідальність виключатиметься або замінюватиметься іншими заходами, залежатиме розвиток кримінально-процесуальної, кримінально-виконавчої та кримінологічної політики. Відповідно, перенесення акценту на ті чи інші сторони боротьби зі злочинністю в процесі розвитку самої кримінально-правової політики з неминучістю вимагає внесення відповідних коректив у здійснення

інших елементів політики у сфері боротьби зі злочинністю²⁹.

Отже, формування кримінально-виконавчої політики, основу якої складає врегулювання правовідносин, що виникають у сфері виконання покарань, є залежним від кримінально-правової галузі політичної діяльності, адже для визначення змісту та спрямованості кримінально-виконавчої політики вирішальне значення має підхід держави до розуміння суті покарання, його мети, системи й видів покарання, підстав та умов звільнення від його відбування й інших суміжних питань, що складають невід'ємну частину української кримінально-правової політики.

Як приклад, зміст покарання у виді обмеження волі, його межі й перелік осіб, до яких застосування цього виду покарання заборонено, визначаються в межах формування кримінально-правової політики у спосіб їх відбиття у КК України (ст. 61). Натомість здійснення кримінально-виконавчої політики передбачає вирішення питань про умови та порядок відбування зазначеного покарання з визначенням місця його відбування, обчисленням строку обмеження волі, умов праці засуджених тощо (ст.ст. 56–70 КВК України).

Кримінально-процесуальна політика як підсистема державної політики у сфері боротьби зі злочинністю покликана визначати стратегію й тактику розвитку кримінального процесуального права та його застосування стосовно забезпечення розкриття злочину, його швидкого, повного та неупередженого розслідування й подальшого судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, зазнав адекватних заходів кримінально-правового впливу, а жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений. Завдання кримінальної процесуальної політики в контексті пенального виміру полягають у визначенні порядку призначення справедливого й індивідуалізованого

²⁹ Див.: Фріс П. Л. Нарис історій кримінально-правової політики України: монограф. / за заг. ред. М. В. Костицького. Київ: Атіка, 2005. С. 11–12.

покарання, виконання вироку та забезпечення процесуальних гарантій прав засуджених, які відбувають покарання. Наприклад, до завдань кримінально-процесуальної політики належить визначення процедури вирішення судом питань, пов'язаних із відбуванням покарання, зокрема йдеться про оскарження рішень, дій чи бездіяльності адміністрації установи виконання покарань і застосування заходу стягнення до осіб, позбавлених волі, у виді переведення засудженого до приміщення камерного типу (одиначної камери) тощо.

Кримінологічну (профілактичну) політику спрямовано на визначення стратегії й тактики запобігання злочинності, метою якої вважається мінімізація рівня злочинності шляхом усунення причин та умов, що сприяють вчиненню злочинів, і здійснення інших профілактичних заходів. Кримінологічна (профілактична) політика, будучи самостійним елементом політики у сфері боротьби зі злочинністю, пов'язана з іншими її елементами, зокрема і кримінально-виконавчою політикою. Так, до повноважень суб'єктів, які реалізують кримінально-виконавчу політику, належить здійснення визначених суб'єктом формування такої політики заходів, спрямованих на запобігання вчиненню засудженими повторних злочинів (див., наприклад, ст. 13 КВК України).

На підставі групування тих чи інших видів покарання можна виокремлювати окремі **напрями** кримінально-виконавчої політики, наприклад, політика у сфері виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства (арешт, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі) та політику у сфері виконання покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства (решта покарань, передбачених КК України).

2. Поняття та зміст кримінально-виконавчої політики України, її мета й завдання

Як було з'ясовано в попередньому підрозділі, предмет кримінально-виконавчої політики безпосередньо

пов'язується з виконанням покарань, зміст яких визначається у межах формування кримінально-правової політики держави. З огляду на це, кримінально-виконавчу політику резонно розглядати як політику у сфері реалізації виконання покарань, здійснювану в правотворчій і правозастосовній формах. У **правотворчому** процесі вона формує стратегію й напрями функціонування кримінально-виконавчої системи держави, визначає мету, завдання, принципи, зміст, форми та методи діяльності з виконання покарань задля їх утілення у відповідній сфері **правозастосування**.

Кримінально-виконавча політика в правотворчій формі завжди є пов'язаною з нормативно-правовим відображенням свого змісту. Передусім політика у сфері виконання покарань реалізується у законодавстві, що регулює діяльність із виконання покарань, адже згідно зі статтею 92 Конституції України виключно законами України визначається діяльність органів та установ виконання покарань та оголошується амністія.

Будучи необхідним засобом для переведення загальнообов'язкових нормативних приписів у сферу конкретних життєвих ситуацій, правозастосовна форма кримінально-виконавчої політики втілюється в актах застосування кримінально-виконавчих норм стосовно персоніфікованого кола осіб.

Мета кримінально-виконавчої політики полягає в забезпеченні реалізації кримінальної відповідальності стосовно належної організації виконання призначеного судом покарання задля досягнення його мети. Бажаним результатом такої політики слід вважати таку організацію виконання покарання, що є запорукою не лише карі засудженого, а і його виправлення та ресоціалізації, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженим, так і іншими особами. Відповідно, про ефективність механізму реалізації кримінально-виконавчої політики можна судити здебільшого за ступенем досягнення мети покарання.

Для успішної реалізації зазначеної мети кримінально-виконавча політика формує власну **систему завдань**, до

яких на сучасному етапі розвитку України можна віднести такі:

- узгодження діяльності суб'єктів реалізації кримінально-виконавчої політики та окремих її учасників з міжнародними стандартами;

- гармонізація й уніфікація кримінально-виконавчої політики в межах єдиного європейського простору;

- уніфікація норм кримінально-виконавчого права з кримінальним і кримінально-процесуальним правом, взаємоузгоджене оновлення відповідних галузей законодавства;

- усунення помилкових політичних рішень, ухвалених під час формування кримінально-виконавчої політики на попередніх етапах її розвитку;

- чітке визначення кола суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин, належне врегулювання їхнього правового статусу, форм і методів відповідної діяльності та порядку взаємодії;

- унеможливлення кримінально-виконавчого впливу із застосуванням тортур і нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження із засудженими;

- забезпечення неухильного дотримання прав засудженого під час виконання покарань;

- удосконалення змісту й форм міжнародного співробітництва з питань реалізації виконання покарань;

- розбудова ефективної системи взаємовідносин учасників кримінально-виконавчої політики з іншими суб'єктами, що беруть участь у боротьбі зі злочинністю;

- покращення існуючих і пошук нових засобів виправлення й ресоціалізації засуджених;

- удосконалення правового механізму дострокового звільнення від відбування покарання та процедури його реалізації;

- поліпшення кадрового, матеріально-технічного, фінансово-економічного забезпечення системи органів та установ виконання покарань;

- створення умов для залучення засуджених до праці та відшкодування ними збитків, завданих злочином, і виконання інших майнових зобов'язань;
- удосконалення системи охорони здоров'я засуджених, підвищення якості медичної допомоги;
- утілення в практику діяльності органів та установ виконання покарань новітніх науково-технічних розробок і технологій та нових наукових знань;
- удосконалення соціально-адаптаційної роботи з особами, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк;
- визначення перспектив подальшого розвитку упровадженої моделі пробації в Україні, здійснення комплексу заходів щодо підвищення ефективності діяльності органу пробації та його взаємодії із суб'єктами пробації.

Будучи різновидом соціальної діяльності, кримінально-виконавча політика має розглядатись із позиції двох взаємопов'язаних аспектів: її вироблення, або **формування** та **реалізації**, або втілення в життя. Відповідно, слід розрізняти суб'єктів, які формують кримінально-виконавчу політику, та суб'єктів, що її реалізують. При цьому деякі з них можуть брати участь як у формуванні, так і в реалізації зазначеної політики. Докладніше про суб'єктів формування та реалізації кримінально-виконавчої політики України див. підрозділ 2.4.

У підґрунті кримінально-виконавчої політики лежить низка **принципів**, які необхідно відрізнити від принципів відповідної галузі права та принципів політики у сфері боротьби зі злочинністю. Сучасна кримінально-виконавча політика України в контексті діяльності кримінально-виконавчої системи має бути спрямована на реалізацію принципів гуманізму, демократизму, пріоритету загальних прав і свобод людини, забезпечення диференціації виконання покарань та індивідуального особистісного підходу до засуджених у процесі їх виправлення та ресоціалізації, раціонального застосування заходів переконання й примусу до засуджених, комплексного та

системного (безперервного) впливу на особу засудженого, прогресивної системи виконання покарання й поваги до загально визнаних принципів міжнародного права³⁰. Зазначеними основними засадами мають керуватись суб'єкти, які формують кримінально-виконавчу політику та беруть участь в її реалізації.

Мета та принципи кримінально-виконавчої політики відрізняються найбільшою стабільністю, оскільки ґрунтуються на усталених підходах до розуміння змісту та мети покарання, міжнародно схвалених правилах поведження із засудженими, досягненнях правової науки. Натомість її завдання є більш динамічними та з урахуванням нових викликів, з якими стикається держава, можуть змінюватись, уточнюватись і доповнюватись залежно від низки факторів як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру.

3. Фактори, що впливають на формування та реалізацію кримінально-виконавчої політики України

Оскільки державна політика у сфері виконання покарань є невід'ємною складовою загальнодержавної політики, все, що відбувається в соціальному середовищі, так чи інакше впливає на формування та реалізацію кримінально-виконавчої політики й функціонування її системи.

Кримінально-виконавча політика держави відображає її рівень розвитку в економічній, соціальній та культурній сферах. У цьому плані будь-які економічні, політико-правові, міжнародні, культурні, духовно-ідеологічні, інституціональні й інші чинники здатні прямо чи опосередковано впливати на тенденції розвитку кримінально-виконавчої політики, визначення її стратегії та змісту.

³⁰ Див.: Шкута О. О. Концептуальні принципи пенітенціарної політики України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 5 (243). С. 81–85; Кондратішина В. В. Кримінально-виконавча політика України: формування та реалізація : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2009. С. 7.

Наприклад, не викликає сумнівів, що стан економіки держави та її фінансової системи (фінансово-економічний фактор) впливають на діяльність органів та установ виконання покарань, ефективність здійснення ними своїх функцій, належний нагляд і контроль за виконанням покарань. Високий рівень загального економічного розвитку й високорозвинені ринкові відносини створюють сприятливі умови для наповнення державного бюджету, що позитивно позначається на фінансуванні кримінально-виконавчої системи; зокрема, держава отримує можливість забезпечити в необхідному обсязі ресурсами нормальне функціонування органів та установ виконання покарань.

Особливий вплив на формування кримінально-виконавчої політики чинять міжнародні правові акти, які підписала й ратифікувала наша держава. У сфері виконання покарань найбільш значущими є вимоги, сформульовані в Загальній декларації прав людини (1948 р), у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966 р), Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966 р), Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984 р), Конвенції про захист прав людини і основних свобод (1950 р.), Європейській конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (1987 р). Ці та інші документи згідно зі статтею 9 Конституції України становлять частину національного законодавства України, а отже, органи державної влади, до відання яких віднесено питання, що регулюються міжнародними договорами, зобов'язані забезпечити дотримання й виконання зобов'язань, узятих за міжнародними договорами України. Формування кримінально-виконавчої політики, зокрема, передбачає узгодження нормативно-правової бази з міжнародними стандартами. Її реалізація повинна ґрунтуватись на розроблених світовим співтовариством положеннях міжнародних актів про поводження із засудженими.

Одним із найпотужніших факторів, що впливають на формування та подальшу реалізацію кримінально-

виконавчої політики, є кримінально-правова політика (характер взаємозв'язку між ними висвітлювався в попередніх положеннях цього розділу підручника). Як приклад, на правотворчому рівні суб'єкти кримінально-правової політики визначають категорії осіб, відбування певних видів покарання якими унеможливується. Натомість це зумовлює необхідність під час формування кримінально-виконавчої політики встановити, які правові наслідки настають у разі виникнення відповідних обставин, що виключають виконання того чи іншого покарання. Так, КК України (ч. 3 ст. 56) передбачає обмеження застосування покарання у виді громадських робіт стосовно осіб, які досягли пенсійного віку. Зазначений підхід суб'єктів правотворчості до цього питання утворив підставу для визначення у законодавчій формі (ч. 3 ст. 37 КВК України) обов'язку уповноваженого органу з питань пробації направляти до суду подання про звільнення від подальшого відбування цього покарання особи, яка після ухвалення судового рішення досягла пенсійного віку.

Реалізація кримінально-правової політики на правозастосовному рівні так само впливає на здійснення політики з виконання покарань. Зокрема, успішна діяльність органів та установ виконання покарань перебуває у прямій залежності від адекватного визначення необхідної й достатньої міри покарання (його виду, розміру, строку).

До інших факторів, що впливають на формування та реалізацію кримінально-виконавчої політики, можна віднести такі:

- рівень розвитку громадянського суспільства;
- рівень правової свідомості й правової культури суб'єктів та учасників кримінально-виконавчої політики, стан їхнього морально-етичного виховання;
- стан розвитку демократизму, захисту прав і свобод людини та громадянина;
- рівень, структура та динаміка злочинності;
- стан і тенденції розвитку наук кримінально-правового циклу;

- якість кримінального, кримінально-виконавчого та кримінально-процесуального законодавства й тенденції практики його застосування³¹.

У процесі формування кримінально-виконавчої політики, передусім під час розроблення й ухвалення відповідних законодавчих та інших нормативно-правових актів, мають враховуватись як зазначені, так і інші фактори, здатні вплинути на подальший розвиток кримінально-виконавчої системи.

4. Суб'єкти формування та реалізації кримінально-виконавчої політики України

Кримінально-виконавча політика України формується та реалізується відповідними суб'єктами.

Суб'єктами формування кримінально-виконавчої політики є такі.

1) **Народ**, який згідно зі статтею 5 Конституції України здійснює владу безпосередньо та через органи державної влади й органи місцевого самоврядування.

2) **Парламент** – Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади в Україні, що виконує провідну роль у формуванні кримінально-виконавчої політики. До повноважень українського парламенту серед іншого належать ухвалення законів (зокрема, про амністію), затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики (у т. ч. у сфері виконання покарань). Саме Верховна Рада України створює нормативно-правову основу

³¹ Див.: Автухов К. А. Кримінально-виконавче право (відповіді на екзаменаційні питання та питання до практичних занять) : навч. посіб. / за заг. ред. А. Х. Степанюка. Харків : Право, 2016. С. 4–5; Кримінально-виконавче право України [у схема та таблицях] : навч. посібник / за заг. ред. В. І. Олефіра та О. Г. Колба. Київ, 2016. С. 75; Фріс П. Л., Бучко М. Б. Основні напрями кримінально-виконавчої політики України на сучасному етапі державотворення. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2010. № 1. С. 4–6; Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монограф. Луцьк : Волинськ. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 41–42.

регулювання кримінально-виконавчих відносин, формує та коригує кримінально-виконавче законодавство України, яким регламентуються порядок та умови виконання покарань, ратифікує міжнародні документи в зазначеній сфері.

Найбільш значущим для формування сучасної кримінально-виконавчої політики стало ухвалення парламентом Кримінального кодексу (2001 р.) та Кримінально-виконавчого кодексу (2003 р.) незалежної України, які встановили вихідні, первинні норми правового регулювання покарання та його виконання.

3) **Глава держави** – Президент України, який виступає від її імені. Він є гарантом додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина. Президент безпосередньо впливає на формування кримінально-виконавчої політики України шляхом ведення переговорів та укладання міжнародних договорів України, здійснення помилування, підписання законів, ухвалених Верховною Радою України, видання указів і розпоряджень, які мають кримінально-виконавче спрямування та є обов'язковими до виконання на території України тощо. Наприклад, таким, що демонструє роль Президента України у формуванні кримінально-виконавчої політики, є його Указ від 21.04.2015№ 223/2015, яким затверджується Положення про порядок здійснення помилування. Цей документ покликаний урегулювати повноваження глави держави стосовно визначення порядку звільнення від відбування покарання та заміни довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше двадцяти п'яти років, здійснюваних на підставі акту про помилування.

4) **Уряд** (вищий орган у системі органів виконавчої влади) – Кабінет Міністрів України, який, зокрема, забезпечує здійснення внутрішньої й зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України (у т.ч. у сфері виконання покарань), уживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, здійснює заходи щодо боротьби зі злочинністю, спрямовує й координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади. Уряд України бере

безпосередню участь у регулюванні різних сфер діяльності органів та установ виконання покарання. Одним із показових прикладів його діяльності з формування кримінально-виконавчої політики є ухвалена ним постанова від 07.06.2017 № 396 Про затвердження Порядку оптимізації діяльності слідчих ізоляторів, установ виконання покарань та підприємств установ виконання покарань, а також постанова від 18.05.2016 № 343 «Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції», згідно з якою було ліквідовано Державну пенітенціарну службу України, а її повноваження передано Міністерству юстиції України.

5) **Центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері виконання покарань та пробації**, – Міністерство юстиції України. Відповідно до Положення про Міністерство юстиції України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 № 228, зазначений орган виконує завдання щодо утворення та визначення основних напрямів діяльності міжрегіональних управлінь з питань виконання кримінальних покарань та пробації, уповноважених органів з питань пробації, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, воєнізованих формувань, навчальних закладів, закладів охорони здоров'я та підприємств установ виконання покарань.

На процес формування кримінально-виконавчої політики істотно впливає діяльність **громадських інституцій, неурядових міжнародних організацій і науковців**. Зазначені суб'єкти можуть здійснювати моніторинг стану реалізації кримінально-виконавчої політики, оцінювати ступінь її ефективності та звертатись до органів державної влади України з пропозиціями щодо реформування кримінально-виконавчої сфери.

До суб'єктів реалізації кримінально-виконавчої політики (тих, хто її здійснює) належать такі.

1) Органи, що здійснюють правосуддя в Україні, – **суди**, юрисдикція яких поширюється на будь-який юридичний спір (ст. 124 Конституції України). Рішення суддів у сфері кримінальної юстиції є одним із невід'ємних джерел

реалізації кримінально-виконавчої політики. Вони є обов'язковими до виконання. Діяльність суддів із реалізації кримінально-виконавчої політики знаходить свій прояв у призначенні покарання, ухваленні рішення про повне або часткове звільнення від відбування покарання, вирішенні інших питань, пов'язаних із виконанням вироку.

2) Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань і пробації, – **Міністерство юстиції України**. На нього покладаються такі обов'язки з виконання покарань: контроль за дотриманням прав людини та громадянина, вимог законодавства щодо виконання й відбування покарань, реалізація законних прав та інтересів засуджених; визначення виду установи виконання покарань, у якій відбуватимуть покарання засуджені до позбавлення волі, здійснення розподілу, переведення їх з однієї установи до іншої; сприяння здійсненню спостережними комісіями та громадськими об'єднаннями громадського контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених під час виконання покарань та ін.

Участь у реалізації кримінально-виконавчої політики України так само беруть установи виконання покарань (ч. 2 ст. 11 КВК України) та органи державної виконавчої служби (ст. 12 КВК України).

3) **Міністерство оборони України**, яке визначає порядок відбування покарання засуджених військово-службовців у виді тримання в дисциплінарному батальйоні; підпорядковані йому підрозділи (зокрема, військові частини) виконують зазначений вид покарання, а також позбавлення військового звання, службові обмеження для військовослужбовців та їх арешт з утриманням на гауптвахтах.

4) **Громадськість**, яка є активним учасником кримінально-виправних відносин. Так, згідно з частиною 1 ст. 25 КВК України об'єднання громадян і засоби масової інформації, релігійні та благодійні організації, окремі особи в порядку, встановленому законом, можуть надавати допомогу органам та установам виконання покарань у виправленні засуджених і проведенні соціально-виховної роботи.

Спостережні комісії, які діють відповідно до Положення про спостережну комісію, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 01.04.2004

№ 429, здійснюють громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час виконання покарань у виправних колоніях, арештних домах, виправних центрах та слідчих ізоляторах (ч. 2 ст. 26 КВК України). Наприклад, згідно з частиною 3 ст. 135 КВК України члени спостережних комісій беруть участь у процедурі дисциплінарного провадження щодо осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі.

Деякі суб'єкти хоча безпосередньо і не реалізують кримінально-виконавчу політику, проте причетні до неї й можуть бути віднесені до її учасників. Наприклад, ідеться про підрозділи **Національної поліції України**, які, зокрема, здійснюють реагування стосовно засуджених та інших осіб, які не виконують судові рішення в частині відбування призначеного покарання (ч. 2 ст. 31, ч. 1 ст. 35, ч. 5 ст. 57 КВК України) й **органи місцевого самоврядування**, які серед іншого сприяють виконанню покарань у виді громадських робіт та обмеження волі (чч. 1, 5 ст. 36, чч. 2, 3 ст. 56 КВК України).

На сучасному етапі розвитку кримінально-виконавчої політики України одним з актуальних джерел її формування та реалізації виступає схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 № 654-р Концепція реформування (розвитку) пенітенціарної системи України. Вона є програмним документом, що встановлює загальні принципи подальшого реформування та функціонування пенітенціарної системи в Україні. У ній визначається коло проблем, які потребують вирішення, шляхи та способи їх вирішення, порядок реалізації Концепції та фінансове забезпечення її реалізації.

5. Стратегія та сучасні тенденції розвитку кримінально-виконавчої політики України

Державно-правовий розвиток України є неможливим без існування єдиної стійкої й функціональної кримінально-виконавчої системи як частини системи національної безпеки. Створення для цього належних організаційних, соціально-економічних і політико-правових умов становить

предмет стратегії кримінально-виконавчої політики України. Щонайменше така стратегія передбачає визначення принципів, мети та пріоритетних завдань, спрямованих на ефективне виконання покарань.

Стратегія кримінально-виконавчої політики повинна залишатись стабільною, що не виключає зазнавання нею певних змін у зв'язку з коригуванням курсу держави та під впливом інших факторів.

Розвиток кримінально-виконавчої політики здійснюється на кількох рівнях, а саме на доктринальному, науковому, програмному, нормативному та правозастосовному. При цьому на перших чотирьох рівнях відбувається формування кримінально-виконавчої політики, а на правозастосовному – її реалізація.

Доктринальний (концептуальний) рівень передбачає формування усталеної концепції становлення та розвитку дієвої, справедливої й ефективної кримінально-виконавчої системи, реалізації ідеї забезпечення захищеності інтересів особи, суспільства та держави у процесі виконання покарань. Розроблення доктрини розвитку кримінально-виконавчої системи України є необхідним кроком на шляху до її успішного реформування.

Згідно з розпорядженням від 13.09.2017 № 654-р Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, метою якої є подальше реформування зазначеної системи задля беззаперечного дотримання прав людини та громадянина й гуманізації кримінального-виконавчого механізму; впровадження в практику кримінально-виконавчих установ міжнародного досвіду пенітенціарної діяльності та вимог європейських стандартів у сфері виконання покарань і поводження із засудженими.

Цей документ серед іншого передбачає вдосконалення законодавства, що регламентує діяльність органів та установ виконання покарань; оптимізацію їх структури органів; оптимізацію мережі установ виконання покарань та їхніх підприємств, забезпечення їх ефективного функціонування та прибутковості (рентабельності) виробничої діяльності; підвищення ефективності протидії злочинності й

забезпечення правопорядку в органах та установах виконання покарань; узгодження умов тримання засуджених із вимогами Європейських пенітенціарних правил, забезпечення створення умов тримання, які не порушують гідність людини, а також недопущення порушень Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод.

Зазначена Концепція не охоплює всі доктринальні аспекти розвитку кримінально-виконавчої системи України, а тому може стати основою для подальшого розроблення комплексної державної доктрини виконання покарань, у якій потребують відображення зміст, принципи та напрями реалізації кримінально-виконавчої політики на сучасному етапі модернізації держави.

Формуванню кримінально-виконавчої політики на доктринальному рівні має передувати **науковий рівень**, адже кримінально-виконавча доктрина є квінтесенцією розвитку різноманітних наукових ідей і поглядів з питань виконання покарань. На цьому рівні відбувається отримання нових теоретичних і прикладних знань щодо закономірностей розвитку кримінально-виконавчої системи. Відповідні наукові розробки здійснюють фахівці профільних науково-дослідних установ (центрів, відділів, лабораторій), що досліджують діяльність органів та установ виконання покарань, навчально-наукових підрозділів, які здійснюють підготовку здобувачів вищої освіти за відповідним профілем діяльності, а також окремі вчені.

Розвиток науки кримінально-виконавчого права має сприяти пошуку способів вирішення сучасних проблем виконання покарань і впливати на формування системи принципів, поглядів, уявлень, ідей, концепцій і модельних норм права, утворюючи належну теоретичну основу для правотворчої діяльності в зазначеному напрямі.

Забезпечення науковості й ефективного використання досягнень науки на всіх рівнях кримінально-виконавчої політики є пріоритетним завданням науки кримінально-виконавчого права.

Програмний рівень, будучи тісно пов'язаним із доктринальним і науковим рівнями, передбачає наявність чітких стратегічних і тактичних планів щодо формування та

реалізації кримінально-виконавчої політики. Особливу роль на програмному рівні розвитку кримінально-виконавчої політики відіграє Міністерство юстиції України, яке серед ключових пріоритетів своєї діяльності з виконання покарань визначило такі стратегічні цілі:

1) глибинна реорганізація пенітенціарної системи та створення служби пробації для забезпечення трансформації закритої мілітаризованої каральної системи в сучасну, добре оснащену й ефективну систему, здатну забезпечувати належний баланс між попередженням злочинів, реабілітацією правопорушників, повагою до прав людини та верховенством права;

2) упровадження проєктів державно-приватного партнерства у пенітенціарній системі;

3) мінімізація витрат бюджету на утримання пенітенціарної системи³².

Успіх реалізації будь-якої програми розвитку кримінально-виконавчої системи серед іншого залежить від цілісного та взаємоузгодженого підходу до її формування, забезпечення гласності та широкого обговорення у фаховому середовищі й проведення відповідних наукових експертиз.

Нормативний рівень передусім пов'язується з діяльністю Верховної Ради України як основного суб'єкта формування кримінально-виконавчої політики щодо розроблення та ухвалення законодавчих актів у сфері виконання покарань. Відповідно до згаданої Концепції реформування (розвитку) пенітенціарної системи України одним із базових завдань на законодавчому рівні є розроблення й ухвалення проєкту закону України про пенітенціарну систему, який повинен урегулювати питання оптимізації структури пенітенціарної системи, спростити управління сукупністю її підрозділів, що очікувано дасть змогу зробити її більш гнучкою, оперативною й дієвою, впровадити нові підходи до заохочення її персоналу,

³² Стратегічні пріоритети, цілі і завдання Міністерства юстиції України [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Міністерства юстиції України. URL : <https://minjust.gov.ua/strategy> (дата звернення: 06.12.2017).

запровадити ефективне управління підприємствами установ виконання покарань, а також забезпечити здійснення заходів, спрямованих на поліпшення умов відбування покарань і тримання засуджених під вартою. Після ухвалення такого закону потребуватимуть узгодження з ним нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України та Міністерства юстиції України.

Виважене, осмислене, системне й науково обґрунтоване формування нормативно-правової бази у сфері виконання покарань є ключовим завданням у практиці вітчизняного нормотворення.

Правозастосовний рівень пов'язується зі сферою застосування кримінально-виконавчих норм у діяльності органів та установ виконання покарань та інших учасників кримінально-виконавчих відносин. Удосконалення реалізації кримінально-виконавчої політики на цьому рівні має сприяти всебічному дотриманню законності у відповідній сфері діяльності й захисту інтересів особи, суспільства та держави.

Послаблення негативних тенденцій у реалізації кримінально-виконавчої політики на правозастосовному рівні безпосередньо залежить від покращення фінансування системи виконання покарань, підвищення рівня професійної підготовки й добору персоналу органів та установ виконання покарань, посилення його соціального захисту та поліпшення умов праці, здійснення технічного переоснащення установ виконання покарань тощо.

Питання для самоконтролю

1. Яким є співвідношення кримінально-виконавчої політики із суміжними напрямками державної політики у сфері боротьби зі злочинністю?
2. У чому полягає взаємозв'язок між кримінально-правовою та кримінально-виконавчою політикою?
3. Що є метою та завданнями кримінально-виконавчої політики?

4. Яким є зміст кримінально-виконавчої політики Української держави на сучасному етапі її розвитку?

5. Які фактори здатні чинити вплив на формування та реалізацію кримінально-виконавчої політики?

6. Яким чином стан економіки держави впливає на формування та реалізацію її політики у сфері виконання покарань?

7. Визначте коло суб'єктів, які формують кримінально-виконавчу політику України.

8. Які суб'єкти беруть участь у реалізації кримінально-виконавчої політики України та є її активними учасниками?

9. Охарактеризуйте кримінально-виконавчу політику України на доктринальному та науковому рівнях.

10. Визначте особливості розвитку кримінально-виконавчої політики на нормативному рівні.

Перелік рекомендованої літератури

1. Ефективність механізму реалізації кримінально-виконавчої політики України (передумови, структура, удосконалення): монограф. / С. В. Лосич, Є. С. Назимко, Т. І. Пономарьова; Донец. юрид. ін-т МВС України. – Харків: НікаНова, 2015. – 200 с.

2. Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Щодо визначення поняття «кримінально-виконавча політика» / Ю. В. Кернякевич-Танасійчук // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – 2015. – № 18, Т. 2. – С. 88–91.

3. Кондратішина В. В. Щодо змісту деяких сучасних джерел кримінально-виконавчої політики України / В. В. Кондратішина // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2013. – № 3. – С. 165–169.

4. Політика у сфері боротьби зі злочинністю України: теоретичні та прикладні проблеми: монограф. / за заг. ред. проф. П. Л. Фріса та проф. В. Б. Харченка. – Івано-Франківськ; Харків, 2016. – 419 с.

5. Сучасна кримінально-виконавча політика України: монограф. / О. Г. Колб, В. П. Захаров, В. В. Кондратішина та

ін.; за заг. ред. О. Г. Колба. – 2-ге вид., випр. і перероб. – Луцьк : ПП В. П. Іванюк, 2008. – 210 с.

6. Шкута О. О. Пенітенціарна система України: теоретико-прикладна модель : монограф. / О. О. Шкута. – Херсон : Гельветика, 2016. – 372 с.

7. Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монограф. / М. М. Яцишин. – Луцьк : Волинськ. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 448 с.

Розділ 3

Становлення та розвиток кримінально-виконавчої системи й законодавства України

1. Виконання покарань на українських землях із найдавніших часів до початку ХХ ст.
2. Виконання покарань на українських землях зі встановлення радянської влади й донині.

Ув'язнення в поруб, тілесні покарання, кат, арешт, тюремний замок, Головне тюремне управління, виправна тюрма, дім примусової праці, виправно-трудова система, Центральний тюремно-каральний відділ, Центральний виправно-трудоий відділ, Головне Управління місцями позбавлення волі, концентраційні табори (табори примусових робіт), Доми громадських примусових робіт, Виправно-трудоий кодекс, виправно-трудова установа, Головне управління виправно-трудоих таборів, виправно-трудоі табори, виправно-трудоі колонії, Управління виправно-трудоих установ, «Основи виправно-трудоого законодавства СРСР і союзник республік», Головне управління виправно-трудоих установ, Головне управління виправно-трудоих установ, кримінально-виконавча система, Державний департамент України з питань виконання покарань, Кримінально-виконавчий кодекс України, Державна кримінально-виконавча служба України, Державна пенітенціарна служба України, Міністерство юстиції України.

1. Виконання покарань на українських землях із найдавніших часів до початку ХХ ст.

Упродовж століть система покарань зазнала значних трансформацій. Змінювалася й мета покарання – від простої відплати за злочин до виправлення та ресоціалізації засуджених. У давньоруському праві метою покарання було знешкодження злочинця та відшкодування збитків, що

досягалося, відповідно, через вигнання за межі общини («поток і пограбування») або позбавлення життя та грошових викупів («вир», «головщин» тощо), які переважали в системі покарань.

З утвердженням князівської влади функції виконання покарань стали складовою владних повноважень князя й покладалися на княжих урядників: вирників, мечників, отроків і діцьких. Утримувалися («кормилися») ці княжі агенти за рахунок місцевих жителів. Як оплату вони отримували відсоток від розміру стягнутого або частину майна засудженого.

Попри те, що Руська правда не згадує такий вид покарання, як позбавлення волі, археологічні розкопки та літописні дані свідчать, що тюрма була звичним атрибутом міського життя. Довгострокове ув'язнення в цей період, як правило, було способом усунення з політичної арени особи, яка становила небезпеку для великокняжої влади. Давньоруські тюрми були двох типів: наземний поруб, зроблений із колод, та земляна тюрма – погреб. Останній являв собою яму, вириту в землі й перекриту накатом, засипаним землею. Результати археологічних розкопок у Новгороді, де було знайдено тюрму 30-х років XI ст., дають змогу уявити умови утримання давньоруських в'язнів: підземна її частина була діаметром 4 м, глибиною 3 м, стіни обкладено дерев'яними колодами, на глиняній підлозі, яку чистили, стояли дві лавки та було відхоже місце. Утримання злочинців у таких підземних «в'язницях» найбільше відповідало міфологічним уявленням про ув'язнення як символічну смерть. Для давніх народів абсолютно безглуздою була ідея тюрми як кари за злочин. Відповідно до архаїчної метафористики, вона була еквівалентом смерті.

Як вид покарання позбавлення волі в значенні «ізоляція особи» з'являється в пам'ятках права Русі під впливом церковних візантійських джерел. Цю нову форму приносить із собою християнська церква як один із видів церковного покарання, яке пізніше використовувалося і світською владою. Закладені візантійським правом традиції мали вирішальний вплив на формування пенітенціарної практики. В Уставі князя Ярослава Володимировича про

церковні суди згадуються такі види покарання, як поміщення в «дім церковний» та спитимія, що передбачала утримання засудженого в монастирі, де він молився, дотримувався посту й залучався до монастирських робіт. Але це не були публічні покарання, їх головна мета – виправлення винного, формування у нього відчуття каяття, бажання утримуватися від схожих діянь у майбутньому і, як результат, спасіння душі.

Найдавнішими пам'ятками давньоруського права, що містять згадки про тюремне ув'язнення, є договори Новгороду з Готським берегом і німецькими містами 1189–1195 рр. і Смоленська з Ригою, Готським берегом і німецькими містами 1229 р. Окрім норм про попереднє досудове ув'язнення, у цих договорах згадується боргова тюрма: «немчина не сажати в погреб в Новогороде, ни новгородца в Немцьхъ». Такий припис забороняв ув'язнювати іноземця-боржника й набагато випереджав тогочасну європейську міжнародно-правову практику.

Для періоду давньоруського права характерне пануванням принципу композиції й лише зародження кримінальних покарань у сучасному їх розумінні. Упродовж XIV–XVII ст. в системі покарань грошові та майнові штрафи продовжували переважати. Однак із початку XVI ст. формується практика застосування позбавлення волі у виді короткострокового ув'язнення у вежі. Окрім того, систему покарань литовсько-руського права складали смертна кара, тілесні покарання, позбавлення честі та прав і конфіскація майна. Додатковими покараннями були вигнання, виволання (баніція), покаєння та видача в неволю.

Виконання покарання у виді позбавлення волі, тілесних покарань та смертної кари покладалося на городський (замковий) і міський уряд, на чолі яких стояли, відповідно, староста та війт. При цих урядах функціонували в'язниця й кат (містр). Покарання немайнового характеру, як правило, виконували відразу після винесення вироку, для сплати ж грошових штрафів установлювався певний строк. Стягувалися вони стороною, яка виграла справу, за участі спеціального судового урядника – возного. Що стосується

реалізації такого виду покарання, як баніція (виволання), що передбачало оголошення шляхтича поза законом, позбавлення всіх прав і вигнання за межі держави, то правові наслідки для винного наставали після видачі листів про баніцію. Вирок мав бути оповіщений «всім і кожному». Потерпілий отримував право переслідувати баніта й після затримання скарати на смерть.

Законодавчі акти литовсько-польського періоду, а саме статuti Великого князівства Литовського 1529, 1566 і 1588 рр., передбачали покарання у виді поміщення до вежі («везеньє») строком від 4 тижнів до 1 року 6 тижнів. Застосовувалося воно переважно до шляхти й було насамперед ганебною карою, яка заплямовувала лицарську честь. Часто за домовленістю сторін строк тюремного ув'язнення обмежувався кількома днями або й годинами. До жителів міст, які користувалися магдебурзьким правом, застосовували покарання у виді обмеження волі (приковування до стовпа ганьби або поміщення в кліть) і короткострокове ув'язнення у міській тюрмі.

На українських землях у цей період існували замкові, приватновласницькі й міські в'язниці. Для утримання правопорушників використовували нижні поверхи будівель, господарські приміщення, підземелля, підвали й вежі замків, монастирів тощо. У містах, що користувалися магдебурзьким правом, це були, як правило, спеціальні приміщення в будинку ратуші. Місця ув'язнення у законодавчих та актових документах позначалися термінами «вежа», «замок», «яма» або «турма». У повітових центрах, зокрема у Володимирі, Києві та Львові, де були і замкова, і міська юрисдикції, діяли дві в'язниці – урядова й ратушна.

Статут Великого князівства Литовського (Статут) 1566 р. уперше в українському праві містив приписи про порядок відбування покарань та організацію місць ув'язнення. Засуджені до позбавлення волі повинні були утримуватися у замкових вежах у тому повіті, де було вчинено злочин. Після винесення вироку потерпілий при свідках передавав засудженого старостинським чи міським урядникам, у віданні яких перебували замкові тюремні вежі й міські тюрми, та мав право наглядати, як виконується

покарання. Староста або в'їт призначали урядників (вишгородських, городничих), які повинні були забезпечувати охорону в'язнів. Вони ж несли відповідальність у разі втечі засудженого чи затриманого. На користь старостинського чи міського уряду сплачувалися тюремні збори: «потюремне», «поколодне» й «поланцужне», що стягувалися один раз перед звільненням чи стратою. Платила їх сторона, яка програла справу, або, якщо злочинця засуджено до смертної кари, позивач. Розмір «потюремного» для шляхтичів був вдвічі більшим, ніж для простих людей. Кошти на харчування ув'язненого («по чотиры пенези на день») повинна була сплачувати сторона, що ініціювала справу.

Статут 1566 р. розмежовував умови утримання засуджених: особа, яка вчинила особливо тяжкі злочини, мала відбувати покарання у підземній частині тюремної вежі («нижній тюрмі»). Артикул 12 розділу IX Статуту 1566 р. визначав відповідальність за вбивство шляхтича шляхтичем у виді позбавлення волі строком 46 тижнів «на замку в земле» й приписував воєводам і старостам мати у господарських замках «турми» міцно збудовані, вкопані в землю на 6 сажнів із доброю сторожею. В окремих санкціях норм конкретно вказувалося, в якій частині вежі злочинець повинен відбувати покарання – «верхній» чи «нижній». Отже, замкова тюремна вежа, користуючись сучасною термінологією, мала «два рівні безпеки»: «верхню» та «нижню» в'язниці. Різнилися вони режимом та умовами утримання.

У подальшому питання відбування покарання у виді позбавлення волі були регламентовані сеймовою конституцією 1588 р. та артикулами 15, 31 і 32 розділу IV Статуту 1588 р. Відомий учений Оникій Малиновський назвав два останні артикули першим пенітенціарним законом, що діяв на території України³³.

³³ Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України: монограф. Луцьк: Волинськ. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 54.

Таким чином, позбавлення волі у XVI ст. не мало на меті ізоляцію злочинця, а було більше ганебним покаранням. Розширення сфери його застосування у литовсько-польський період зумовило фіксацію в законодавчих актах норм, що регламентували виконання цього виду покарання, облаштування місць ув'язнення, їх охорону, фінансово-господарські питання тощо.

Вияв такого феномену, як козацьке звичаєве право, що сформувалося на Запорізькій Січі й упродовж століть регламентувало відносини всередині козацького товариства, утвердила ідеї свободи від феодальних повинностей, рівності та виборності. З огляду на військовий устрій, козацьке звичаєве право передбачало доволі суворі (переважно тілесні) покарання й широке застосування смертної кари. Дослідник історії козацтва Д. І. Яворницький зазначав, що, незважаючи на суворість, а інколи й нещадність норм звичаєвого права козаків, у ньому була «чесність велика»³⁴, оскільки козацькі судді виносили рішення, керуючись не лише нормами звичаєвого права, а й «здоровим глуздом».

Покарання на Запоріжжі мало на меті передусім кару або відплату за злочин і відшкодування збитків. Також воно слугувало своєрідною профілактикою протиправних дій серед козаків («в страх прочим»). У процесі виконання покарань неабияке значення мала громада. Вироки виносилися й виконувалися під час зібрання козацького товариства. Усі козаки були безпосередніми учасниками виконання тілесних покарань, наприклад під час побиття злочинця, прикутого до ганебного стовпа. Також за клопотанням усього товариства присудженого на смерть могли помилувати.

Смертну кару, що поділялася на просту й кваліфіковану, виконували шляхом закопування у землю (за вбивство товариша), повішання, саджання на палю, утоплення або забивання біля ганебного стовпа киями. Під час свят і постів не страчували. Спеціального урядника чи

³⁴ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. Л., 1990. Т. 1. С. 150–153.

ката для виконання смертної кари на Січі не було. Страту наказували привести у виконання іншому злочинцю. Якщо ж такого не було, то засуджений залишався в ув'язненні доти, доки не буде викрито й засуджено іншого злочинця. Функцію ката також міг виконувати полонений татарин. Виконання інших покарань покладалося на військового осавула, довбуша або курінних отаманів.

Тілесні покарання, як правило, обмежувалися побиттям киями. Також практикувалося таврування, відсікання носа, вух або кінцівок, після чого злочинця виганяли із Січі. Покарання у виді позбавлення волі було малопоширеним. Ця кара була зазвичай короткостроковою: в'язня приковували до стовпа або до гармати. Часто прив'язування до гармати виступало додатковою карою після виконання основної – биття киями. Ув'язнення застосовувалось також як тимчасовий захід: козака замикали у пушкарні до остаточного розслідування справи або ж до виконання смертного вироку.

Практикувалися на Запорізькій Січі й штрафи, що стягувалися грошима, худобою або кіньми. Штрафи йшли на користь усього війська чи якогось одного куреня або військової старшини. Під впливом правової системи Російської імперії у XVIII ст. січові суди почали призначати покарання у виді заслання до Сибіру та каторги, а указом 1749 р. на Запоріжжі було заборонено смертні вироки³⁵.

Козацькі звичаєві норми мали неабиякий вплив на право козацько-гетьманської держави (середина XVII – кінець XVIII ст.) і були однією з його складових. Приписи, що регламентували питання злочину, покарання та його виконання, містилися в різноманітних джерелах права, чинних на території Гетьманщини. У результаті їх систематизації у 1743 р. було ухвалено збірку «Права, за якими судиться малоросійський народ», зміст якої надає можливість простежити процес відбування покарання на українських землях у цей період.

³⁵ Паньонко І. Злочини та покарання Козацької доби. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2010. Вип. 5. С. 158–163.

До основних видів покарання належали такі: смертна кара (проста та кваліфікована), тілесні покарання (як членоушкоджуючі, так і ті, що ганьбили честь), позбавлення волі, конфіскація майна, позбавлення честі та прав, штрафи, заслання до Сибіру й каторга. Додатковими були такі покарання, як вигнання з громади, церковна покута й покаєння, ревокація та публічне вибачення. За мету покарання ставилося попередження злочинів, кара як відплата за протиправне діяння, відшкодування збитків і залякування. Наявність у системі покарань церковного покаєння й інституту умовного припинення виконання покарання свідчить про утвердження ідеї виправлення злочинця як однієї з цілей покарання.

Смертна кара виконувалася міським катом, як правило через відрубання голови чи повішення, що вважалося більш ганебним. До кваліфікованих видів смертної кари належали четвертування, спалення живцем, залиття в горло розплавленого свинцю та закопування в землю живцем. Однак їх застосування було скоріше винятком, ніж правилом.

Кат також виконував і тілесні покарання. У законі зазначалося, що суспільство не повинне зневажати ката, оскільки він робить свою справу не за власним бажанням, а на користь усіх: «за то своє званіє он перед Богом не мерзок и ... грешником признаван битъ не должен, но паче слугою справедливости...» («Права, за якими судиться малоросійський народ», гл. XXV, арт. 13).

Калічницькі кари могли призначатися і як самостійні, так і як додаткові. Зазвичай це було відрубання руки, втинання вуха чи таврування. Побувати в руках ката – вже само собою було ганьбою для честі. Тому тілесні покарання у виді таврування чи побиття батогами одночасно були і ганебними карами. У разі кваліфікованої смертної кари тіло злочинця могло бути піддано і додатковому покаранню у виді саджання голови на палю чи колесування, що вважалося особливою ганьбою для лицарської честі. Биття киями, різками чи канчуками, що було найбільш поширеним покаранням у Гетьманщині, проводили на центральній площі, де стояв спеціальний стовп ганьби, до якого

прив'язували злочинця. Інколи тілесні покарання мали цілком символічний характер і мали на меті лише зганьбити особу. Так, судовий виконавець (возний) у присутності суддів публічно повинен був нанести засудженому вдвічі більше ударів по обличчю ніж той наніс потерпілому.

У праві козацько-гетьманської доби як один з основних видів як покарання утвердилося позбавлення волі у виді арешту або тюремного ув'язнення (строком від 1 тижня до 2 років). Артикули 22 і 23 гл. VII «Прав, за якими судиться малоросійський народ» регламентували питання облаштування в'язниць (верхніх і нижніх), утримання засуджених, сплати «тюремних платежів», розшуку ув'язнених тощо. Особливо небезпечні злочинці відбували покарання у «сподній» (підземній) частині тюрми.

Тюрми, як правило, діяли при судах і місцевих адміністраціях, невеликі тюрми (остроги) – при сотенних канцеляріях. Тюремні приміщення будувалися з глибокими підвалами, в яких розташовувалася нижня тюрма, а над нею була верхня. Режим тримання в'язнів у тюрмах був досить жорстким: засуджених і підслідних утримували в кайданках, інколи в дерев'яних колодках з отворами для ніг і рук.

Відповідно до приписів закону управління тюрмами слід було доручати отаманам або городничим «людям добрим, віри достойним, трезвенним пожиточним». Вони повинні були забезпечувати належну охорону ув'язнених і в разі втечі розшукувати їх. Закон передбачав відповідальність тюремної сторожі за недбале виконання своїх обов'язків і послаблення режиму утримання. За допомогу у втечі охоронців піддавали тому ж покаранню, до якого було засуджено злочинця. Якщо на суді було доведено, що втеча сталася через їхню недбалість, то урядники мали заплатити потерпілому грошове відшкодування, якщо ж вони не мали відповідних коштів, то штраф замінювався тюремним ув'язненням.

Отже, у вищезазначені історичні періоди в межах приватно-позовного судового процесу у сфері виконання покарань спостерігається значна роль публічної влади. Процес виконання покарання регламентувався відповідними джерелами права: Руською правдою,

статутами Великого князівства Литовського, нормами звичаєвого козацького права та «Правами, за якими судиться малоросійський народ». Урядниками, які виконували покарання, були діцькі, отроки, возні, осавули, отамани, кат та ін. З другої половини XVI ст. тюремне ув'язнення перестало перебувати на маргінесі системи покарань – законодавчі акти значно розширили коло діянь, за які призначалося покарання у виді позбавлення волі.

З усвідомленням свободи як найвищої цінності, блага, значимого для будь-кого і що належить кожному, у кінці XVIII ст. позбавлення волі стає основним і найбільш поширеним видом покарання. Настає новий період в історії розвитку системи покарань – віднині центральне місце у ній посідає тюремне ув'язнення. У Європі формується нова концепція тюрми. Утримання в ній повинно було не стільки карати чи завдавати страждань, скільки виправляти, надавати можливість покаятися, привчати до праці. Чезаре Беккарія у праці «Про злочини і покарання» 1764 р. писав, що варто застосовувати лише ті покарання, які за умови відповідності заподіяній шкоді чинили б найбільший вплив на душу злочинця й були б менш болісними для його тіла. Грунтуючись на вченнях гуманістів і просвітителів, концепції релігійного виховання, на початку XIX ст. у США та європейських країнах формуються перші пенітенціарні системи. Їх характерними рисами були поліпшення умов утримання, праця засуджених, релігійне виховання й у разі можливості роздільне утримання. Не залишились осторонь цього процесу й дві найбільші держави Європи – Російська та Австрійська імперії, у складі яких перебували українські землі.

Засуджені в острогах і тюремних замках Російської імперії утримувалися в жахливих умовах, про що свідчать численні описи, залишені В. Коксом, Дж. Говардом та ін. З огляду на особисту зацікавленість імператриці Катерини II просвітницькими пенітенціарними ідеями, імператорська канцелярія одним із першочергових завдань вважала реформування тюрем і запровадження на теренах імперії передового тюремного досвіду.

Основні тюремні перетворення мали здійснюватися за такими напрямками: централізація тюремного управління, створення гамівних і робітних домів та поліпшення умов утримання засуджених. Упродовж 1775–1785 рр. передбачалося відкрити гамівні дома для жінок і чоловіків, чия поведінка суперечила нормам моралі, та робітні дома для безробітних, убогих і жебраків. У державний бюджет уперше було закладено видатки на утримання арештантів.

Погляди імператриці на мету, систему покарань та їх виконання були викладені в «Наказі комісії для розробки нового Уложення» 1767 р. і проекті «Положення про тюрми» 1787 р. Хоча останній документ і залишився на папері, він становить значний інтерес як пам'ятка пенітенціарної думки. Його ідеї були покладені в основу подальших тюремних перетворень. У Проекті були закладені начала побудови пенітенціарної системи, зокрема виправлення та перевиховання засуджених шляхом залучення їх до праці та просвітництва. Передбачався поділ усіх тюрем на кримінальні, цивільні, пересильні та каторжні. Усі арештанти розподілялися на чотири категорії: підслідні, пересильні, каторжні та засуджені. Для підслідних передбачалося одиночне утримання, для пересильних – загальні камери й обов'язкове залучення до праці, для каторжних – келійне утримання й обов'язкові роботи. Уся тюремна система підпорядковувалася державному наглядачу за судочинством, який повинен був призначати повітових наглядачів для управління місцевими тюрмами³⁶.

До початку XIX ст. питання виконання покарань, зокрема типів місць ув'язнення та їх облаштування, в Російській імперії не були системно урегульовані. Першими нормативними актами в цій царині стали «Положення про посаду смотрителя тюремного замку» в Москві 1804 р., Загальний архітектурний план тюрем 1821 р., Статут про засланців та Статут про етапи 1822 р., Положення про

³⁶ Печников А. П. Главное тюремное управление Российского государства, 1879 – октябрь 1917 гг : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. М., 2002. С. 29–31.

посади наглядачів тюремних замків 1823 р., Інструкція наглядачу тюремного замку 1831 р., що закріпила перші загальноімперські правила внутрішнього розпорядку, Звід настанов та статутів щодо утримання під вартою і засланців 1832 р. та ін.

На українських землях ініціатором лібералізації й упорядкування системи виконання покарань виступив Малоросійський генерал-губернатор О. Б. Куракін. Реформою, що розпочалася у 1804 р., передбачалося будівництво нових острогів у повітових центрах і створення умов для роздільного утримання засуджених відповідно до категорій злочинів, які вони вчинили.

Необхідність гуманізації покарання, впровадження начал релігійного виховання засуджених, залучення їх до праці та поліпшення умов утримання у цей час було нагальною потребою. У 1819 р. указом Олександра I засновано Товариство піклувальне про тюрми – благодійну громадську організацію. Схожі філантропічні товариства існували і в інших країнах (у США, Англії, Франції). Відповідно до правил Товариства предметом його діяльності було моральне виправлення засуджених і поліпшення стану тюрем. У 1832 р. Товариство належало до органів управління тюрмами, хоча й залишалось благодійною організацією. У губерніях і повітах діяли комітети Товариства, зокрема 11 на території українських губерній.

Наступним етапом у нормативній регламентації системи виконання покарань стало ухвалення Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 р. (остаточна редакція була завершена у 1866 р.). Воно закріплювало доволі складну ієрархію різних видів покарань, які поділялися на такі:

I. кримінальні, що передбачали позбавлення всіх прав і привілеїв: 1) смертна кара; 2) каторжні роботи з подальшим засланням до Сибіру; 3) довічне заслання до Сибіру; 4) заслання на Кавказ;

II. виправні, передбачали позбавлення лише деяких прав: 1) тілесні покарання (відмінені 1863 р.); 2) заслання до Сибіру на певний строк; 3) позбавлення волі у виді ув'язнення у фортеці, тюрмі чи гамівному будинку; 4) арешт

в арештантських ротах; 5) короткостроковий арешт (від трьох днів до трьох місяців); 6) штраф; 7) догана.

Більшість злочинів, передбачених Уложением 1845 р., каралася позбавленням волі. Основними видами місць ув'язнення були тюрми, робітні дома, арештантські роти та гамівні будинки. У тюремних замках та острогах утримувались підслідні, підсудні й засуджені за дрібні правопорушення. Робітні дома призначалися для утримання осіб, які не були звільнені від тілесних покарань. У виправних арештантських ротах, організованих за військовим принципом, відбували покарання непривілейовані верстви населення.

Епоха «великих реформ», що розпочалася з відміни кріпосного права у 1861 р., зумовила розроблення нових засад кримінальної політики Російської імперії й актуалізувала питання реформування тюремного відомства. У 1862 р. всі місця позбавлення волі були підпорядковані Міністерству внутрішніх справ. У результаті роботи спеціальних комісій і комітетів під головуванням графа Палена (1862 р.), В. О. Сологуба (1872 р.), П. О. Зубова (1873 р.) та К. К. Грота (1877 р.) було вироблено кілька проектів тюремних перетворень. Майже всі вони передбачали створення центрального органу управління тюрмами та системи виправних і слідчих тюрем.

Поворотним моментом у тюремній реформі стало підписання 27.02.1879 р. Закону про Головне тюремне управління – центральний орган управління в'язничною системою. Керівні положення діяльності новоствореного органу містилися у Законі «Про основні положення, що мають бути керівництвом під час перетворення тюремної частини й під час перегляду Уложения про покарання» (від 11.12.1879 р.). Відповідно до нього встановлювався такий перелік покарань, пов'язаних із позбавленням волі: а) заслання на каторгу безстроково та на певний строк; б) поміщення до виправного будинку на строк до шести років; в) тюремне ув'язнення строком до одного року; г) арешт строком до трьох місяців. Визначення таких видів покарань і строків їх відбування мало важливе значення для організації роботи тюремного відомства, оскільки залежно

від цього Головне тюремне управління (ГТУ) повинно було перебудувати тюремні установи – короткострокового (тюрми), середньострокового (виправні будинки) та довгострокового утримання (каторжні тюрми). Планувалося для початку перебудувати й перепланувати вже існуючі в'язниці.

Відповідно до пунктів 4 і 5 цього закону в установах виконання кримінальних і виправних покарань запроваджувалося одиночне ув'язнення. Осіб, які потрапляли до виправного будинку, слід було на деякий час піддавати одиночному утриманню, після чого вони повинні були утримуватися поодиноці весь час, вільний від роботи, особливо вночі. Засуджених до тюремного ув'язнення слід було утримувати в одиночних камерах упродовж усього строку відбування покарання. Однак реалізація цих нововведень у Російській імперії наштотувалась на тривіальну проблему – відсутність коштів. З одного боку, було намагання впровадити передовий світовий досвід у пенітенціарній сфері, з іншого – йому заважала державна політика економії видатків на утримання ув'язнених.

Головне тюремне управління перебувало в структурі Міністерства внутрішніх справ, а 1895 р. було підпорядковано Міністерству юстиції, однак в обох відомствах воно було автономним органом і користувалось значною самостійністю. Начальник ГТУ мав право своєю владою ухвалювати рішення про застосування необхідних виконавчих і розпорядчих заходів у тюремній галузі без додаткового дозволу міністра. Призначався він указом імператора урядовому Сенату за поданням міністра внутрішніх справ (пізніше – міністра юстиції) й володів досить широкими повноваженнями: завідував усіма цивільними місцями ув'язнення, арештантською пересильною частиною й виправними притулками, відповідав за витрату асигнованих за кошторисом кредитів і здійснював нагляд за місцевими тюремними установами; йому підпорядковувалась конвойна варта тощо. Головне тюремне управління складалось із канцелярій, що

відповідали за різні напрями діяльності тюремної галузі, та відділу діловодства³⁷.

У структурі ГТУ було створено унікальний контролюючий орган – тюремну інспекцію, зорієнтовану на збирання відомостей, необхідних для об'єктивного оцінювання стану тюремних установ і розроблення законодавчих та адміністративних заходів щодо поліпшення устрою місць позбавлення волі. Тюремні інспектори під час реалізації посадових обов'язків отримали надзвичайно широкі повноваження, а саме: право безперешкодного доступу до будь-яких сегментів тюремного господарства та ознайомлення з усіма категоріями документів, перевірки звітності, заслуховування заяв посадових осіб тюремної адміністрації, розгляд скарг арештантів стосовно законності та порядку їх утримання під вартою тощо³⁸.

Регіональними представництвами ГТУ, через які воно підтримувало зв'язок з окремими місцями позбавлення волі, були губернські тюремні інспекції, започатковані 1890 р. З 5 перших тюремних інспекцій Російської імперії дві були створені саме в українських губерніях – Київській і Харківській.

Основними нормативно-правовими документами, що регламентували сферу виконання покарань у кінці XIX – на початку XX ст., були Статут про тримання під вартою в редакціях 1886 і 1890 рр., Загальна тюремна інструкція 1915 р. і Правила внутрішнього тюремного розпорядку 1916 р.

З ухваленням нового Кримінального Уложення 1903 р. система покарань у виді позбавлення волі була дещо спрощена й передбачала такі види: 1) каторга; 2) утримання у виправному домі; 3) ув'язнення у фортеці; 4) тюремне ув'язнення; 5) арешт. Відповідно до цього установами виконання покарань були каторжні тюрми, виправні

³⁷ Іваньков І., Чайковський А. Історико-правовий аналіз діяльності органів і установ виконання покарань на території України (кінець 19 – середина 20 сторіччя) : монограф. / за заг. ред. І. Г. Богатирьова. Бровари : ХмЦНТЕІ, 2010. С. 37–38.

³⁸ Неалов О. П. Організаційно-правове забезпечення реалізації тюремної реформи в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) : автореф. дис ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2003. 20 с.

арештантські відділення, інші тюрми (губернські, повітові, окружні, слідчі, строкові та пересильні, тюремні замки, одиночні тюрми), арештні будинки й приміщення, в яких утримувалися арештанти тюремного розряду. У такому вигляді кримінально-виконавча система Російської імперії проіснувала до 1917 р.

На західноукраїнських землях, починаючи з кінця XVIII ст., реалізовувалася кримінально-виконавча політика Австрійської імперії. Система злочинів і покарань у Східній Галичині, Північній Буковині та на Закарпатті визначалася австрійськими кримінальними кодексами 1768, 1787, 1803 і 1852 рр. й Угорським кримінальним уложенням про злочини та проступки 1879 р. Згідно з приписами Австрійського Кримінального кодексу 1852 р., усі діяння, що підлягали кримінальній відповідальності, поділяли на тяжкі злочини, злочини та проступки. Основними видами покарань були смертна кара, позбавлення волі у виді тюремного ув'язнення, арешт строком до 6 місяців і штраф. Також передбачалися додаткові покарання: конфіскація майна, вигнання, передача під нагляд поліції, утримання у домі примусової праці або виправному домі.

Порядок виконання вищезазначених покарань регламентувався Кримінально-процесуальним кодексом 1873 р. і відповідними законами, зокрема Законом про одиночне утримання 1872 р., Законом про прийнятність утримання у виправному домі та домі примусової праці, Законом про створення домів примусової праці та виправних домів 1885 р. та циркулярами Міністерства юстиції.

Виконання покарання у виді смертної кари здійснювалося як правило через повішання у присутності спеціальної комісії на території однієї з в'язниць. Виконувалося воно наступного ранку після ознайомлення засудженого з відмовою у помилуванні. До складу комісії входили судді, прокурор, лікар і священник. Під час страти також могли бути присутні захисник засудженого та представники місцевої влади (§ 404 Кримінально-процесуального кодексу 1873 р.).

Покарання у виді тюремного ув'язнення й арешту поділялися на прості та суворі. Простий арешт відрізнявся від суворого тим, що у першому випадку засуджений, перебуваючи в ув'язненні, міг вільно обирати рід заняття, не був зобов'язаний працювати та міг харчуватися за власний рахунок. Суворе тюремне ув'язнення передбачало одиночне утримання й можливість спілкування засудженого лише з представниками тюремної адміністрації, священиком і лікарем.

В'язничну систему Австро-Угорщини складали судові (повітові й окружні) та кримінальні (каральні) тюрми. Перші підпорядковувалися судовим установам повіту чи округу, другі – безпосередньо Міністерству юстиції. 1865 р. у складі Міністерства юстиції було створено центральне тюремне управління на чолі з головним тюремним інспектором. Проте невдовзі воно було ліквідовано, й управління в'язничною системою здійснювалося безпосередньо міністерством. Нагляд за кримінальними тюрмами покладався на місцевих обер-прокурорів і комісарів.

У повітових арештних домах та окружних судових тюрмах утримувалися особи, засуджені до позбавлення волі місцевим судом на строк не більше шести місяців, та підслідні. В окружних судових тюрмах утримувалися засуджені до простого або суворого арешту чи тюремного ув'язнення, строк якого не перевищував одного року, а також підслідні, неплатники податків і політичні злочинці. Засуджені до тюремного ув'язнення строком більше одного року поміщалися до кримінальних тюрем. Таких установ у всій імперії нараховувалося 22: 16 чоловічих тюрем (на території західноукраїнських земель – у Станіславові та Львові), 6 з яких було організовано за системою одиночного утримання, та 6 жіночих (у тому числі одна у Львові). Управління й опіку над жіночими тюрмами здійснювали жіночі чернечі ордени.

Режим утримання та порядок відбування покарання в тюрмах визначалися інструкцією, що розроблялася й затверджувалася Міністерством юстиції окремо для кожної установи. Відповідно до цих правил ставлення до

засуджених мало бути суворим, але доброзичливим, спрямованим на виховання, моральний розвиток і виправлення. У більшості установ засуджені утримувалися у спільних камерах. Виняток становили лише новозбудовані у кінці XIX ст. пенітенціарії, зокрема Панкрац у Празі, Бори під Пльзенем, Діброва у Станіславоці.

В одиночному ув'язненні могли утримуватися засуджені до будь-якого виду позбавлення волі. Виняток становили жінки, які відбували покарання лише в спільних камерах. Одиночне ув'язнення відповідно до закону 1872 р. призначалося лише після ретельного огляду засудженого лікарем і категорично не допускалося у випадках слабого здоров'я або якщо воно могло погано вплинути на його психічний стан. У разі одиночного ув'язнення арештант утримувався і вдень, і вночі (окрім церковної служби й навчання) в окремій камері. Для контролю над відбуванням покарання у виді одиночного ув'язнення при окружних судах існували особливі комісії, що відвідували тюрми й стежили за режимом утримання. Упродовж перших тижнів такого засудженого обов'язково мали відвідувати двічі на день (це могли бути родичі, священник або вчитель, майстер, лікар чи представники тюремної адміністрації). Голова суду або його заступник повинні були відвідувати засуджених раз на два тижні.

В одиночному ув'язненні особи утримувалися не довше, ніж вісім місяців, якщо загальний строк ув'язнення не перевищував 18 місяців. У разі більш тривалого ув'язнення одиночне утримання не могло становити менше восьми місяців, але не більше трьох років. Відповідно до прогресивної системи після трьох місяців такого режиму два дні одиночного ув'язнення зараховувалися за три дні загального ув'язнення.

Неповнолітні, які утримувалися в окремих відділеннях у кримінальних тюрмах, удень перебували в спільних камерах, а на ніч роз'єднувалися шляхом особливого одиночного облаштування спальних місць.

У тюрмах засуджені розділялися на три категорії, кожна з яких утримувалася окремо. До відділу А поміщалися засуджені «із зіпсованими моральними якостями, які

становили небезпеку для інших; до відділу В – рецидивісти; до відділу С – неповнолітні й ті, хто відбував покарання вперше»³⁹.

У чоловічих тюрмах діяла прогресивна система відбування покарання: після відбування третини строку тюремного ув'язнення засуджений переводився до вищого розряду з певним пом'якшенням режиму утримання. Таких розрядів було три.

Відповідно до циркуляра міністра юстиції від 30.09.1905 р. тюремна адміністрація повинна була дбати про те, щоб засуджений був зайнятий упродовж дня, й такі заняття позитивно б впливали на його душу. Виправлення мало забезпечуватися через релігійне виховання, шкільне навчання та працю, що була обов'язковою для всіх засуджених, окрім тих, які відбували простий арешт. Тюремні роботи поділялися на три види: 1) роботи, що здійснювалися за рахунок тюрми; 2) роботи з підряду; 3) роботи на замовлення. Вони були організовані відповідно до таких засад: праця мала узгоджуватися з приписами закону, вироком суду та видом покарання; вона не могла порушувати правила утримання та нагляду; не могла суперечити особистим якостям засудженого; робота повинна була чинити виховний вплив і давати засудженому певне полегшення, моральне задоволення та забезпечувати йому заробіток. Особливу увагу під час організації тюремної праці звертали на те, щоб вона не створювала конкуренції праці вільних найманих працівників.

Досить цікавими видаються завдання, які ставило перед собою Міністерство юстиції Австро-Угорщини: «Мета відбування покарання полягає в тому, щоб у разі можливості зробити із злочинця порядну, працелюбну людину, здатну гідно прожити життя, займаючись своєю справою. Її треба морально піднести, привчити до подальшого життя й навчити ремеслу. Освіта й виховання мають доповнювати одне одного й слугувати спільній меті. Навчання повинне чинити на ув'язненого виховний вплив, пробуджувати його

³⁹ М. Н. Австрийские тюрьмы гражданского ведомства. *Тюремный вестник*. 1898. № 3. С. 100–123.

розум, виправляти його, вселяти надію на краще життя, вкорінювати розуміння добра й зла і можливість вибирати між ними, зміцнювати любов до роботи й вселяти відразу до вчинення злочинів...»⁴⁰. Здається, це не втратило своєї актуальності й у сучасних умовах.

Реалізація вищезазначених приписів покладалася на тюремну адміністрацію, до якої входили директор (обер-директор у пенітенціаріях), управляючий, контролер, секретар (ад'юнкт), католицький священик, лікар, вчителі й інспектор нагляду, якому підпорядковувався штат наглядачів.

Дома примусової праці та виправні дома, утримання у яких призначалося як додаткове покарання, були підпорядковані муніципальній адміністрації. Організація їх діяльності покладалася на органи управління окремих країв. Держава долучалася до їх створення лише у разі потреби та наявності фінансових можливостей. Засуджений упродовж чотирьох тижнів після відбуття основного покарання залишався у судовій в'язниці й лише після цього переводився у дім примусової праці. У таких закладах також утримувалися волоцюги, жебраки, нероби, особи, які перебувала під поліційним наглядом і не дотримувалися покладених на них обов'язків та обмежень, а в окремих випадках і проститутки.

Утримання в домі примусової праці могло тривати максимально три роки. Звільнення засудженого достроково допускалося за рішенням органу, який ухвалив застосування цього покарання, у разі його виправлення.

Виправні дома були призначені для неповнолітніх злочинців (яким не виповнилося 18 років), які могли б отримати у них релігійне й моральне виховання, а також здобути фах. Утримання у виправному домі мало тривати доти, доки не досягалась мета покарання – виправлення, але не довше, ніж до досягнення особою 20 років⁴¹.

⁴⁰ Пушкина В. Тюремное дело в Австро-Венгрии. *Тюремный вестник*. 1909. № 10. С. 974–1017.

⁴¹ Шуп'яна М. Система додаткових покарань за австрійським кримінальним законодавством другої половини XIX ст. *Вісник Львівського університету. Серія «Юридична»*. 2014. Вип. 59. С. 166–168.

Отже, західноукраїнські землі у складі Австро-Угорської імперії розвивалися в дусі загальноєвропейських пенітенціарних тенденцій, там було збудовано сучасні виправні тюрми, яскравим прикладом яких стала тюрма «Діброва», відкрита 1883 р. у м. Станіславові. В'язнична система підпорядковувалася Міністерству юстиції й охоплювала судові, повітові й окружні тюрми та кримінальні тюрми. Як установи виконання додаткових покарань діяли дома примусової праці та виправні дома. Головною метою покарання у виді позбавлення чи обмеження волі було виправлення злочинця. Складовими режиму утримання були релігійне виховання, шкільне навчання та обов'язкова праця. Особлива увага приділялася одиночному режиму утримання, про що свідчить його регламентація окремим законом.

Новий етап у розвитку вітчизняної кримінально-виконавчої системи розпочався 1917 р. у добу національного відродження. У перші дні Лютневої революції система виконання покарань Російської імперії постраждала чи не найбільше. Країною прокотилася хвиля погромів і захоплення тюрем. У революційному запалі майже повністю було знищено всю документацію ГТУ. В умовах хаосу й анархії Тимчасовому уряду довелося спішно розробляти засади нової кримінальної політики.

01.03.1917 р. було оголошено про амністію політичних в'язнів (офіційно закріплено указом від 6 березня). Після цього ситуація в тюрмах ще більше загострилась, оскільки кримінальні злочинці теж вважали себе жертвами царського режиму й вимагали амністії. 17.03.1917 р. Тимчасовий уряд ухвалив постанову «Про полегшення долі осіб, які вчинили кримінальні злочини», що передбачала часткову амністію кримінальних злочинців.

Станом на 01.03.1917 р. в установах виконання покарань Російської імперії утримувалося близько 155 тис. осіб. У результаті амністії «тюремне населення» скоротилося на 4/5, а у вересні 1917 р. становило 34 тис. Значне зменшення кількості ув'язнених потягло за собою і скорочення кількості тюремного персоналу й установ виконання покарань.

Зміна засад кримінально-виконавчої політики була зумовлена як амністією, так і загальними ліберально-демократичними, багато в чому популістськими перетвореннями. На початку березня 1917 р. колишній начальник ГТУ П. К. Гран подав у відставку. У своїх спогадах він писав: «мені був чужим “новий лад” – на вулицях, замість високих городових, метушилися парубки з червоними пов'язками, що зображали міліцію, скрізь помічалось поступове проникнення панування натовпу й нічим не обмеженого хамства»⁴². Новим очільником тюремного відомства за пропозицією Міністра юстиції О. Ф. Керенського став ординарний професор Петроградського університету О. О. Жижиленко.

Зберігши імперську систему виконання покарань, Тимчасовий уряд розпочав розроблення нової доктрини у сфері реалізації кримінальної політики держави та її кримінально-виконавчої складової. Одним із перших кроків стало перейменування Головного тюремного управління в Головне управління місцями ув'язнення (ГУМУ). Уже в першому циркулярі по тюремному відомству О. О. Жижиленко окреслив головне завдання покарання – перевиховання людини. Для його належного здійснення передусім необхідно було проявляти гуманність до ув'язнених, повагу до їх особистої гідності. До створення нової нормативної бази тюремну адміністрацію закликали утриматися від застосування тілесних покарань, використання кайданків тощо. Усе, що могло якоюсь мірою обмежувати права засудженого чи уражати його гідність, не повинно було практикуватися в місцях позбавлення волі.

Реформування пенітенціарної системи здійснювалося за такими напрямками. По-перше, послаблення режиму утримання засуджених і можливий відхід від Загальної тюремної інструкції 1915 р., а саме заборона застосування найсуворіших заходів дисциплінарного впливу (зокрема,

⁴² Чайковский А. С. История одной личности: Петр Карлович Гран // Пенітенціарна наука і практика крізь призму юридичної біографістики : матеріали круглого столу (Київ, 7 квіт. 2014 р.) / відп. ред.: І. М. Копотун, С. Г. Стеценко, О. В. Сокальська, Т. П. Ткач. Київ, 2014. С. 23-29.

поміщення до карцеру), скасування всіх видів кайданків, можливість залишення камер незамкненими, короточасний вихід у місто, посилення виховно-коригуючої складової тюремного режиму, забезпечення нормальних комунально-побутових умов відбування покарання тощо. Наказом начальника ГУМУ від 27.04.1917 р. дозволено було формувати органи самоврядування засуджених і проводити вибори старост із ув'язнених, які мали підтримувати належний режим у місцях позбавлення волі.

Як на практиці реалізовувалася «лібералізація» режиму утримання, можна простежити на прикладі одеської тюрми, де старостою був обраний Григорій Котовський. 8.03.1917 р. 1600 в'язнів улаштували бунт і вимагали амністії кримінальних злочинців. Ув'язнені обрали тюремний виконавчий комітет у складі 10 осіб, що фактично керував діяльністю тюрми, забезпечував харчування, охорону тощо. Газети повідомляли про встановлення в Одесі «тюремної республіки» з новими порядками: всі камери відчинені, всередині огорожі жодного наглядача, повне самоврядування засуджених, Котовський люб'язно водить по тюрмі екскурсії⁴³. Зміна колишніх тюремних порядків відбувалася публічно й широко віталася громадськістю.

Послаблення режиму й підтримання його за рахунок самоврядних інституцій із засуджених мало негативні наслідки для в'язничної системи. Фактично це призвело до того, що тюремна адміністрація, яка не влаштовувала засуджених, була усунута від управління тюрмами. Тому циркуляр ГУМУ № 74 від 5.09.1917 р. поруч із скасуванням низки пільг для ув'язнених скасував їх право на представництво через старост або уповноважених.

Основою пенітенціарної доктрини Тимчасового уряду були мета перевиховання злочинця гуманними методами й перебудова системи виконання покарань відповідно до цієї

⁴³ Савченко В. А. Авантюристы гражданской войны: историческое расследование [Електронний ресурс]. Харьков : Фолио ; М. : АСТ, 2000. URL: <http://militera.lib.ru/bio/savchenko/06.html> (дата звернення: 24.12.2017).

мети. Але збереження в загальних рисах імперської пенітенціарної системи та законодавчої бази, що регламентувала питання відбування покарання у виді позбавлення волі, в умовах популістської, непродуманої й непослідовної кримінальної політики Тимчасового уряду призвело фактично до краху старої системи установ відбування покарання, нова ж за браком часу й за відсутності професійного підходу не була побудована.

Засади організації та діяльності місць позбавлення волі на території України упродовж 1917 р. визначалися нормативно-правовими актами, виданими царським урядом і ГУМУ, якому й підпорядковувалися установи виконання покарань. Лише в квітні 1918 р. Рада народних міністрів УНР ухвалила рішення про створення центрального органу тюремного управління – Головної тюремної управи, підпорядкованої Міністерству судових справ⁴⁴.

Зміни в тюремному управлінні за часів Української держави Гетьмана П. Скоропадського мали формальний характер, фактично було відновлено імперську систему виконання покарань і режим утримання. Законодавча регламентація діяльності органів виконання покарань була започаткована законами «Про встановлення штатів губернських тюремних інспекцій та тюремних інспекцій м. Миколаєва, а також штатів управління окремими місцями замкнення та про асигнування в розпорядження Міністра юстиції коштів на утримання персонального складу і на канцелярські видатки в тюремних інституціях» та «Про зміну назви Міністерства судових справ, про ухвалу статуту Головного управління місцями замкнення з Головною інспекцією пересилання в'язнів, про штати центральних установ Міністерства Юстиції», затверджених Гетьманом, відповідно, 15 липня та 25 листопада 1918 р. Центральними органами тюремного управління Української держави визначалися Головне управління місцями ув'язнення та

⁴⁴ Іваньков І., Чайковський А. Історико-правовий аналіз діяльності органів і установ виконання покарань на території України (кінець 19 – середина 20 сторіччя) : монограф. / за заг. ред. І. Г. Богатирьова. Бровари : ХмЦНТЕІ, 2010. С. 80.

Головна інспекція пересилання в'язнів. До місцевих органів та установ виконання покарань належали територіальні тюремні інспекції й усі тюремні установи. Також було введено в дію оновлений Тюремний статут, у підґрунті якого лежали імперські нормативно-правові акти: Статут про осіб, які утримуються під вартою, 1890 р. і Загальна тюремна інструкція 1915 р. За браком часу гетьманському уряду не вдалося реформувати систему виконання кримінальних покарань. Деякі кроки в цьому напрямі було зроблено Директорією. У липні 1919 р. С. Петлюра затвердив тимчасовий «Статут внутрішньої служби», що детально регламентував питання виконання покарань, визначав нормативно-правові й організаційно-структурні засади діяльності державних органів та установ виконання кримінальних покарань, права й обов'язки посадових осіб, які причетні до виконання присудів, а також засуджених, умови й підстави утримання та звільнення засуджених⁴⁵.

Таким чином, можна констатувати, що система виконання покарань на українських землях до XVIII ст. розвивалася відповідно до приписів національного права. Починаючи з XIX ст. в Австрійській (Австро-Угорській) та Російській імперіях і, відповідно, на українських землях у їх складі, позбавлення волі стає основним і переважним видом покарання, метою якого ставиться не лише ізоляція злочинця, а і його виправлення через релігійне виховання та залучення до праці. У результаті в'язничних реформ було розпочато формування національних пенітенціарних систем, започатковано центральні органи управління в'язничною системою, диференційовано установи виконання покарань, модернізовано умови та режим утримання засуджених і створено нормативну базу, що регламентувала відносини у сфері виконання покарань.

2. Виконання покарань на українських землях зі встановлення радянської влади й донині

⁴⁵ Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / упор. Г. О. Радов, І. І. Резнік. Київ : Говард Пресс, 1999. Т. 2, Ч. 1. С. 11.

Із переходом влади до більшовицьких урядових структур розпочався новий етап розбудови кримінально-виконавчої системи України, яка отримала назву **«виправно-трудова»**.

05.09.1918 р. було ухвалено постанову «Про червоний терор», відповідно до якої класові вороги радянської влади ізолювалися в концентраційні табори. Введення нового виду позбавлення волі – **концентраційних таборів (таборів примусових робіт)** було законодавчо закріплено 15.04.1919 р. і 17.05.1919 р. Особливі (концентраційні) табори й табори примусових робіт, що були створені протягом 1918–1919 рр., перебували у віданні Наркомату внутрішніх справ (НКВС). Для управління ними в складі НКВС був створений спочатку відповідний відділ, а в 1922 р. – Головне управління примусових робіт.

29.01.1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) було реорганізовано в Раду Народних Комісарів (РНК) УСРР. До цієї структури увійшов Народний комісаріат юстиції (НКЮ), у складі якого було створено тюремно-каральний відділ (ТКВ) для керівництва й нагляду за системою виконання кримінальних покарань, а також для управління місцями ув'язнення.

Як і в Росії в жовтні 1917 р., так і в Україні в березні-квітні 1919 р. (остаточно більшовики закріпились в ній лише з третьої спроби у 1920 р.) створення нової радянської системи керівництва й контролю за діяльністю місць позбавлення волі почалося з ліквідації тюремних інституцій попередньої влади та звільнення чиновників колишнього Міністерства юстиції Директорії. На службі були залишені лише працівники архітектурного підвідділу Головного управління місцями ув'язнення та склад конвойної охорони. Станом на 30.04.1919 р. в УСРР налічувалось 116 місць ув'язнення. Начальник тодішнього ТКВ НКЮ УСРР Брільницький визначав у них потребу на рівні 60–70. Більшовики на той час в умовах тотальної розрухи економіки й розбалансованості виробництва, породжених виснажливими Першою світовою та Громадянською (яка була в самому розпалі, і більшовики

ще ніяк не могли остаточно закріпитись в Україні) війнами, експериментами «воєнного комунізму» й військовими інтервенціями іноземних країн, просто не могли фінансово-матеріально утримувати на належному рівні таку кількість місць ув'язнення, хоча були в них кровно зацікавлені як у невід'ємному інституті державного примусу (особливо класової держави й особливо в Україні, де селянство в своїй основній масі небезпідставно сприймало тоді більшовиків як ворожих окупантів). Мало того, що охорона місць ув'язнення перебувала в дуже тяжкому матеріальному становищі (це м'яко сказано), для цих цілей бракувало зброї, самі споруди й будівлі потребували капітальних ремонтів і просто катастрофічно не вистачало продуктів харчування для в'язнів. Голодуючий в'язень на тлі задекларованого більшовиками гасла «знищити царські тюрми, які гноїли трудящих і селян», дискредитував нову владу набагато ефективніше, ніж пропаганда її противників.

Услід за підвідділами колишнього Міністерства юстиції та губернськими тюремними інспектурами були ліквідовані також і всі губернські та повітові комітети Товариства піклування про тюрми, а їх капітали передано в розпорядження місцевих каральних підвідділів, які щойно почали утворюватися, хоча постанова про організацію в структурі юридичних відділів губернських, міських і повітових виконкомів тюремно-каральних підвідділів була ухвалена ще в лютому 1919 р. Цього ж року була зроблена перша спроба розробити нове виправно-трудове законодавство України (йдеться про проект Статуту про утримуваних під вартою). У своїй доповіді про основні принципи його розроблення Брільницький указував на необхідність «піддати корінній реформі весь старий тюремний лад»⁴⁶. 16 травня того ж року остаточний варіант Основних положень Статуту був ухвалений. У статуті були відображені не лише організаційні принципи керівництва місцями ув'язнення, а й завдання місць позбавлення волі,

⁴⁶ Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / упор. Г. О. Радов, І. І. Резнік. Київ : Говард Пресс, 1999. Т. 2, Ч. 1. С. 68.

основні форми впливу на засуджених та інші питання. 07.03.1920 р. рішенням НКЮ був створений центральний орган управління місцями ув'язнення – **Центральний тюремно-каральний відділ (ЦТКВ) НКЮ УСРР**, який об'єднав вісім підвідділів: організаційно-інструкторський, адміністративний, інспекторський, культурно-освітній, техніко-виробничий, фінансовий, господарський і лікувально-санітарний. **Доми громадських примусових робіт (ДГПР)**, що виконували функції тюрем з 12.10.1920 р. по 30.01.1922 р., коли Постановою РНК УСРР табори примусових робіт (концентраційні табори) були ліквідовані, були утворені Постановою НКЮ УСРР від 18.04.1920 р.

У період з 1918 по 1921 рр. було ухвалено низку документів, що стосувалися діяльності місць позбавлення волі: інструкція НКЮ від 25.11.1918 р. «Про дострокове звільнення», постанова НКЮ від 15.11.1920 р. «Про затвердження Положення про загальні місця ув'язнення», декрет РНК від 21.03.1921 р. «Про позбавлення волі і про порядок умовно-дострокового звільнення ув'язнених».

Більшовики, прийшовши до влади, попри своє популістське гасло про «повний злам царської тюремної системи» запозичили систему виконання покарань від царського режиму без серйозних змін, оскільки не володіли необхідними «матеріальними і людськими ресурсами, науковою базою»⁴⁷. Водночас більшість змін у пенітенціарній політиці радянської держави в перші роки її існування стосувалось акцентів, особливостей, обґрунтування «тих чи інших заходів, пов'язаних з позбавленням волі, призначенням термінів покарань та умовами їх відбування для різних категорій злочинців. Тут радянська держава дійсно привнесла низку суттєво інших принципів, які виходили насамперед із комуністичної ідеології й політичної доктрини РКП(б), тобто класового

⁴⁷ Детков М. Г. Содержание пенитенциарной политики Российского государства и ее реализация в системе исполнения уголовного наказания в виде лишения свободы в период 1917–1930 годов. М., 1992. 192 с.

підходу»⁴⁸. Оскільки комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У) була лише структурним підрозділом РКП(б) без щонайменших ознак самостійності, а незалежність УСРР мала суто декларативний характер, усе вищевикладене стосується і УСРР.

Початковому періоду пенітенціарної політики радянського режиму були притаманні два концептуальних напрями, при чому обидва впливали насамперед із політико-ідеологічних настанов правлячої партії. Першою складовою було політичне завдання, яке полягало в «придушенні контрреволюції», і тут говорити про законність і відповідність покарання (яке здебільшого призначалось у позасудовому порядку) скоєному не доводиться. Інша складова була пов'язана з виховною функцією покарання (спочатку використовувався саме термін «виховання» правопорушника, потім – «виправлення», а ще пізніше – «виправлення й перевиховання» засуджених, які утримувались у виправно-трудовах установах), що було значним прогресивним кроком уперед, порівняно з попереднім періодом.

Слід водночас зазначити, що реальний стан справ у цій сфері значно відрізнявся в гірший бік порівняно із задекларованим більшовиками принципом гуманізму на противагу «нелюдському та реакційному тюремному режиму царизму», при цьому ця прірва з роками лише збільшувалась, досягши свого апогею в 30-ті – на поч. 50-х рр. ХХ ст. Також слід підкреслити, що значно більше уваги радянська влада приділяла питанням організації режиму в місцях ув'язнення та праці в'язнів, а вже потім (за залишковим принципом) – культурно-просвітницькій і виховній роботі з ними, хоча ідеологічна робота (культурно-просвітницька й виховна робота з в'язнями також здебільшого проводилась крізь ідеологічну призму) з вільним населенням проводилась тогочасними більшовиками як великими спеціалістами в

⁴⁸ Упоров И. В. Пенитенциарная политика России в XVIII–XX вв.: историко-правовой анализ тенденций развития. СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. 610 с.

пропагандистсько-агітаційній роботі з «промивання людських мозків» на значно якіснішому рівні, і це правильно, оскільки не може існувати будь-яка держава без дієвої ідеології, яка ефективно згуртовує громадян на її підтримку й захист. Україна із здобуттям незалежності 1991 р. не приділяла цьому належної уваги, наслідки чого ми зараз і відчуваємо. На початку ж ХХ ст. далось взнаки ставлення будь-якої тоталітарної влади й будь-якого недемократичного суспільства до в'язнів як до неповноцінних і неповноправних членів цього суспільства.

Озброєний «марксистсько-ленінським ученням» новий маріонетковий уряд більшовицької України розпочав розбудовувати систему виконання покарань, копіюючи самостійно та «під пильним керівництвом» тюремних структур «братньої» Російської Федерації. Власне, вся подальша схема її побудови й лівова частина змістовної частини практично всіх нормативних актів була взята звідти. Навіть більше: на території УСРР законодавчі та нормативно-розпорядчі акти органів влади Радянської Росії мали пряму норму дії навіть без законодавчого дублювання органами влади УСРР, що свідчить про ілюзорність самостійності останньої.

Пенітенціарна політика радянської влади в перші роки її становлення була хаотичною, відкликаючись на злобу дня, багато що робилось без розрахунку на реальне виконання, а низка рішень мала скоріш попереджувальний характер. В ухвалених у ці часи рішеннях не можна не відмітити гуманного (порівняно із законами як імперії, так і наступними періодами існування радянської держави) характеру покарання у виді позбавлення волі.

Не обійшлося і без певних відходів від указівок «зверху», зокрема це стосується окремих спроб частково створити власне законодавство в сфері виконання кримінальних покарань (наприклад, на відміну від Росії, в Україні розподільчі комісії створювались не одна на губернію, а за кожним місцем ув'язнення тощо). У цілому як теорія, так і практика виконання покарань постійно коливались між «пенітенціарією», створеною начебто «за суворо вивченими методами марксистського дослідження в

кримінальному праві», і реальним бажанням владних структур перетворити систему виконання покарань чи не на найголовнішого виконавця грандіозних планів п'ятирічок.

На підставі постанови Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) від 06.12.1922 р. і «Тимчасового Положення про Головне Управління місцями позбавлення волі УСРР і його місцеві органи» від 02.02.1923 р. до 01.03.1923 р. мали бути ліквідовані губернські управління **Центрального виправно-трудоного відділу** (ЦВТВ) і створені губернські управління місцями позбавлення волі (ГубУМПВ) на правах самостійних підвідділів у губернських відділах управлінь. Очолювати їх повинен був начальник, який призначався губвиконкомом із представлення губернського відділу управління за погодженням із **Головним Управлінням місцями позбавлення волі** (ГУМПВ) Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) із подальшим затвердженням НКВС. Він виконував вказівки ГУМПВ НКВС і діяв у тісному контакті з губвиконкомом і губернським прокурором, мав право безпосередньої доповіді президії губвиконкому й участі в засіданні президії з дорадчим голосом. Згідно з рішенням колегії НКВС УСРР від 16.12.1922 р. НКЮ УСРР від 20–25.12.1922 р. ЦВТВ і ДГПР, в яких утримувались підслідні та засуджені на різні терміни із суворою ізоляцією й без неї, лікарні при ДГПР, реформаторіуми та сільськогосподарські колонії передали до відання НКВС.

Станом на 22.03.1923 р. арештних домів як домів, призначених для відбування покарання за адміністративними чи короткочасними судовими постановами, вже не існувало. Згідно з «Доповненням до Тимчасового положення про ГУМПВ УСРР і його місцеві органи» ці доми втрачали свою назву та входили до складу Виправно-трудоного управління (ВТУ) ГУМПВ. Якщо арештний дім не відповідав вимогам, він закривався з дозволу ГУМПВ за поданням губвідділу управління, погодженим з губвідділом Державного політичного управління (ДПУ) й губернським прокурором. Майно закритих арештних домів передавалось до ГубУМПВ. Камери

для затриманих в органах ДПУ та управліннях міліції залишались у віданні останніх.

1923 р. були утворені Донецький, Харківський, Катеринославський, Подільський, Київський ГУМПВ НКВС. 04.09.1923 р. ГУМПВ НКВС РСФРР надіслало на місця циркуляр за № 280, в якому зазначалось, що на виконання резолюції травневої наради при НКВС РСФРР необхідно реорганізувати Губ(обласні)УМПВ в Губ(обласні)інспекції місць позбавлення волі (ГубІМПВ), які перебували б при губернських (обласних) відділах управління губ(обл.)виконкомів на правах окремих частин. Очолювати ГубІМПВ повинен був Інспектор місць позбавлення волі, який призначався завідуючим губ відділом (обл. відділом) управління й затверджувався начальником ГУМПВ республіки. Реорганізацію необхідно було закінчити до 01.10.1923 р. На підставі положення про ГубІМПВ, ухваленого 31.09.1923 р. 5-ю Всеукраїнською нарадою завідуючих губернськими відділами управлінь, і циркуляра ГУМПВ НКВС УСРР № 90 від 12.10.1923 р. ГубУМПВ з 01.12.1923 р. перейменовувались в ГубІМПВ.

Велика увага приділялась розвитку виробництва. Так, наприклад, станом на 01.10.1923 р. у виправно-трудовій системі НКВС УСРР існувало 13 сільгоспколоній: у Полтавській та Катеринославській губернії по 3, у Волинській, Київській та Одеській – по 2, у Чернігівській – 1. У володінні в'язничної системи в УСРР 1923 р. було близько 3435 дес. сільськогосподарського призначення. Площа засіяної землі коливалась у межах 30–40 %. В'язнична система УСРР 1923 р. власним сільгоспвиробництвом за тодішніми нормами харчування задовольнила потребу в хлібі для в'язнів майже на 49 діб. У 1923 р. майстерні функціонували в 47 з 58 ДГПР і 1 сільгоспколонії. До різних робіт було залучено в різні періоди від 20 % до 37 % в'язнів.

Проблем вистачало з надлишком. Так, ЦВТВ НКЮ УСРР ще 07.07.1922 р. розіслав циркуляр № 63/10860, яким встановлювалась сумарна енергетична цінність харчування ув'язнених і засуджених на одну особу на добу в розмірі 2220 кілокалорій, хоча на практиці ця норма виконувалась вкрай рідко – де-факто калорійність їжі не сягала навіть

2000 ккал, а нижній поріг нерідко становив 600 ккал (для порівняння: для засуджених, які тримаються в приміщеннях камерного типу виправних колоній максимального рівня безпеки й не залучаються до роботи, сумарна енергетична цінність на одну особу на добу загальної норми становить 2503,71 кілокалорій). Що вже тоді говорити про тих, хто фізично працював. Переведення фінансування в'язничної системи УСРР з 01.03.1923 р. із центрального на місцеві бюджети, які були не здатні здійснювати це на належному рівні (в середньому 30 % від потреби), тільки погіршило її і так вкрай важке становище, тоді як у РСФРР 19 місць ув'язнення загальнодержавного значення (12 000 утримуваних і 1790 співробітників) перебували на повному державному забезпеченні. 1438 лікарняними ліжками було забезпечено 45 (77,6 %) ДГПР із 58, які станом на вересень 1923 р. були розраховані на утримання ув'язнених і засуджених у кількості 13 857 осіб, де-факто ж утримувалось 21 484 (тобто, одне лікарняне ліжко на 15 осіб). Отже, перевантаженість становила 155 %, що, звичайно ж, не сприяло створенню й підтриманню прийнятних санітарно-побутових умов. 13 ДГПР (розраховані на утримання 1505 осіб, де де-факто перебувало 2200) не мали власних санітарних частин і користувалися послугами цивільних лікарень. Загальна кількість осіб, які за дев'ять місяців 1923 р. пройшли через місця ув'язнення та позбавлення волі в УСРР, становила 140 367. Загальна смертність становила 2 % (майже 2807 осіб), а 3,1 % (майже 4351 особа) хворіли на заразні хвороби.

Матеріальне забезпечення наглядачів протягом 1923 р. залежало від рівня фінансування з місцевого бюджету й коливалося в межах 144 рад. знаків – 9 золотих червінців (тоді як у РСФРР середня ставка становила не менше 17,5 золотих червонців), що все одно не задовольняло всі елементарні життєві потреби людини. Поширеною була натуральна форма оплати праці.

Продуктивність праці в'язня була приблизно на 30 % нижчою порівняно з працею вільнонайманого працівника. Від 20 % до 50 % засуджених до позбавлення волі становили засуджені із суворою ізоляцією; приблизно 50 % усіх посад в

установах обіймали співробітники нагляду; на одного представника персоналу припадало в середньому 6–8 утримуваних осіб, що не дуже сприяло якісній організації несення служби. Приблизно 50 % учителів шкіл грамоти в місцях ув'язнення складали самі засуджені. Основну кількість неграмотних (83,8 %) та малограмотних (88,6 %) утримуваних становили особи до 30 років.

У 1923 р. з восьми запланованих було створено тільки два окружні реформаторіуми – Київський та Одеський, в яких утримувалось лише 251 неповнолітній в'язень (41 %), тоді як решта перебувала в ДГПР. Становище неповнолітніх в'язнів у ДГПР було значно гіршим, ніж у реформаторіумах. Наприклад, у лютому 1923 р. добове харчування одного неповнолітнього в'язня в Харківському ДГПР № 1 складалось з 307 г хліба й однієї миски рідкого супу з крупою. Деякі неповнолітні були повністю голими.

Майже до 1924 р. в Україні, так само як і в Росії, тривало формування нового радянського виправно-трудового законодавства, ухвалювались усе нові й нові нормативні акти. Окремі з них якщо й не повторювали зміст попередніх, то принаймні дублювали вимоги, які центральне керівництво адресувало адміністрації виправно-трудових установ. Особливо це стосувалось відомчих розпоряджень.

У РСФРР перший **Виправно-трудоий кодекс (ВТК)** було ухвалено 16.10.1924 р., а в УСРР – через рік, 23.10.1925 р. під назвою «Поправчо-трудоий кодекс УСРР». Структуру ВТК України 1925 р. складали «Загальні положення» та 21 глава. ВТК узагальнив поняття системи **виправно-трудоих установ (ВТУ)**, до якої належали будинки попереднього ув'язнення, будинки примусових робіт, установи для хворих ув'язнених, ізолятори спеціального призначення, реформаторіуми для неповнолітніх правопорушників, перехідні трудові будинки, трудові колонії (сільськогосподарські, ремісні й фабрично-заводські), які повинні були розміщуватись переважно поза межами міст. Кодекс прямо вказував на необхідність реорганізації в тому ж напрямі існуючих виправно-трудоих установ замість тюрем, що залишилися від старої влади, чим

довів остаточну відмову від колишньої тюремної системи. ВТК УСРР 1925 р. розкрив зміст правил утримання ув'язнених в умовах соціалістичної держави, визначив їх матеріально-побутове забезпечення, правовий статус і дисциплінарну відповідальність за порушення вимог режиму, але правилами режиму, встановленими Кодексом, як дисциплінарні покарання не допускалися тілесні покарання, кайдани, наручники, позбавлення їжі тощо, що доводило гуманний характер першого українського зводу законів про відбuvання кримінальних покарань.

Уперше в Україні на законодавчому рівні було визначено, що суспільно корисна праця є основним засобом виправлення осіб, які вчинили злочини й були засуджені судами до кримінального покарання у виді позбавлення волі. Значним надбанням ВТК України 1925 р. було закріплення в діяльності ВТУ такого поняття, як прогресивна система, відповідно до якої ув'язнені утримувались у різних умовах відбування покарання, де поліпшення або посилення каральних елементів прямо залежали від особливостей особистості злочинця, його соціального становища, змісту судового вироку, причин і мотивів злочину, поведінки у ВТУ й успіхів у трудовій діяльності та навчанні. Саме для цього була створена система ВТУ різних видів, і, крім того, встановлювався порядок розподілу засуджених на розряди. Передбачалось створення громадських установ і товариств, покликаних надавати різні види допомоги ув'язненим та особам, звільненим із виправно-трудоxих установ.

Кодекс також передбачав створення двох видів комісій – спостережної й розподільчої, до складу яких поряд з адміністрацією виправно-трудоxих органів входили представники суду та громадськості. Завдання культурно-просвітницької роботи у ВТУ полягало в «піднятті розумового рівня і політичного розвитку ув'язнених шляхом викладання їм загальноосвітніх і професійних знань, а також ознайомлення з основами Радянського ладу і

Радянської конституції»⁴⁹. Кодекс установив обов'язковість відвідування школи всіма неграмотними й малограмотними засудженими, які не досягли 50 років, а також ув'язненими, які перебувають під слідством, якщо судовою або слідчою владою їм не заборонено спілкування з іншими ув'язненими. Цей документ розглядав надання допомоги звільненим як державну функцію, до виконання якої мають бути залучені широкі кола громадськості, однак обов'язків відповідних державних посадових осіб ВТК не встановлював, обмежившись лише переліком державних і громадських організацій, які ще тільки слід було створити. Також ВТК УСРР визначав, що за самовільне залишення ВТУ особою, позбавленою волі, або втечу, не пов'язану з підкопом, зламванням або взагалі ушкодженням заборів, стін тощо й насильством над вартою, вона піддавалась відповідальності у дисциплінарному порядку. Таким чином, ВТК УСРР 1925 р. відіграв вирішальну роль у становленні та розвитку українського виправно-трудового законодавства й незважаючи на подальші зміни та доповнення юридично продовжував діяти до 1960 р., хоча фактично його дія припинилась у середині 30-х років минулого сторіччя.

Серед інших самодіяльних організацій ув'язнених у місцях позбавлення волі України 1925 р. були створені товариські суди, які хоча і не передбачались ВТК УСРР, але існували на практиці. У 1925 р. були закладені підвалини нормативного розподілу функцій адміністрації УВП і підрозділів конвойної варти УСРР.

Із грудня 1925 р. набув чинності «Статут служби у ВТУ», згідно з яким особи адміністративно-стройового складу місць ув'язнення України щодо внутрішньої служби та дисципліни прирівнювались до осіб, які виконували дійсну військову службу. У 1926 р. вперше детально були регламентовані посадові обов'язки всіх без винятку

⁴⁹ Іваньков І., Чайковський А. Історико-правовий аналіз діяльності органів і установ виконання покарань на території України (кінець 19 – середина 20 сторіччя): монограф. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. І. Г. Богатирьова. Бровари : ХмЦНТЕІ, 2010. С. 125.

співробітників ВТУ як в умовах нормальної життєдіяльності, так і в умовах надзвичайного стану.

Новий ВТК і нова економічна політика надали значного імпульсу для розвитку виправно-трудової системи УСРР. Уже протягом 1925–1926 рр. при ВТУ УСРР було створено 297 власних підприємств і майстерень, на яких працювало 7 716 ув'язнених, близько 6 000 працювало в цей же період на різних господарських роботах, що загалом становило майже 45 % від загальної кількості осіб, які утримувалися в місцях позбавлення волі. Тривало зростання кількості сільськогосподарських колоній і загальної площі землі, яка оброблялась ув'язненими. У 1925 р. в Україні вже було 105 сільськогосподарських колоній із загальною площею 31 767 га землі у користуванні, у 1927 р. – 137 колоній і 53 961 га землі. Усього за 1925–1926 рр. вийшло 570 газет, які готувались ув'язненими під контролем культурно-просвітницької частини ВТУ.

Диктаторська та недемократична природа влади більшовиків, яка могла успішно для себе функціонувати лише в умовах постійної боротьби зі справжніми та здебільшого уявними ворогами, сприяла тому, що кількість в'язнів постійно зростала. Із 30-х рр. ХХ ст. до цього додався ще й економічний чинник. Із цією метою розширилася мережа трудових колоній за рахунок загального скорочення кількості будинків примусових робіт та інших місць позбавлення волі закритого типу. Ухвалені впродовж 1928–1929 рр. нормативні акти радянського уряду настільки змінили обличчя одного з найгуманніших кодексів епохи соціалізму, що від нього залишилася сама лише загальна частина. Настав період ГУТАБу – **Головного управління виправно-трудова таборів** (рос. ГУЛАГ).

Правовою основою функціонування цього карального інституту стали постанови РНК СРСР від 11.07.1929 р. «Про використання праці кримінальних арештантів», за якою створювалась подвійна система місць позбавлення волі, перша частина якої – **виправно-трудова табори** (ВТТ) у віддалених районах СРСР – підпорядковувалась Об'єднаному Державному політичному управлінню (ОДПУ), а друга – залишалась в підпорядкуванні НКВС союзних республік, і

ЦВК та РНК СРСР від 06.11.1929 р. про зміни «Основ кримінального законодавства СРСР та союзних республік». До ВТТ повинні були направлятися усі ув'язнені, засуджені на строк від трьох років і більше, але за умови їх придатності до фізичної праці. Діяльність НКВС союзних республік спрямовувалась на повне працевикористання осіб, позбавлених волі на строк від одного року до трьох років, як правило, в спеціально створених сільськогосподарських колоніях із метою скорочення кількості місць позбавлення волі. У зв'язку з відмовою від покарання у виді позбавлення волі із суворою ізоляцією були скасовані ізолятори спеціального призначення, кількість ДГПР значно скоротилася, і в кінці 20-х – на початку 30-х років **виправно-трудова колонія** (ВТК) стали основним видом місць позбавлення волі для засуджених на строк до трьох років. Паралельно з'явився новий вид ВТУ – ВТТ, саме на які і покладалось завдання перевиховання правопорушників, що становили підвищену суспільну небезпеку. ВТТ стали наслідком перших масових репресій. Перший із них почав діяти у квітні 1929 р., але саме «Положення про ВТТ ОДПУ СРСР» було ухвалене 07.04.1930 р. постановою РНК СРСР.

Намагаючись врегулювати в Положенні про ВТТ основні вимоги режиму й засоби його забезпечення, законодавець передбачив лише матеріальні правові норми, майже повністю виключивши порядок їх реалізації. Адміністрація ВТТ сама визначала порядок застосування заходів заохочення та стягнення, порядок придбання продуктів харчування та предметів першої необхідності, надання побачень і т. ін. Начальникам ВТТ було надано право самостійно видавати нормативні акти, здатні впливати на забезпечення виробничо-господарської діяльності та підтримання необхідного правопорядку серед засуджених. Підміни законодавчої діяльності на державному рівні комплексом відомчих нормативних актів призвели до суперечностей з чинним законодавством включно з Конституцією, що потягло за собою істотні порушення основних прав ув'язнених, які нерідко набували «абсолютистських» форм.

Установлювався поділ засуджених на три класифікаційні групи залежно від соціального положення та характеру вчиненого злочину: 1) ув'язнені зі складу трудящих, селян та службовців, що користувалися до виголошення вироку виборчими правами й були засуджені вперше на строк не більше п'яти років не за контрреволюційні злочини; 2) ті ж ув'язнені, але засуджені на строк більше п'яти років; 3) усі нетрудові елементи й особи, засуджені за контрреволюційні злочини.

До ув'язнених у ВТТ застосовувалися три види режиму (первинний, полегшений і пільговий), що, на перший погляд, становили елементи прогресивної системи відбuvання покарання, які ув'язнені повинні були проходити поетапно залежно від ступеня виправлення. Строк перебування їх на первинному режимі прямо залежав від того, до якої з трьох класифікаційних груп вони належали. Засуджені, які перебували в умовах первинного режиму, використовувались на загальних роботах, проживали в межах табору в спеціальних приміщеннях без права виходу з них. В умовах наступного полегшеного режиму засуджені використовувались на постійній роботі на підприємствах, проживали в гуртожитках цих підприємств, мали право на вихід і могли бути премійованими. На пільговому режимі засуджені мали право на додатковий вихід за межі табору, могли обіймати адміністративні посади (крім нетрудових елементів та осіб, засуджених за контрреволюційні злочини). Однак ні підстав, ні порядку переведення засуджених з одного режиму на інший Положенням не передбачалось.

Зрозуміло, що умови тримання засуджених та ув'язнених у ВТТ були жахливими. Камери та бараки були переповнені, харчування та медичного забезпечення, як таких, не було. Часто траплялись випадки, коли люди вмирили від голоду й тяжкої праці. У таборах засуджених використовували як рабів для будівництва каналів, доріг, заготівлі лісу та ін. Жорстоке поводження із засудженими та ув'язненими, вбивства й розстріли були нормою. Часто на цьому підґрунті виникали повстання засуджених, які жорстоко придушувалися.

З ліквідацією в кінці 1930 р. НКВС у СРСР в УСРР НКЮ прийняв під свою юрисдикцію керівництво органами й установами виконання покарань, пов'язаних з виправно-трудохим впливом, у зв'язку з чим у його складі було утворено управління ВТУ (УВТУ). У зв'язку зі скасуванням в Україні в 1930 р. адміністративних округів і переходом на систему управління з двох ланок (район – центр) ВТУ перебували в безпосередньому підпорядкуванні УВТУ НКЮ УСРР. ВТК стали не лише основним, а і єдиним, якісно новим типом так званих загальних місць утримання на території України. Режимні вимоги у ВТК були значно обмежені. Зрозуміло, ВТК залишались місцем позбавлення волі, але елементи ізоляції в них були обмежені до мінімуму. Замість великої кількості дрібних і безперспективних майстерень, типових для колишніх трудових колоній, у промислових колоніях обладнувались підприємства й цехи значної виробничої потужності, причому 1/3 їх складали підприємства металообробної промисловості. До 01.10.1931 р. на території України було 18 промислових, 6 будівельних і 35 сільськогосподарських ВТК, які з 01.10.1932 р. були переведені на самоокупність. У середині 1931 р. НКЮ УСРР ухвалив рішення про перетворення реформаторіумів на трудові будинки для неповнолітніх правопорушників на кшталт фабрично-заводських училищ.

Нове кримінальне законодавство істотно змінило структуру місць позбавлення волі, а ВТК УСРР 1925 р. у цій частині вже не відповідав дійсності. Але, на відміну від РРФСР, де 01.08.1933 р. було ухвалено новий ВТК, на території України практично до ухвалення ВТК УРСР у 1970 р. діяльність органів та установ виконання кримінальних покарань регламентувалась загальносоюзними та республіканськими відомчими нормативно-правовими актами. Такий стан справ можна вважати нонсенсом.

Після 1933 р. структура місць позбавлення волі в Україні будувалася за аналогією зі структурою місць позбавлення волі РРФСР. Залежно від характеру основних робіт, виконуваних засудженими, ВТК в УРСР поділялись на фабрично-заводські (промислові), будівельні та

сільськогосподарські. Штрафних колоній в Україні не було. Не створювалися в УСРР спеціально і колонії масових робіт, хоча, зрозуміло, ув'язнені у низці колоній займалися роботами масового характеру.

Крім ВТК, у віданні НКЮ України було 5 спецшкіл фабрично-заводських училищ (ФЗУ) для неповнолітніх правопорушників.

Згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР від 27.10.1934 р. усі місця позбавлення волі, підвідомчі НКЮ союзних республік, були передані в підпорядкування НКВС СРСР, у зв'язку з чим Головне управління виправно-трудових таборів було перейменовано у Головне управління виправно-трудових таборів, трудових поселень і місць ув'язнення. 1934 р. вперше в історії кримінально-виконавчої системи СРСР був створений внутрівідомчий позасудовий орган, наділений функціями, які згідно із законом могли належати тільки органам правосуддя. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 10.07.1934 р. при народному комісарові внутрішніх справ СРСР була створена Особлива нарада, якій відповідно до постанови ЦВК і РНК СРСР від 05.11.1934 р. надавалося право застосовувати до осіб, визнаних суспільно небезпечними: а) заслання на термін до п'яти років під гласний нагляд у місцевостях, перелік яких встановлювався НКВС СРСР; б) висилку на термін до п'яти років під гласний нагляд із заборонаю проживання в столицях, великих містах і промислових центрах СРСР; в) ув'язнення до ВТТ на строк до п'яти років; г) висилку за межі СРСР іноземних підданих, визнаних суспільно небезпечними.

Ще до утворення НКВС СРСР республіканські правові акти виправно-трудового характеру почали з'являтися досить рідко, а з переданням цьому відомству всієї виправно-трудової системи країни правотворча діяльність у галузі виконання кримінальних покарань у союзних республіках, зокрема в Україні, ще більше звузилася та зводилася, по суті, лише до закріплення загальносоюзних норм у республіканському законодавстві та внесення до нього змін або доповнень. Ігнорування норм ВТК стало правилом. Якщо ВТК РРФСР 1933 р. передбачав ВТК чотирьох видів режиму утримання, що призначалися для

утримання різних категорій засуджених (критерієм класифікації виступав ступінь суспільної небезпечності), то, починаючи з 1935 р., засуджених (у тому числі і в Україні) почали поділяти лише за ознакою статі (чоловіки та жінки), а також на тих, хто дотримується вимог режиму або не дотримується⁵⁰. З липня 1935 р. трудові колонії для неповнолітніх призначалися для утримання неповнолітніх засуджених у віці від 12 років, тоді як у школах ФЗУ НКЮ утримувалися особи у віці від 15 до 18 років.

У першій половині 1930-х років окремі ув'язнені, особливо з професіоналів, встали на шлях тероризування інших засуджених, скоювали злочини в місцях позбавлення волі, порушували встановлений порядок утримання й відмовлялись від роботи. Усе це дестабілізувало діяльність УВП, тому необхідно було вжити заходів щодо їх ізоляції від основної маси правопорушників. Також виникла потреба і в ізоляції політичних ув'язнених. 08.08.1936 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про доповнення Основних засад кримінального законодавства СРСР і союзних республік», яка надала право всім судам, окрім народних, призначати особам, засудженим за найтяжчі злочини, позбавлення волі у виді тюремного ув'язнення, а органам НКВС – переводити в дисциплінарному порядку до тюрми на строк від одного до двох років осіб, які відбувають кримінальне покарання у ВТТ і колоніях та систематично порушують у місцях позбавлення волі внутрішній розпорядок і скоюють втечі, тобто злісно порушують вимоги режиму утримання.

В Україні в цей період серед місць ув'язнення переважали тюрми та сільськогосподарські ВТК. На вересень 1935 р. на її території налічувалось 37 тюрем (хоча дехто з науковців, зокрема А. Х. Степанюк, відносить відродження більшовиками тюрем як установ виконання покарань до 1936 р.), 5 промислових ВТК, 29 сільськогосподарських ВТК і 8 будівельних ВТК. На 01.09.1935 р. у системі НКВС УРСР утримувалось понад 10 тис. неповнолітніх. З 1935 р. найбільш важливі та

⁵⁰ Стручков Н. А. Советское исправительно-трудовое право: Общая часть. М. : Изд-во МООН РСФСР, 1963. С. 83–84.

трудомісткі виробництва в УРСР були передані до відання Управління місць ув'язнення (УМЗ) чи взагалі НКВС.

Масові репресії, починаючи з 1935 р., забезпечили «стабільне поповнення» тюремного населення в місцях позбавлення волі. За деякими підрахунками, в усьому Радянському Союзі між 1937 і 1939 рр. до 12 млн осіб було заслано до таборів, а в період з 1940 по 1955 рр. було засуджено майже 36 млн громадян. Адміністрація органів управління й УВП брала безпосередню та активну участь у масових репресіях проти свого народу, але одночасно з цим значна кількість співробітників місць позбавлення волі стали жертвами того самого терору, безпосередніми учасниками якого вони були.

У 1938 р. через розвиток в'язничної системи та надмірне застосування тюремного ув'язнення виникла потреба у відокремленні керівництва діяльністю тюрем від інших установ виконання покарань, тому 11.12.1938 р. тюрми були передані у відання Головного тюремного управління НКВС СРСР. У структурі центрального апарату НКВС УРСР було створено Тюремне управління з шістьма відділами. Загальна чисельність позбавлених волі та ув'язнених перед війною становила 2 400 422 особи (1 500 на 100 000 населення). На території СРСР станом на 20.09.1939 р. було відкрито 8 таборів для військовополонених (із них 3 дислокувались на території України). Після приєднання у 1939 р. західних областей України на їх території було організовано 19 загальних в'язниць.

Після видання «Тимчасової інструкції про режим тримання ув'язнених у ВТТ» від 02.08.1939 р. і «Тимчасової інструкції про режим тримання ув'язнених у ВТК» від 04.07.1940 р., які мали таємний характер, правове регулювання функціонування місць ув'язнення НКВС СРСР остаточно набуло вузьковідомчого характеру. Обидві інструкції передбачали, зокрема, низку обмежень прав засуджених щодо побачень, листування й отримання посилок і передач. Проте в Інструкції по ВТК вказані обмеження були пов'язані головним чином із випадками порушення режиму утримання, тоді як в Інструкції по ВТТ

йшлося про обмеження, пов'язані з особливим статусом в'язнів. Перед початком війни у системі ГУТАБу перебувало 53 ВТТ, 425 ВТК і 392 загальні тюрми, не враховуючи тюрем, які обслуговували потреби Головного управління державної безпеки (ГУДБ) НКВС СРСР.

Із початком війни вся країна перейшла на режим надзвичайного стану. У місцях ув'язнення було знято всі репродуктори, повністю заборонено листування, припинено доставку кореспонденції, відмінено посилки. Робочий день у ВТТ і ВТК встановили на рівні 10–12 годин. Були відмінені всі вихідні дні. негайно було запроваджено режим жорсткої економії щодо харчування в'язнів. 12 липня, 10 серпня і 24 листопада 1941 р.

Президія Верховної Ради СРСР ухвалила укази щодо амністії військових і цивільних злочинців, які відразу відправлялись у нові військові частини. Тільки за цими трьома указами амністували 750 тис. громадян СРСР. У міру відступу радянських військ загострювалась проблема переміщення в'язнів. За офіційними даними протягом 1941–1942 рр. було етаповано близько 750 тис. в'язнів, з яких лише у 1942 р. від незадовільних умов тримання пішло в небуття 248 877 осіб.

У лютому 1942 р. було видано нову «Інструкцію про режим тримання й охорону в'язнів у ВТТ і колоніях НКВС СРСР у період воєнного часу», яка надавала оперативно-службовим нарядам право в низці випадків застосовувати зброю без попередження. На 1942 р. припадає пік табірної смертності, коли щомісяця в ГУЛАГу помирало в середньому понад 30 тис. осіб. У 1942 р. керівництво НКВС визнало можливим надати право начальникам таборів звільняти окремих в'язнів, засуджених за контрреволюційні злочини, з тим, щоб ті після звільнення залишались на місці. За порушення цих осіб могли тимчасово повернути назад у табір. 19.04.1943 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було передбачене позбавлення волі у виді каторжних робіт на термін від 15 до 20 років для фашистів і їх посібників, винних у вчиненні звірячих розправ над радянськими людьми. Ця категорія засуджених трималась у спеціальних таборах.

У 1944 р. у ВТУ була створена спеціальна служба з нагляду за поведінкою засуджених. Її створення сприяло наведенню правопорядку в установах, зміцненню дисципліни й організованості серед засуджених.

Під час війни частка засуджених за контрреволюційні злочини збільшилася з 29,6 % в 1941 р. до 43 % у 1944 р. Різко зросла кількість і в'язнів жіночої статі. На 01.01.1941 р. їх було 9,3 % від загальної чисельності в'язнів, а до літа 1944 р. стало 26 %. Усього за роки війни через табори й колонії ГУЛАГу пройшло більше 5 млн осіб, із них 1 млн 200 тис. осіб було достроково звільнено й відправлено на фронт. Більшість тих, хто залишився, була хвора та виснажена.

У перші повоєнні роки намітилося явне посилення каральної політики. Цей крок мотивувався відміною смертної кари та запровадження замість неї в широких масштабах застосування покарання у виді 25 років позбавлення волі. На початку 1948 р. таємна постанова Ради Міністрів СРСР наказувала встановити в особливих таборах і в'язницях суворий режим тримання в'язнів, заборонити всі пільги, а працездатних використовувати лише на важких фізичних роботах.

Реорганізація табірної системи почалася відразу після смерті Сталіна. Навіть ГУЛАГ з 28.03.1953 р. по 21.01.1954 р. (щоправда без особливих таборів) перебував у віданні Міністерства юстиції. Усі зміни в радянській репресивній системі відбувались під тиском низки об'єктивних обставин, як-то масові протести в'язнів (більш за все в особливих таборах), очевидна неефективність примусової праці, різке погіршення економічних показників і тиск міжнародної спільноти. Протягом 1954 р. було ухвалено низку документів, які сприяли деякій гуманізації табірної системи, помітно пом'якшували режим тримання політичних в'язнів, обмежували свавілля адміністрації та вводили 8-годинний робочий день. Протягом 1954–1955 рр. йшло поступове вибіркоче звільнення в'язнів, засуджених за політичними мотивами.

В Україні після закінчення війни систему місць ув'язнення довелося відбудовувати й відновлювати заново. Крім ВТУ, тоді також діяли штрафні підрозділи, замість яких

у 1948 р. було створено підрозділи суворого режиму, де трималися злісні порушники порядку відбування покарання. У перші повоєнні роки на території України було кілька таборів, що підпорядковувалися безпосередньо НКВС СРСР. Для контролю за їх діяльністю в МВС УРСР був створений табірний відділ, який контролював лише питання охорони й режиму тримання засуджених. Після закінчення відбудовних робіт на шахтах і заводах Донецької та Луганської областей і будівництва автостради Москва – Сімферополь зазначені табори були розформовані, а табірний відділ припинив своє існування.

У 1954 р. було відновлено дострокове й умовно-дострокове звільнення засуджених. Інститут заліку робочих днів, що існував до цього, був скасований. У 1957 р. постановою Ради Міністрів України було затверджено Положення про спостережні комісії. Пожвавилася діяльність комісій у справах неповнолітніх при місцевих Радах.

У 1958 р. Рада Міністрів СРСР затвердила загальносоюзне Положення про ВТК і тюрми. Основним видом ВТУ для дорослих засуджених були визнані ВТК. Вони передбачалися з трьома видами режимів: загальним, посиленним і суворим. Положенням не передбачалися ВТТ, і вони були або реорганізовані в колонії, або ліквідовані. У тюрмах встановлювалося два види режиму: загальний і суворий. Передбачалося створити 110 нових ВТК. Водночас було ухвалено рішення не направляти засуджених за межі тих республік, на території яких вони вчинили злочини або проживали до засудження.

У 1957 р. до штатів ВТК були введені посади начальників загонів, а з 1958 р. у них були організовані загальноосвітні школи й почали створюватися професійно-технічні училища. Управління ВТТ і колоній, відділ трудових колоній і тюремне управління мали цілком замкнуті структури. До їх складу належали всі служби, необхідні для забезпечення діяльності підвідомчих підрозділів, у тому числі охорона, медична служба тощо.

13.01.1960 р. союзне МВС було скасовано. У зв'язку з цим МВС УРСР довелося перебудувувати свою структуру, серед іншого й по лінії місць ув'язнення. Самостійні

управління (відділи), що відали місцями ув'язнення, були об'єднані в один орган – **Управління виправно-трудових установ** (УВТУ). Цей захід дав змогу ліквідувати зайві, дублюючі управлінські ланки⁵¹.

26.07.1961 р. Указом Президії Верховної Ради УРСР було затверджено Положення про ВТК і тюрми МВС УРСР. ВТК передбачалися чотирьох видів: загального, посиленого, суворого й особливого режимів. У колоніях загального режиму повинні були відбувати покарання чоловіки, вперше засуджені до позбавлення волі за злочини, які не були тяжкими, а також жінки, засуджені до позбавлення волі, крім тих, які були визнані особливо небезпечними рецидивістками, та жінки, яким покарання у виді смертної кари замінено позбавленням волі в порядку амністії чи помилування. ВТК посиленого режиму призначались для тримання чоловіків, уперше засуджених за тяжкі злочини. У них за рішенням суду могли направлятися й інші засуджені до позбавлення волі чоловіки, за винятком визнаних особливо небезпечними рецидивістами, й засуджених, яким покарання у виді смертної кари було замінено позбавленням волі в порядку амністії чи помилування. У колонії суворого режиму направлялись не визнані особливо небезпечними рецидивістами чоловіки, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі (незалежно від наявності судимості), чоловіки, які скоїли особливо небезпечні державні злочини, а також жінки, засуджені за особливо небезпечні державні злочини або визнані особливо небезпечними рецидивістками, та жінки, яким покарання у виді смертної кари замінено позбавленням волі в порядку помилування чи амністії. Колонії особливого режиму призначались для тримання засуджених чоловіків – особливо небезпечних рецидивістів, яким покарання у виді смертної кари замінено позбавленням волі в порядку помилування чи амністії. Тюрми призначались для

⁵¹ Становлення та розвиток пенітенціарної системи України: посібник / [Богунов С. О., Дука О. А., Копотун І. М. та ін.] ; за заг. ред. канд. юрид. наук, заслуж. юриста України О. В. Лісіцкова. – Київ: Держ. пенітенціарна служба України; Ін-т крим.-викон. служби, 2013. – 108 с.

тримання особливо небезпечних рецидивістів, яким призначалось позбавлення волі у виді тюремного ув'язнення, осіб, засуджених за тяжкі злочини, а також переведених із ВТК за злісні порушення режиму.

Республіканське положення 1961 р. діяло до липня 1969 р., тобто до ухвалення Основ виправно-трудового законодавства СРСР і союзних республік. У наступні роки охорона ВТК була покладена на Управління внутрішніх військ МВС УРСР (що з 1966 р. було підпорядковане МВС СРСР) і почала здійснюватися військовослужбовцями строкової служби.

У кожній колонії був створений конвойний підрозділ (взвод, дивізіон) із більшою чисельністю особового складу, ніж було до цього. Для їх розташування треба було побудувати при колоніях військові містечка й посилити охоронні споруди, на що були витрачені значні кошти. Виведення засуджених на роботи за межі зони групами почало різко скорочуватися, а потім припинилося зовсім. Водночас у виховно-трудовах колоніях, тюрмах і слідчих ізоляторах охорона залишилася старою, яка комплектувалася за вільним наймом. Це свідчить про непослідовність реорганізації. У зв'язку з переданням охорони колоній у відання управління внутрішніх військ в УВТУ був створений відділ режиму. Наглядова служба опинилася в подвійному підпорядкуванні (адміністрації ВТУ й командування військ), що не сприяло повною мірою ефективності цієї служби. Потім із структури УВТУ були виведені медичні, постачальницькі й будівельні служби.

У 1963 р. законом був передбачений новий вид ВТУ – колонії-поселення, куди із ВТК, що охоронялись, могли переводитись засуджені, які «твердо стали на шлях виправлення». 20.03.1964 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила Указ «Про умовне звільнення з місць позбавлення волі засуджених, що стали на шлях виправлення, для роботи на будівництві підприємств народного господарства». 26.07.1966 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР було передбачено встановлення адміністративного нагляду за певною категорією осіб, які звільнялись з місць позбавлення волі. У цьому ж році було відновлено МВС СРСР. З 1968 р.

почало практикуватися одноразове умовне звільнення з ВТУ окремих категорій засуджених із направленням їх на підприємства народного господарства.

11.07.1969 р. Законом СРСР було затверджено «Основи виправно-трудового законодавства СРСР і союзник республік», що набрали чинності з 01.11.1969 р. Ними передбачалися такі види ВТУ: ВТК (загального, посиленого, суворого, особливого режимів і колонії-поселення), тюрми (загального та суворого режимів), виховно-трудова колонія (загального й посиленого режимів) для неповнолітніх злочинців. З 12.06.1970 р. запроваджувалось умовне засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці.

В УРСР новий ВТК був затверджений 23.12.1970 р. і з 01.06.1971 р. набув чинності. 05.06.1973 р. було уточнено порядок розміщення засуджених до позбавлення волі у ВТУ. У червні 1974 р. УВТУ МВС УРСР було перетворено на **Головне управління виправно-трудових установ (ГУВТУ)**, що, природно, в черговий раз призвело до зміни його структури. Зокрема, до складу ГУВТУ ввійшло управління матеріально-технічного постачання, яке до цього було самостійним структурним підрозділом міністерства, хоча обслуговувало воно головним чином ВТУ.

08.02.1977 р. було запроваджено інститут короткострокових виїздів засуджених за межі місць позбавлення волі. Вони дозволялись, як правило, особам, які позитивно характеризувались, у зв'язку зі смертю або тяжкою хворобою їх близького родича. 23.03.1977 р. ВТК УРСР було доповнено новим розділом «Порядок і умови виконання умовного осуду до позбавлення волі й умовного звільнення з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці».

У наступні роки вносились й інші зміни до чинного ВТК УРСР і структури ГУВТУ. У 1989 р. ГУВТУ було реорганізовано в **Головне управління виправних справ (ГУВС)** із частковими структурними змінами. Зокрема, було організоване управління режиму і спецробіт.

Процеси перебудови кінця 80-х років минулого століття дали змогу подивитись на багато речей по-новому,

зокрема й на кримінально-виконавчу систему, яка була створена на принципах суворого централізму й адміністративно-командного управління та не могла повною мірою забезпечити покладені на неї функції. До проголошення незалежності пенітенціарна система України, як і всіх інших республік колишнього СРСР, функціонувала відповідно до законодавчих і нормативних вимог, установлених Кримінальним кодексом СРСР та його підзаконними актами. На початку 1990-х років склалось три види колоній-поселень: для засуджених, переведених у порядку заохочення з ВТК, що охоронялись; для вперше засуджених за злочини, скоєні з необережності; для вперше засуджених за нетяжкі умисні злочини.

З розпадом Радянського Союзу урядові структури незалежних держав почали схилитися до формування нового кримінально-виконавчого законодавства. Ще на межі 1989–1990 рр. назріла об'єктивна потреба переосмислення існуючої кримінально-виконавчої політики, оскільки застарілі консервативні методи управління системою виконання покарань себе вичерпали. З урахуванням цих чинників МВС УРСР за участю провідних учених і зацікавлених відомств була розроблена й затверджена постанова Кабінету Міністрів УРСР № 88 від 11.07.1991 р. «Про основні напрямки реформи кримінально-виконавчої системи УРСР». Уже тоді концепція передбачала, що з метою підвищення ефективності діяльності органів та УВП у перспективі має бути створено Республіканський департамент з кримінально-виконавчих справ. По суті, йшлося про створення самостійного відомства⁵².

У січні 1991 р. Президія Верховної Ради УРСР видала Указ «Про внесення деяких змін у ВТК УРСР». В усіх ВТУ була збільшена кількість тривалих і короткострокових побачень засуджених, знято обмеження в листуванні, вагу посилок, які могли отримувати засуджені, встановлено згідно з нормами підприємств зв'язку, збільшено суми грошових коштів на придбання продуктів харчування й предметів

⁵² Головні історичні події розвитку пенітенціарної служби України [Електронний ресурс] URL : <https://mybiblioteka.su/tom3/2-72973.html>

першої потреби. 20.12.1991 р. були змінені Правила внутрішнього розпорядку (ПВР) ВТУ: засудженим було дозволено носіння короткої зачіски й сорочок цивільного зразка, скасовано нагрудні знаки, розширено асортимент дозволених до придбання та збереження продуктів харчування й предметів споживання, у т.ч. наручних годинників, спортивних костюмів та ін. 22.02.1992 р. постановою Кабінету Міністрів України встановлено порядок, відповідно до якого заробітна плата засудженим нараховується в повному обсязі за діючими тарифами, а відрахування проводяться за фактичними витратами на утримання. -06.03.1992 р. Верховною Радою було затверджено Закон України «Про скасування покарань у виді заслання та висилки», була скасована також кримінальна відповідальність за ухилення від цих покарань. Усі особи, що відбували ці покарання в інших регіонах колишнього СРСР, мали бути повернуті в Україну.

31.03.1992 р. була затверджена нова структура Головного управління з виконання покарань МВС України. 16.05.1992 р. постановою Верховної Ради України була припинена дія ст. 25-1 та ст. 52-2 Кримінального кодексу України про умовне засудження до позбавлення волі й умовне звільнення з місць позбавлення волі з обов'язковим залученням до праці. 05.08.1992 р. постановою Кабінету Міністрів України «Про поліпшення діяльності установ кримінально-виконавчої системи» була схвалена пропозиція МВС про повернення громадян, засуджених судами України, що відбувають покарання за її межами, до відповідних установ МВС України. Було передбачено будівництво в низці областей слідчих ізоляторів і ВТК, відкриття колоній-поселень для створення засудженим належних умов тримання й забезпечення їх працевзятості. 04.05.1993 р. Верховною Радою України було затверджено Закон України «Про внесення змін до ст. 25 КК України», яким розширювався перелік злочинів, за вчинення яких передбачалось направлення до колоній-поселень. 06.05.1993 р. Верховна Рада України ухвалила постанову «Про створення при ВТК відділень колоній-поселень для засуджених, які твердо стали на шлях виправлення і

переведені у ці колонії ухвалами народних судів». Тоді ж було ухвалено постанову «Про тимчасове створення при ВТК відділень слідчих ізоляторів для осіб, засуджених до позбавлення волі, вироки судів у відношенні яких ще не набули законної сили».

25.06.1993 р. Верховна Рада України ухвалила «Державну програму боротьби зі злочинністю», розділом 6 якої передбачалася низка заходів щодо подальшого вдосконалення кримінально-виконавчої системи (відкриття нових колоній і слідчих ізоляторів, поліпшення комунально-побутових умов, надання додаткових пільг щодо виробничо-господарської діяльності тощо). 30.06.1993 р. Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про попереднє ув'язнення», а 26.01.1994 р. – постанову Кабінету Міністрів України № 31 «Про Програму приведення умов тримання засуджених, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, а також осіб, які тримаються в слідчих ізоляторах і лікувально-трудовах профілакторіях, у відповідність із міжнародними стандартами».

27.08.1994 р. Верховна Рада затвердила Закон України «Про внесення змін та доповнень в законодавчі акти України щодо врегулювання деяких питань, пов'язаних з умовами відбування покарання». Цим законом, зокрема, запроваджувалась відстрочка відбування покарання вагітним жінкам та жінкам, які мають неповнолітніх дітей віком до 3 років; дозволялись короткострокові відпустки для жінок, які мають дітей у віці до 3 років, для їх влаштування у родичів, опікунів чи в дитячих будинках, а також телефонні розмови засудженим 1 раз на квартал (до 15 хв.); для певної категорії засуджених було дозволено купувати продукти харчування за гроші, що надійшли за переказами, дозволено платні медичні консультації.

06.06.1994 р. постановою Кабінету Міністрів України № 352 «Про особливості застосування Закону України “Про підприємства в Україні” до підприємств установ виконання покарань і лікувально-трудовах профілакторіїв Міністерства внутрішніх справ України» підприємствам установ надавалася низка пільг: пріоритет щодо їх залучення у виконання окремих видів робіт і поставок для

державних потреб із метою створення робочих місць для залучення до праці кожного засудженого й забезпечення їх обсягом робіт, достатнім для оплати вартості утримання із зароблених ними коштів; право встановлювати за рахунок зароблених коштів пільги щодо забезпечення засуджених додатковим харчуванням.

20.11.1996 р. Верховною Радою України у другому читанні було ухвалено Закон України «Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів України», згідно з яким вводився такий запобіжний захід, як застава. 02.12.1996 р. постановою Кабінету Міністрів України № 1454 «Про невідкладні заходи щодо залучення до праці осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі» були намічені заходи щодо забезпечення вимог законодавства про залучення засуджених до праці, приведення умов їх тримання відповідно до вимог Мінімальних Європейських норм і стандартів та стабілізації фінансового стану установ кримінально-виконавчої системи.⁵³

Із метою подальшого реформування кримінально-виконавчої системи та на виконання зобов'язань, узятих Україною під час вступу до Ради Європи, Указом Президента України від 22.04.1998 № 344/98 було утворено **Державний департамент України з питань виконання покарань** (ДДУПВП), а Указом від 31.07.1998 № 827/98 було затверджено Положення про ДДУПВП. Першим керівником відомства було призначено Штанька Івана Васильовича.

Утворення ДДУПВП як автономного, незалежного органу виконавчої влади стало найбільш оптимальним варіантом у схемі реформування пенітенціарної системи. Система управління кримінально-виконавчою службою стала більш гнучкою, оперативною й дієвою за рахунок концентрації в одному органі всіх сил і засобів та звільнення її від невластивих функцій.

⁵³ Головні історичні події розвитку пенітенціарної служби України [Електронний ресурс] URL : <https://mybiblioteka.su/tom3/2-72973.html>

На виконання Концепції розвитку МВС України 14.11.1998 р. було видано наказ № 836 «Про передачу функції охорони ВТУ від внутрішніх військ до ДДУПВП».

Розглядаючи віхи сучасної історії пенітенціарної системи України, необхідно згадати генерал-майора внутрішньої служби, заслуженого юриста України Георгія Опанасовича Радова – видатного науковця, дослідника й педагога, який зробив вагомий внесок у відродження пенітенціарної ідеї та реформування кримінально-виконавчої системи України. Особливо значимим для вітчизняної пенітенціарної науки став період професійної діяльності Г. О. Радова на посаді ректора Київського інституту внутрішніх справ (КІВС). Слід зазначити, що КІВС упродовж 1992–2003 рр. здійснював підготовку фахівців для кримінально-виконавчої системи України. Водночас сформувалася плеяда науковців-пенітенціаристів, які чимало вклали у розвиток вітчизняної пенітенціарної теорії та практики, серед яких В. М. Синьов, О. П. Северов, О. М. Джу́жа, О. М. Бандурка, В. М. Трубников, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, А. Х. Степанюк, О. В. Беца, С. Я. Фаренюк, М. В. Клімов, Д. О. Ніколенко, В. І. Кривуша, І. С. Сергєєв, М. О. Супрун, В. О. Кондратьєв, В. І. Ковалець, В. М. Любченко, В. В. Сулицький, А. В. Кирилюк та багато інших талановитих фахівців.

У січні 2001 р. були внесені суттєві зміни до цілої низки статей ВТК України, які значно поліпшили умови тримання засуджених, зокрема обов'язкова середня освіта в УВП і можливість засудженим звертатися до Уповноваженого з прав людини без перегляду листів, заяв і скарг представниками адміністрації. Наказом ДДУПВП було приведено у відповідність до нормативів Міністерства зв'язку України отримання засудженими посилок вагою до 30 кг тощо.

Під час керівництва Володимира Анатолійовича Львовочкіна (2001–2005 рр.) кримінально-виконавча система України пережила черговий етап свого становлення та розвитку. У цей період було створено правову базу, в основу якої покладено принципи гуманізації відбування покарань і суворого додержання прав і свобод людини та громадянина,

запроваджено нові форми й методи роботи із засудженими, значно поліпшено їх матеріально-побутове та медико-санітарне забезпечення, відпрацьовано систему соціального партнерства з громадськими й правозахисними організаціями та міжнародними інституціями.

Як і вищезазначені особи, вагомі здобутки у розбудову пенітенціарної системи України з часів незалежності внесли такі працівники ДДУПВП, як М. Г. Вербенський, В. М. Гнесь, Ю. І. Голюков, Г. В. Головач, Г. О. Двойнос, М. П. Ільтяй, С. І. Костенко, В. П. Кузьмін, А. П. Кучер, Ю. В. Олійник, О. Б. Пташинський, С. І. Скоков, В. Д. Шкадюк, С. В. Полевой, О. І. Кіслов та багато інших талановитих керівників і практичних працівників.

Важливим кроком у напрямі розвитку кримінально-виконавчої системи України стало ухвалення **Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України**, який набув чинності 01.01.2004 р. У ньому було реалізовано загальновизнані концептуальні положення про демократизацію, гуманізацію й індивідуалізацію кримінальних покарань з урахуванням сучасних досягнень психології та педагогіки. Відміною цього кодексу від попереднього є остаточна відмова від смертної кари як виняткової міри покарання та встановлення довічного позбавлення волі лише за злочини, пов'язані з умисним убивством за обтяжуючих обставин. Натомість у Кодексі розширено систему покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, зокрема з'явилися громадські роботи й обмеження волі, що сприятиме попередженню криміналізації особистості.

23.01.2005 р. Верховною Радою України було ухвалено Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», яким було визначено правовий статус служби та відповідно до якого на **Державну кримінально-виконавчу службу (ДКВС) України** покладено завдання щодо здійснення єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань. Згідно з Указом Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» від 9.12.2010 № 1085/2010 було утворено **Державну пенітенціарну службу (ДПтС) України** шляхом реорганізації ДДУПВП. Указом Президента України

від 06.04.2011 № 394/2011 було затверджено Положення про ДПтС України та встановлено, що ДПтС України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується й координується Кабінетом Міністрів України через Міністра юстиції України. 20.10.2011 р. постановою Кабінету Міністрів України «Про утворення територіальних органів ДПтС України» було здійснено реорганізацію центрального органу виконавчої влади з питань виконання покарань та його територіальних органів. правонаступником ДДУПВП стала ДПтС України.

08.11.2012 р. Указом Президента України № 631/2012 була ухвалена «Концепція державної політики в сфері реформування ДКВС України», яка передбачала протягом 2012–2017 рр. вирішити такі проблеми: переповнення УВП і СІЗО, поліпшення умов тримання ув'язнених і засуджених, модернізація стану інженерно-технічних засобів, підвищення ефективності соціально-виховної та психологічної роботи з ув'язненими й засудженими, поліпшення їх комунально-побутового та медичного забезпечення, дотримання Україною європейських і міжнародних стандартів у пенітенціарній сфері, покращення стану підприємств УВП і розвиток альтернативних позбавленню волі видів покарання. Для практичної реалізації вищезазначених положень згаданого Указу Президента України 29.04.2013 р. Кабінетом Міністрів України була ухвалена постанова № 345 «Про затвердження Державної цільової програми реформування ДКВС на 2013–2017 роки». 02.07.2014 р. Кабінетом Міністрів України було ухвалено «Положення про ДПтС України». 18.05.2016 р. він ухвалив постанови № 343 «Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції» та № 348 «Про ліквідацію територіальних органів управління Державної пенітенціарної служби та утворення територіальних органів Міністерства юстиції». Останні кроки з реформування пенітенціарної системи України передбачають, зокрема, ліквідацію ДПтС України та створення в складі **Міністерства юстиції України** як правонаступника ДПтС України трьох департаментів (з питань режиму та охорони, ресурсного забезпечення, пробації), значне скорочення управлінських ланок шляхом

створення замість 24 територіальних органів управління Державної пенітенціарної служби 6 міжрегіональних управлінь з питань виконання кримінальних покарань та пробації Міністерства юстиції: Західне – м. Львів (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська області), Південне – м. Одеса (Кіровоградська, Одеська, Миколаївська, Херсонська області, Автономна Республіка Крим та м. Севастополь), Південно-Східне – м. Дніпро (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька області), Північно-Східне – м. Харків (Луганська, Сумська, Харківська, Полтавська області), Центральне – м. Київ (Житомирська, Київська, Черкаська, Чернігівська області, м. Київ), Центрально-Західне – м. Вінниця (Вінницька, Хмельницька, Чернівецька області), скорочення чисельності співробітників центрального апарату з 300 до 200, а регіональних управлінь – з 1342 до 730), збільшення розміру грошового утримання атестованих співробітників на 40 % й адміністративного апарату – на 50 %, незалежний аудит фінансово-господарської діяльності служби та створення замість приблизно 100 збиткових підприємств УВП окремого холдингу з незалежною Радою директорів, проведення всіх закупівель через систему *Prozorro* (електронну систему публічних закупівель), будівництво нових СІЗО та УВП у найбільших містах України (Київ, Одеса, Львів, Чернівці) за межами міст за схемою державно-приватного партнерства (з дотриманням норм ЄС), оновлення особового складу не менше, ніж на 20 % після проведення переатестації, реорганізації системи та збільшення розміру грошового утримання, реконструкція УВП за кошти Норвегії, США та Канади (пілотними будуть Харківська, Дніпропетровська, Сумська або Полтавська області), поліпшення умов тримання засуджених та ув'язнених згідно з європейськими стандартами, запуск програм навчачь для співробітників і засуджених, викорінення корупції, збільшення розміру зарплати засудженого до розміру середньої зарплати в регіоні, де розташовується УВП, запуск служби пробації (05.02.2015 р. ухвалено Закон України № 160-VIII «Про пробацію»), демілітаризація апарату – зменшення кількості атестованих співробітників у системі з нинішніх 77 % до 28 % (у погонах

залишаться ті, хто безпосередньо працює в УВП і СІЗО, чиновники стануть держслужбовцями), перенесення акценту в роботі із засудженими особами на психологічну роботу та отримання ними додаткових професійних навичок.

Сучасні пенітенціарні реформи в Україні зумовлюються як зовнішнім курсом нашої держави на асоціацію з Європейським Союзом, так і внутрішньою державною політикою в межах соціальної переорієнтації процесу виконання кримінальних покарань з урахуванням вимог сучасності, а також у межах дотримання міжнародних стандартів, принципів законності, гуманізму, демократизму, справедливості й обов'язково сучасної світової пенітенціарної доктрини, яка ґрунтується на основі верховенства права та поваги до основних прав і демократичних цінностей і стандартів Європи. Згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України № 697-р від 22.09.2016 р. було припинено функції та повноваження Державної пенітенціарної служби шляхом покладання їх на Міністерство юстиції України. Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 701 від 11.10.2016 р. головою комісії з ліквідації ДПтС України було затверджено заступника директора департаменту – начальника управління соціального, трудового та гуманітарного законодавства департаменту публічного права Міністерства юстиції Сергія Анатолійовича Тюленєва, чим було увільнено від виконання цих обов'язків Володимира Миколайовича Палагнюка. Постановою Міністрів України № 762-р від 19.10.2016 р. заступником Міністра юстиції України призначено Дениса Вікторовича Чернишова, який і опікується діяльністю ДКВС України.

Історія твориться на наших з вами очах, тож давайте бути не пасивними її спостерігачами, а активними учасниками з активною громадянською патріотичною позицією, щоб не було потім щонайменше соромно перед Богом, Батьківщиною, нащадками та власною совістю!

Питання для самоконтролю

1. Визначте, в якій пам'ятці українського права вперше згадуються «нижні» та «верхні» тюрми. Яким були їх устрій і режим утримання?
2. Хто виконував покарання на Запорізькій Січі?
3. Окресліть зміст норм «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., що регламентували виконання покарань у виді позбавлення волі.
4. Визначте основні етапи тюремних реформ у Російській імперії впродовж XVIII–XIX ст.
5. Чим було зумовлено створення Головного тюремного управління Російської імперії? Якими були його структура та повноваження?
6. Назвіть категорії місць ув'язнення Австро-Угорської імперії та принципи, на яких ґрунтувалась їх діяльність.
7. Становлення й розвиток кримінально-виконавчої системи та законодавства України з приходом до влади більшовиків та в 1920-х рр.
8. Становлення та розвиток кримінально-виконавчої системи та законодавства України в епоху правління Сталіна.
9. Становлення й розвиток кримінально-виконавчої системи та законодавства України в 1953–1991 рр.
10. Становлення й розвиток кримінально-виконавчої системи та законодавства України в епоху незалежності.

Перелік рекомендованої літератури

1. Іваньков І. Історико-правовий аналіз діяльності органів і установ виконання покарань на території України (кінець 19 – середина 20 сторіччя) : монограф. / І. Іваньков, А. Чайковський ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. І. Г. Богатирьова. – Бровари : ХмЦНТЕІ, 2010. – 208 с.
2. Упоров И. В. Пенитенциарная политика России в XVIII–XX вв.: историко-правовой анализ тенденций развития / И. В. Упоров. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 610 с.

3. Становлення та розвиток пенітенціарної системи України : посібник / [Богунов С. О., Дука О. А., Копотун І. М. та ін.]; за заг. ред. канд. юрид. наук, заслуж. юриста України О. В. Лісіцкова. – Київ : Держ. пенітенціарна служба України ; Ін-т крим.-викон. служби, 2013. – 108 с.

4. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / упорядн.: Г. О. Радов, І. І. Резнік. – Київ : РВВ КІВС, 1998. – Т. 1, Ч. 1. 414 с.; Т. 1, Ч. 2. – 402 с.; Київ : Говард Пресс, 1999. – Т. 2, Ч. 1. – 456 с.; Т. 2. Ч. 2. – Донецьк : ТОВ «Східний видавничий дім», 2011. – 510 с.

5. Кузьмин С. И. Исправительно-трудовое право России советского периода (1917–1990 гг.). Уголовно-исполнительное право России: Теория. Законодательство. Международные стандарты. Отечественная практика XX века : учебник / С. И. Кузьмин. – М., 2006. – 720 с.

6. Пальченкова В. М. Трансформація громадського контролю за виконанням покарань: історико-правовий аналіз: монограф. / В. М. Пальченкова. – Запоріжжя : Акцент, 2013. – 524 с.

7. Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України : монограф. / М. М. Яцишин. – Луцьк : Волинськ. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 448 с.

8. Россіхін В. В. Організаційно-правові засади діяльності пенітенціарної системи в Україні (1917–1991 рр.) / В. В. Россіхін. – Запоріжжя : КПУ, 2015. – 368 с.

Розділ 4

Загальна характеристика міжнародних нормативно-правових актів у сфері виконання покарань і поведження із засудженими

- 1. Поняття та класифікація міжнародних нормативно-правових актів у сфері виконання покарань і поведження із засудженими.*
- 2. Характеристика основних міжнародних нормативно-правових актів у сфері виконання покарань і поведження із засудженими.*
- 3. Реалізація міжнародно-правових актів у кримінально-виконавчому законодавстві та практиці виконання покарань в Україні.*

Міжнародні нормативно-правові акти у сфері виконання покарань і поведження із засудженими, критерії класифікації міжнародних актів у сфері виконання покарань і поведження із засудженими, Загальна декларація прав людини, імплементація, механізм імплементації, Мінімальні стандартні правила поведження із засудженими, Європейські пенітенціарні правила.

1. Поняття та класифікація міжнародних нормативно-правових актів у сфері виконання покарань і поведження із засудженими

Застосування покарання до засуджених призводить до обмеження природних і громадянських прав людини та громадянина, а тому не дивно, що світова спільнота приділяє особливу увагу виробленню спільних правил і встановленню меж обмежень для особи. Хоча міжнародні правові акти мають як обов'язковий, так і рекомендаційний характер, принципи та стандарти про захист прав людини й поведження із засудженими є вкрай важливими, адже вони мають міждержавний характер: стабільні, не схильні до

впливу соціальної та політичної ситуації, що складається в конкретній країні, й незалежні від ідеологічних і кримінологічних чинників.

У результаті аналізу норм світової, зокрема європейської, спільноти у сфері виконання покарань стає зрозуміло, що вони встановлюють той мінімум, який держава має забезпечувати під час виконання покарання, а також загальну концепцію виконання покарання та ставлення до нього. Принципи та стандарти формують основні напрями розвитку кримінально-виконавчої політики, законодавства та правозастосовної діяльності у сфері виконання й відбування покарання⁵⁴.

Слід звернути увагу ще й на таке: міжнародним нормативним актам за юридичною технікою їх виконання властива, так би мовити, «описовість», тоді як національним нормативним актам більше притаманна «нормативність». Тобто, вітчизняний нормативний акт формулює свої положення Отже, щоб чітко вказати, що й коли та в якій послідовності треба виконувати або здійснювати, щоб досягти тієї чи іншої мети⁵⁵. У дослідженнях положень різних міжнародних актів і стандартів є загальноприйнятим те, що термін «тюрма» чи «в'язниця» вживається для позначення будь-якого місця ізоляції особи (за винятком спеціальних лікувальних установ), а «ув'язнений» – для визначення як засуджених, так і осіб, заарештованих чи поміщених у спеціальну установу без висунення обвинувачення. Саме у цих значеннях указані терміни вживатимуться і в цьому підрозділі.

Міжнародні нормативно-правові акти у сфері виконання покарань і поведження із засудженими – це узагальнене (збірне) поняття, що містить у собі принципи,

⁵⁴ Лисенко М. І. Ізоляція засуджених до позбавлення волі на певний строк у виправних колоніях: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2017. 20 с.

⁵⁵ Аналіз відповідності Кримінально-виконавчого кодексу України європейським стандартам та рекомендаціям Європейського комітету із запобігання катуванням та жорсткому поведженню [Електронний ресурс]. URL: <http://library.khpg.org/index.php?id=1184074406> (дата звернення: 05.12.2017).

правила, рекомендації та норми у сфері захисту прав засуджених, закріплені міжнародними організаціями у формі міжнародно-правових договорів, актів, резолюцій тощо.

Відповідно до статті 2 Кримінально-виконавчого кодексу (КВК) України чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, є частиною кримінально-виконавчого законодавства.

У науці кримінально-виконавчого права міжнародні стандарти поводження із засудженими класифікують за низкою критеріїв.

За масштабом дії виділяють такі:

- універсальні стандарти поводження із засудженими, встановлені Організацією Об'єднаних Націй (ООН);
- регіональні стандарти поводження із засудженими, встановлені Радою Європи (РЄ) та іншими регіональними об'єднаннями.

За джерелами походження розрізняють такі:

- норми, ухвалені міжнародними міждержавними організаціями (ООН, РЄ, їх робочими органами);
- норми, ухвалені міжнародними неурядовими організаціями (Міжнародною амністією, Лігою Говарда по реформі пенітенціарної системи, Міжнародною кримінальною і пенітенціарною фундацією, Тюремним братством, Армією порятунку тощо); стандарти, розроблені міжнародними неурядовими організаціями, як правило, мають рекомендаційний характер.

За ступенем обов'язковості для держав-учасниць розрізняють такі:

- положення, обов'язкові для національних систем виконання покарання;
- положення рекомендаційного характеру.

До стандартів, дотримання яких є обов'язковим, відносять стандарти-принципи й загальні положення, зафіксовані у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про цивільні і політичні права, Конвенції проти тортур і інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів обігу і покарання та ін. Ці стандарти мають договірно-правовий або конвенційний

характер, є обов'язковими для країн, що ратифікували відповідні міжнародно-правові акти, та відображаються в національному законодавстві з відповідною технологією їх реалізації.

Стандарти, що мають рекомендаційний характер, закріплено в таких документах, як Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями (Правила Мандели), Європейські пенітенціарні правила, Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних із позбавленням волі. Ці норми не мають обов'язкового характеру для країн, що їх підписали. Вони впроваджуються в законодавство й застосовуються на практиці виконання покарань з урахуванням національних, економічних, політичних та інших умов.

За спеціалізацією міжнародні стандарти поділяються на такі:

– стандарти загального характеру (містяться в документах загального характеру, належать до прав людини взагалі й не призначаються спеціально для регламентації поводження із засудженими (ув'язненими) – лише в їх окремих частинах визначають специфічне положення особистості в системі виконання кримінального покарання): Загальна декларація прав людини (1948 р.), Декларація прав дитини (1959 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права (1966 р.), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.);

– спеціальні акти (безпосередньо регулюють поводження із засудженими (ув'язненими) під час виконання покарання): Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями (Правила Мандели), Декларація про захист усіх осіб від тортур та інших жорстоких, нелюдських, або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1975 р.), Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських, або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984 р.), Кодекс поведінки посадових осіб під час підтримання правопорядку (1979 р.), Принципи медичної етики, які стосуються працівників охорони здоров'я, особливо лікарів, щодо захисту засуджених або затриманих осіб від тортур та інших

жорстоких, нелюдських видів поводження і покарання (1982 р.), Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються здійснення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила) (1985 р.), Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином (1988 р.), Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі (1990 р.), Керівні принципи ООН запобігання злочинності серед неповнолітніх (Ер-Рядські керівні принципи 1990 р.).

Стосовно окремих категорій правопорушників або певних професійних груп із персоналу установ та органів виконання покарань, а також виду покарання міжнародні стандарти поділяються на такі:

– стандарти, що стосуються неповнолітніх (Конвенція ООН про права дитини, Мінімальні стандартні правила ООН, відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), Правила ООН, захисту неповнолітніх засуджених, Керівні принципи ООН стосовно неповнолітніх, позбавлених волі (Керівні принципи ухвалені в Ер-Ряді);

– медичного персоналу (наприклад, Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку, Принципи медичної етики, що стосуються до ролі працівників охорони здоров'я, особливо лікарів, у захисті ув'язнених або затриманих осіб від тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання);

– стандарти, що стосуються покарань, не пов'язаних із позбавленням волі (наприклад, Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила).

Міжнародні стандарти поводження з ув'язненими можна класифікувати і за іншими критеріями, наприклад за окремими напрямками діяльності кримінально-виконавчої системи, як-то режим відбування покарання, праці та професійної підготовки засуджених, виховна робота із засудженими тощо.

Головний зміст стандартів у цій сфері міститься в Мінімальних стандартних правилах поводження з в'язнями

та Правилах ООН, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі⁵⁶.

2. Характеристика основних міжнародних нормативно-правових актів у сфері виконання покарань і поведження із засудженими.

Акти загального характеру. У Загальній декларації прав людини та Міжнародному пакті про громадянські й політичні права визначено засади правового статусу осіб у сфері кримінального судочинства. Певні норми безпосередньо стосуються виконання покарань і поведження із засудженими.

У статті 9 Загальної декларації прав людини визначено, що ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання. Відповідно до статей 5 Декларації та 7 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права ніхто не повинен піддаватися катуванням або жорстокому, нелюдському чи такому, що принижує його гідність, поведженню й покаранню. Конвенція проти катувань і інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження та покарання передбачає, що держави-учасники мають розглядати катування у відповідному національному законодавстві як злочин. Конвенція забороняє будь-які пояснення щодо виправдання катувань: наказ начальника або державної влади, виняткові обставини, якими б вони не були, включно зі станом війни або загрозою війни, внутрішньою політичною нестабільністю або будь-яким іншим надзвичайним станом.

Відповідно до вимог статті 10 Пакту всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поведження й повагу до гідності. Пенітенціарною системою передбачається режим для ув'язнених, істотною метою якого є їх виправлення та соціальне перевиховання.

⁵⁶ Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужи. – Київ : Атіка, 2010. С. 316-322.

Згідно зі статтями 7, 8, 11 і 12 Загальної декларації прав людини всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої різниці на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації. Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом. Кожна людина для визначення її прав та обов'язків і для встановлення обґрунтованості висунутого їй кримінального обвинувачення має право на основі повної рівності на те, щоб її справа була розглянута прилюдно та з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом. Кожна людина, обвинувачена в учиненні злочину, має право вважатися невинною доти, доки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, за яким їй забезпечують всі можливості для захисту. Ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, які під час їх учинення не містили складу злочину за національними законами або за міжнародним правом. Не може також накладатись покарання, тяжче від того, яке могло бути застосоване на час учинення злочину. Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання в його особисте й сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань.

Юридичну основу діяльності Ради Європи становлять Європейська конвенція про захист прав людини й основних свобод від 04.11.1950 р. (із протоколами) та Європейська конвенція із попередження катувань і нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження і покарання від 26.11.1987 р. (із протоколами).

Європейська конвенція про захист прав людини й основних свобод ґрунтується на Загальній декларації прав людини, у статті 3 якої визначено, що ніхто не повинен піддаватися катуванням або нелюдському чи такому, що принижує його гідність, поводженню й покаранню. Згідно зі статтею 5 Конвенції ніхто не може бути позбавлений волі

(свободи) інакше, ніж у передбачених Конвенцією випадках і в порядку, встановленому законом. До таких випадків, зокрема, належить законне тримання особи під вартою на підставі визнання її винною компетентним судом. Конвенція забороняє «примусову або обов'язкову працю». Конвенція в принципі допускає застосування страти, якщо вирок винесено судом за вчинення злочину, за який передбачається таке покарання.

Європейська конвенція із попередження катувань і нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження і покарання набула чинності у лютому 1989 р. Вона виходить із принципів, викладених у Конвенції проти катувань 1984 р., але має особливості, пов'язані зі створенням спеціального позасудового механізму контролю в галузі попередження катувань у місцях ув'язнення (Європейський комітет з попередження катувань), покликаного поліпшувати умови ув'язнення для того, щоб усунути випадки катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження й покарання⁵⁷.

Акти спеціального характеру

Мінімальні стандартні правила ООН поводження із засудженими (Правила Мандели). Ідея розроблення універсальних норм, які стосуються поводження з в'язнями, вперше була висунута Міжнародною кримінальною і пенітенціарною комісією, що підготувала збірку правил, які були схвалені Лігою Націй у 1934 р. У 1951 р. Комісію було розпущено, після того як провідну роль у міжнародній діяльності, що проводилась нею до того часу, почала відігравати Організація Об'єднаних Націй. Однак, перш ніж передати свої функції ООН, Комісія переглянула текст правил, які мали бути презентовані на першому Конгресі Організації Об'єднаних Націй з профілактики злочинності і поводження з в'язнями, що відбувся в Женеві 1955 р. 30 серпня того ж року Конгрес одноставно затвердив нові

⁵⁷ Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужа. – Київ : Атіка, 2010. С. 323-325.

правила й рекомендував Економічній і Соціальній Раді схвалити їх. Після додаткового обговорення Рада схвалила Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями (резолюція 663 СІ (XXIV) (995_992) від 31.07.1957 р.), затверджені першим Конгресом. Правила відображають загальний принцип і практику поводження з в'язнями. Це – мінімальні умови, що розглядаються Організацією Об'єднаних Націй як прийнятні та як покликані також забезпечувати захист в'язнів від поганого поводження, особливо в тому, що стосується підтримування дисципліни й застосування заходів х наведення ладу в пенітенціарних установах.

18–22.05.2015 р. у Відні (Австрія) відбулося засідання 24-ої сесії Комісії із запобігання злочинності та кримінального правосуддя. Після закінчення роботи **сесії, Комісія** напрацювала проект резолюції та рекомендувала Економічній і Соціальній Раді схвалити її та надіслати для схвалення до Генеральної Асамблеї, яка ухвалила ці правила, що містилися у додатку до резолюції, й затвердила назву «Правила Мандели» на знак шани та поваги до спадщини Нельсона Мандели, який провів у тюрмі 27 років у процесі боротьби за права людей, рівність і формування культури миру в усьому світі.

Мінімальні стандартні правила ООН поводження із засудженими (Правила Мандели) складаються з таких розділів і підрозділів.

Попередні зауваження

1. Загальні правила:

– загальні принципи («**Правило 1:** усі ув'язнені мають користуватися шанобливим ставленням через властиві їм гідність та їх цінність як людської особистості. Жодного в'язня не може бути піддано катуванню та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поводження чи покарання, всі ув'язнені повинні бути захищені від них, і жодні обставини не можуть слугувати виправданням для них»);

– порядок роботи з особовими справами засуджених («**Правило 6:** у всіх місцях позбавлення волі слід мати стандартизовану систему роботи з особовими справами ув'язнених. Такою системою може бути електронна база даних реєстрації або журнал з пронумерованими підписаними сторінками. Мають бути передбачені процедури для забезпечення надійного контролю за здійсненими обліковими записами й для запобігання несанкціонованого доступу до будь-якої інформації, що міститься в цій системі, або до її зміни»);

– поділ на категорії засуджених (**Правило 11.** Різні категорії в'язнів утримуються в установах або в різних частинах однієї і тієї ж установи, з урахуванням їх статі, віку, попередньої судимості, юридичних причин ув'язнення та нормативно виду режиму таким чином:

а) чоловіків і жінок у разі можливості треба утримувати в різних закладах; якщо ж чоловіки та жінки утримуються в тому ж самому закладі, то жінок слід розташовувати в повністю окремих ділянках;

б) ув'язнених треба розташовувати окремо від засуджених;

в) осіб, засуджених за невиконання боргових зобов'язань, та інших в'язнів у цивільних справах, слід розташовувати окремо від осіб, які вчинили кримінальний злочин;

г) неповнолітніх правопорушників треба утримувати окремо від дорослих»);

– приміщення («**Правило 12:** там, де ув'язнені ночують в камерах або кімнатах, кожен із них повинен мати окрему камеру або кімнату. Якщо ж з особливих причин, таких як тимчасова переповненість в'язниці, центральній тюремній адміністрації доводиться відмовитися від застосування цього правила, все рівно поміщати двох в'язнів в ту саму камеру або кімнату небажано»);

– особиста гігієна («**Правило 18.** Від ув'язнених слід вимагати, щоб вони утримували себе в чистоті. Для цього їх треба забезпечувати водою і туалетним приладдям, необхідним для підтримання чистоти і здоров'я.

– одяг та спальні речі»);

- їжа;
- фізичні вправи та спорт;
- медико-санітарне забезпечення;
- обмеження, дисципліна та заходи примусу

(«**Правило 36.** Дисципліну і порядок слід підтримувати, вводять тільки ті обмеження, які є необхідними для забезпечення надійного нагляду, безпечного функціонування тюремного установи та дотримання належних правил спільного життя в ньому»);

– застосування спецзасобів («**Правило 47.** Використання кайданів, ланцюгів або інших засобів угамування, які за своєю природою є такими, що принижують гідність, або болісними, має бути заборонено. Інші засоби угамування слід використовувати, якщо це дозволено законом, лише за таких обставин: а) для запобігання втечі під час перевезення за умови, що ув'язнені звільняються від спецзасобів, тільки-но вони постануть перед судовим або адміністративним органом; б) за наказом директора тюремного закладу, якщо інші заходи контролю виявляються недовірливими, коли ув'язненому потрібно завдати шкоду собі або іншим або ж завдати матеріальну шкоду; у таких випадках директор негайно попереджає лікаря або інших кваліфікованих медичних фахівців»);

– обшуки засуджених і камер («**Правило 51.** Обшуки не повинні використовуватися в цілях залякування, залякування або невиправданого посягання на недоторканність приватного життя ув'язненого. Для цілей підзвітності тюремна адміністрація має зберігати відповідні звіти про обшуки, зокрема про обшуки з повним роздяганням та обстеженням порожнин тіла й обшуки камер, а також указуються причини проведення цих обшуків, інформація про осіб, які їх проводили, та результати обшуків»);

– інформування засуджених та їх право про подання скарг;

- контакти зі зовнішнім світом;
- книги;
- релігія;
- зберігання особистих речей засуджених;

- повідомлення близьких родичів засуджених;
- слідство;
- переміщення засуджених;
- персонал установ;
- внутрішні інспекції та зовнішні перевірки.

2. Правила для окремих категорій засуджених
(виділено п'ять категорій засуджених)

A. Засуджені до позбавлення волі

- керівні принципи;
- поведження із засудженими («**Правило 91.** У поведженні з особами, засудженими до тюремного ув'язнення чи іншої подібної до нього міри покарання, слід прагнути, враховуючи тривалість відбування терміну, прищеплювати їм бажання підкорятися законам і забезпечувати своє існування після звільнення, а так само допомагати їм пристосуватися до нового життя. Поведження з ними має зміцнювати в них почуття власної гідності й усвідомлення своєї відповідальності»);

- класифікація та індивідуалізація;
- заохочення;
- робота;
- освіта та відпочинок;
- соціальні зв'язки та допомога після звільнення.

B. Засуджені з психічними захворюваннями чи тяжко хворі;

C. Ув'язнені особи, які чекають на вирок суду;

D. Засуджені за цивільними справами;

E. Заарештовані особи й особи під вартою без висунення обвинувачення.

Європейські пенітенціарні правила. Європейські пенітенціарні правила є єдиним у світі регіональним міжнародним нормативно-правовим документом, що містить у собі значну кількість спеціальних норм про поведження із засудженими (ув'язненими).

Європейські пенітенціарні правила розроблялись та ухвалювались під егідою Ради Європи, яка, виконуючи покладені на неї завдання, розглядає і проблеми, що виникають унаслідок злочинної або протиправної

поведінки. У 1973 р. Комітет Міністрів Ради Європи ухвалив резолюцію, що складалась з тексту європейського варіанту Мінімальних стандартних правил поводження із в'язнями. У резолюції було рекомендовано урядам держав – членів Ради Європи керуватись у законодавстві та практиці викладеними у Правилах принципами й кожні 5 років надавати Генеральному Секретарю Ради звіт щодо реалізації та розвитку цих принципів.

12.02.1987 р. було ухвалено Європейські пенітенціарні правила, які складаються із 108 статей, що поєднують Преамбулу, змістовну частину та пояснювальну записку.

У січні 2006 р. Рада Європи, враховуючи поглиблення курсу європейської спільноти на подальшу гуманізацію процесів виконання покарань у виді позбавлення волі, а також утримання під вартою, та необхідність максимального наближення умов тримання ув'язнених до умов життя на волі, затвердила рекомендацією Rec(2006)2 новий варіант Європейських пенітенціарних правил.

Європейські пенітенціарні правила підтримують застосування більш творчих і прогресивних пенітенціарних програм, у яких втілено принципи гуманізму, поваги до людської гідності й соціально-етичні цілі європейської пенітенціарної філософії.

У Преамбулі Європейських пенітенціарних правил чітко визначено їх призначення:

- установа мінімальних стандартів управління тюрмами та гуманного ставлення до ув'язнених;
- стимулювання пенітенціарної адміністрації до розроблення прогресивних принципів і стилю управління;
- розвиток у пенітенціарного персоналу такого ставлення до своєї діяльності, яке б сприяло максимальному професійному задоволенню;
- урахування під час виконання покарань, що передбачають позбавлення волі, і поводження з ув'язненими, вимог безпеки, порядку і дисципліни при одночасному забезпеченні таких умов утримання, які не принижували б гідність людини і надавали можливість включення їх до корисних занять;

- проведення для ув'язнених відповідних програм з метою їх підготовки до повернення у суспільство.

Європейські правила складаються з норм поведінки з ув'язненими та засудженими, однак не поділяють їх на особливі категорії. Додаткові правила встановлено лише для жінок, неповнолітніх і малолітніх дітей, які залишаються в місцях ув'язнення з одним із батьків тощо.

Характерною ознакою Європейських пенітенціарних правил є їх управлінська спрямованість. Найбільш важливі питання розглядаються з точки зору ефективності управління місцями позбавлення волі.

Європейські пенітенціарні правила застосовуються стосовно осіб:

- – узятих під варту відповідно до рішення судового органу;
- – засуджених до позбавлення волі;
- – узятих під варту або засуджених до позбавлення волі, які з певних причин тримаються в інших місцях.

Основні положення Європейських пенітенціарних правил:

- формулюють критерії класифікації ув'язнених, урахувавши їх поділ за певними критеріями;

- установлюють принцип роздільного тримання засуджених;

- установлюють вимоги до приміщень для проживання ув'язнених, їх стану та медичного забезпечення;

- установлюють вимоги до забезпечення в'язнів одягом та іншим майном;

- визначають вимоги до харчування ув'язнених (з урахуванням віку, стану здоров'я, релігії, культури й характеру роботи);

- установлюють права на отримання правової допомоги;

- визначають порядок установлення суспільно корисних зв'язків із суспільством;

- визначають режим тримання ув'язнених, який повинен передбачати збалансовану програму заходів, необхідних для нормальної людської діяльності;
- визначають положення про працю в місцях ув'язнення, яку позиціонують як позитивний елемент внутрішнього режиму, а не покарання, та як право на одержання за свою працю справедливу винагороди;
- визначають положення про відпочинок і вільний час для навчання, зайняття фізичними вправами та іншими заняттями.

Відповідно до Правил Ради Європи кожна пенітенціарна установа прагне надати всім ув'язненим доступ до освітніх програм, які повинні бути максимально широкими й відповідати індивідуальним потребам ув'язнених. Правилами підкреслюється необхідність якісного добору персоналу пенітенціарної установи, який повинен ретельно підбиратися й мати належну підготовку. До складу персоналу має входити достатня кількість фахівців, наприклад психіатрів, психологів, соціальних працівників, учителів і викладачів професійної підготовки, фізичної культури та спорту.

Європейські пенітенціарні правила приділяють особливу увагу організації взаємовідносин із громадськістю. Органи управління пенітенціарних установ для ліпшого розуміння громадськістю ролі пенітенціарних установ у суспільстві мають постійно інформувати її про цілі й результати діяльності пенітенціарної системи.

Багато уваги приділяється питанням інспекції та нагляду. У пункті 92 зазначено, що пенітенціарні установи регулярно інспектуються одним із державних органів для оцінювання того, чи здійснюється управління ними відповідно до вимог національного законодавства й міжнародного права, а також положень Правил. Незалежний орган або незалежні органи здійснюють нагляд за умовами утримання ув'язнених і поведження з ними, про результати якого повідомляється публічно.

Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням. У серпні 1990 р. Восьмий конгрес ООН із попередження злочинності і поведження із правопорушниками схвалив Стандартні мінімальні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням. Правила були розроблені Інститутом Азії і Далекого сходу при ООН у Токію. Цим пояснюється їх скорочена назва – Токійські правила. У грудні 1990 р. Токійські правила були схвалені Генеральною Асамблеєю ООН. На відміну від Мінімальних стандартних правил поведження з в'язнями, вони встановлюють правила поведження з винними особами на всіх стадіях кримінального судочинства (від стадії порушення кримінальної справи до виправлення та ресоціалізації винної особи). Токійські правила складаються з основних принципів, що сприятимуть застосуванню заходів, не пов'язаних із позбавленням волі, а також мінімальних гарантій для осіб, до яких застосовуються кримінально-правові заходи, не пов'язані із позбавленням волі. Токійські правила мають рекомендаційний характер і можуть застосовуватись у конкретних країнах з урахуванням економічних, соціальних і культурних особливостей кожної країни. Токійськими правилами передбачено систему заходів, альтернативних позбавленню волі: усне зауваження, попередження, осуд, умовне звільнення від відповідальності, штраф, конфіскація або постанова про позбавлення права на майно, повернення майна жертві або умовне покарання тощо (п. 8.2).

Токійські правила допускають можливість заміни або скасування заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням, у разі порушення умов їх відбування. Однак таке рішення має ухвалюватися лише після ретельного дослідження обставин справи з урахуванням принципу економії репресії.

Правила заохочують участь громадськості, яку варто розглядати як надану членам суспільства можливість зробити свій внесок у справу захисту інтересів суспільства⁵⁸.

Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінські правила). У системі кримінального судочинства щодо неповнолітніх діють Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх (Пекінські правила). Ці Правила в цілому мають рекомендаційний характер і визначають, що неповнолітньою є дитина або юнак, які в межах існуючої правової системи можуть бути притягнуті за правопорушення до відповідальності у такій формі, що відрізняється від форми відповідальності, яка застосовується до дорослого. Вони не уточнюють вік, з якого неповнолітні можуть притягатися до відповідальності за правопорушення або визнаватися дорослими, але вказують, що варто докладати зусиль для поширення принципів правосуддя для неповнолітніх на молодих людей.

Цей міжнародний нормативно-правовий акт визначає принципи поведіння з неповнолітніми правопорушниками на всіх стадіях кримінального правосуддя, включно з відбуванням кримінального покарання. У Правилах підкреслюється необхідність удосконалення системи правосуддя стосовно неповнолітніх та одночасно вжиття заходів для розроблення прогресивної соціальної політики щодо них. Правила не конкретизують умови тримання неповнолітніх правопорушників, а посилаються на Мінімальні стандартні правила поведіння з в'язнями, які мають використовуватися домірно до віку неповнолітніх. Однак пізніше Генеральною Асамблеєю ООН були ухвалені Правила ООН із захисту неповнолітніх, позбавлених волі (Резолюція від 14.12.1990 р.). Дотримуючись головним чином

⁵⁸ Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужи. Київ : Атіка, 2010. С. 331-332.

структури Мінімальних стандартних правил, правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх, визначають принципи й цілі управління установами для неповнолітніх, підстави класифікації засуджених, фізичні умови відбування покарання, умови праці, відпочинку й відправлення релігійних обрядів, порядок медичного обслуговування, дисциплінарні процедури, шляхи підтримки позитивних соціальних контактів і засоби ресоціалізації після звільнення.

Також основні положення Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями знайшли відображення в інших спеціальних міжнародних документах, як-то Звід принципів захисту всіх осіб, підданих затриманню чи ув'язненню у будь-якій формі, й Основні принципи поводження з в'язнями.

Звід принципів захисту всіх осіб, підданих затриманню чи ув'язненню у будь-якій формі, був ухвалений Генеральною Асамблеєю ООН у 1988 р. Він не є законом, але має важливе значення, тому що був ухвалений шляхом консенсусу. Звід складається з 39 принципів, які полягають у тому, що всі особи мають право на гуманне поводження, а арешт, затримання чи ув'язнення повинні здійснюватися лише згідно із законом та уповноваженими на те компетентними посадовими особами.

Обмеження будь-яких прав осіб, які підлягають затриманню чи ув'язненню, не допускається. Жодна затримана чи ув'язнена особа не повинна піддаватись катуванням або жорстоким, нелюдським чи таким, що принижують гідність, поводженню і покаранням.

До затриманих застосовується режим, що відповідає статусу ув'язнених, тому такі особи мають триматися окремо від засуджених. Кожному арештованому під час арешту повідомляються причини арешту й висувається обвинувачення. Особа не може перебувати у місці затримання без надання їй ефективної можливості бути заслуханою судовим чи іншим органом. Затриманий має право особисто захищати себе й користуватися допомогою

адвоката. Кожній особі пояснюються її права та порядок їх реалізації.

Стосовно затриманого має бути складений протокол, до якого заносяться такі відомості: причини арешту, час арешту цієї особи й час затримання, прізвища відповідних посадових осіб правоохоронних органів і точні дані місця тримання.

Принципами передбачено, що затриманому чи ув'язненому гарантується право особистої недоторканості, право на відвідання членами сім'ї та листування з ними, право триматися в установі, розташованій у місцевості попереднього проживання, право на належне медичне обслуговування й право бути заслуханим до накладення дисциплінарних санкцій.

Основні принципи поводження з в'язнями були презентовані Восьмим конгресом ООН із запобігання злочинів і поводження із правопорушниками. Основні принципи були ухвалені Генеральною Асамблеєю ООН у грудні 1990 р. Основними принципами, передбаченими цим документом, є такі: усі ув'язнені користуються повагою, оскільки в них є гідність і значимість як людей; не допускається жодної дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану, народження чи за іншою ознакою; виявлення поваги до релігійних переконань і культурних традицій тієї групи, до якої належать ув'язнені, в усіх випадках, як цього вимагають місцеві умови; відповідальність тюрми за утримання ув'язнених і захист суспільства від правопорушень відповідно до інших соціальних завдань будь-якої держави та її основних обов'язків у сприянні добробуту й розвитку всіх членів суспільства; всі ув'язнені користуються правами людини й фундаментальними свободами, викладеними у Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права і Факультативному протоколі до них (Резолюція 2200 А(XXI) Генеральної

Асамблеї, Додаток), а також іншими правами, викладеними в інших пактах ООН; усі ув'язнені мають право брати участь у культурній і просвітницькій діяльності, спрямованій на всебічний розвиток людської особистості; заохочування до скасування одиночного утримання як покарання й обмеження його застосування; створення умов, що надають в'язням можливість займатися корисною оплачуваною працею, що полегшить їх реінтеграцію на ринку робочої сили їх країн і зобов'яже надавати фінансову допомогу своїм сім'ям і родичам; забезпечення медичним обслуговуванням, яке є в цій країні, без дискримінації; створення сприятливих умови для реінтеграції колишніх в'язнів⁵⁹.

3. Реалізація міжнародно-правових актів у кримінально-виконавчому законодавстві та практиці виконання покарань в Україні

Утілення в життя міжнародних стандартів з прав і свобод людини та громадянина є однією з найважливіших проблем внутрішньої й зовнішньої політики України. Останнім часом наша держава проводить активну роботу, спрямовану на використання не лише національних, а й міжнародних інститутів захисту прав людини. Реалізація міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених та їх забезпечення є актуальним питанням для чинного національного законодавства та практики. Дотримуватись цих стандартів можна лише за умови їх належної імплементації до чинного національного законодавства.

Україна як правонаступниця СРСР відповідно до Віденської угоди (1989 р.) зобов'язана привести своє законодавство у відповідність до міжнародних угод про захист прав людини, у тому числі й у сфері виконання кримінальних покарань.

Законом України «Про дію міжнародних договорів на території України» від 10.12.1991 р. передбачено, що

⁵⁹ Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужа. Київ : Атіка, 2010. С. 333-335.

укладені й належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори є невід'ємною частиною національного законодавства та застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства. Це означає, що наша держава під час розроблення й ухвалення законодавчих актів має керуватись не лише змістом національних правових норм, а і міжнародними нормативно-правовими актами, зокрема міжнародними стандартами з прав людини.

Імплементация міжнародних стандартів прав і свобод засуджених до позбавлення волі є складною державно-владною діяльністю, яка має відповідну мету, засоби та суб'єктів і повинна здійснюватися з урахуванням як узятих Україною на себе міжнародних зобов'язань, так і особливостей національного законодавства й існуючої соціально-економічної ситуації, яка склалася в державі.

Ключовим інститутом, який характеризує результати такої імплементації, є правовий статус засудженого до позбавлення волі. Саме зміст такого статусу та забезпечення функціонування його елементів значною мірою визначають ступінь практичної реалізації конституційних положень про те, що Україна є демократичною, соціальною та правовою державою, а також про те, що людина, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю.

Основними завданнями, які стоять перед Українською державою та суспільством у сфері забезпечення реалізації в Україні міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених до позбавлення волі, зокрема, є такі:

- створення якісно нової нормативно-правової бази з урахуванням відповідних положень зазначених стандартів і досвіду зарубіжних країн;
- створення належних умов утримання засуджених до позбавлення волі;
- розвиток і зміцнення матеріально-технічної бази місць позбавлення волі;

- упровадження нових форм і методів соціально-психологічної роботи із засудженими;
- підготовка й залучення до роботи в установах кримінально-виконавчої системи висококваліфікованих фахівців.

Виконання цих завдань має здійснюватися на науковій основі, комплексно, з урахуванням соціально-економічних чинників, які є визначальними для формування пенітенціарної політики та її реалізації на практиці.

Однією з головних тенденцій сучасного розвитку вітчизняної правової системи є її відкритість, використання прогресивних зарубіжних концепцій, імплементація загальновизнаних міжнародних принципів, норм і стандартів з прав і свобод людини та громадянина.

Міжнародні стандарти з прав і свобод засуджених містять у собі як норми-принципи, так і норми-рекомендації. Норми-принципи не допускають будь-яких відходів від них як у законодавстві, так і в діяльності органів та установ виконання покарань. Цей висновок випливає зі статті 30 Загальної декларації прав людини та ст. 5 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Норми-принципи сформульовано в різних міжнародних нормативно-правових актах, вони охоплюють всі основні права та свободи людини й громадянина. Норми-рекомендації не є обов'язковими, хоча і мають максимально враховуватися під час розроблення нових законодавчих актів і здійснення практичної діяльності.

У міжнародному та національному праві напрацьовано загальнотеоретичні підходи до реалізації міжнародних стандартів. У найбільш узагальненому вигляді вони зводяться до такого:

1) національне законодавство має містити обсяг прав людини та громадянина, який відповідає міжнародним стандартам і взятим державою на себе міжнародним зобов'язанням;

2) національне законодавство не повинно суперечити положенням про загальнолюдські цінності, зафіксованим у

міжнародних нормативно-правових актах з прав і свобод людини та громадянина;

3) обмеження прав і свобод може бути здійснено на підставі закону, в межах визначених конституцією країни та відповідно до вимог норм міжнародного права;

4) забороняється зловживання правами, тобто використання їх з метою заподіяння шкоди фізичним і юридичним особам;

5) права та свободи людини мають бути забезпечені відповідними гарантіями (заходами судового захисту, можливістю оскарження, матеріальними та іншими гарантіями).

Аналіз змісту перелічених і деяких інших міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених та їх практичного втілення в національне законодавство нашої держави буде неповним без осмислення такого юридичного поняття, як їх імплементація.

Імплементація міжнародних стандартів з прав і свобод засуджених – це державно-владна діяльність компетентних органів щодо втілення у національне законодавство з допомогою сукупності правових засобів тих положень, які викладено в нормах міжнародного права щодо цієї категорії громадян.

Механізм імплементації – це створена суб'єктами міжнародних правових відносин і державою система юридичних методів та засобів, з допомогою яких у належних формах здійснюється забезпечення реалізації прав і свобод засуджених у відповідній державі⁶⁰.

Аналіз змісту та структури національного законодавства дозволяє зробити висновок, що перелічені вище міжнародні стандарти з прав і свобод засуджених втілено у Конституції України, Кримінальному кодексі України, Кримінально-виконавчому кодексі України й підзаконних нормативних правових актах, що прямо чи

⁶⁰ Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужи. Київ : Атіка, 2010. С. 338.

опосередковано стосуються виконання кримінальних покарань і поведження із засудженими.

Конституція України. У Конституції України знайшли відображення основні принципи й ідеї міжнародного права у сфері захисту прав людини. Основним Законом гарантовано дотримання всіх прав засуджених.

Частина друга ст.11 Європейської конвенції про захист прав людини й основних свобод проголошує, що здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки та суспільного спокою з метою попередження заворушень і злочинів, захисту здоров'я й моральності чи захисту прав і свобод інших осіб.

Ці міжнародні норми передбачено окремими статтями та нормами Конституції України. Відповідно до вимог статті 23 Конституції України кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права та свободи інших людей, і має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. Згідно з частиною 3 ст.34 Конституції України здійснення прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей. Щодо засуджених це положення конкретизовано у частині 3 ст.63 Конституції нашої держави, де передбачено, що засуджений користується всіма правами людини та громадянина, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду. Саме ця конституційна норма є правовою підставою обмежень прав і свобод засуджених у кримінально-виконавчому законодавстві.

Так, згідно з вимогами статті 63 Конституції України засуджений користується всіма правами людини та громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду. Ця норма передбачає, що ні відомчими нормативно-правовими актами, ні наказами

посадових осіб права засуджених обмежуватися не можуть. Засуджені, як громадяни України, володіють певними правами й обов'язками, однак їхнє правове положення відрізняється від вільних громадян у зв'язку із застосуванням до них певних обмежень.

Отже, правове положення засуджених регламентується, насамперед, тими нормами права, які визначають його для всіх громадян України, тобто Конституцією, а також нормами трудового права, цивільного, сімейного, інших галузей права, але з обмеженнями, передбаченими законодавством для засуджених (у тому числі нормами кримінально-виконавчого права), а також впливають з вироку суду. Звідси їх правове положення значною мірою залежить від виду КВУ, рівня безпеки, відбутої частини покарання, оцінювання виправлення (тобто поведінки засудженого) й інших чинників.

Відповідно до міжнародних нормативно-правових актів в Основному Законі України закріплено, що громадяни володіють усією повнотою соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод. У сфері соціально-економічних прав на засуджених поширюється право на працю, відпочинок, освіту, охорону здоров'я, матеріальне забезпечення в старості, на випадок хвороби чи втрати працездатності, на житло, користування досягненнями культури, наукову, технічну й художню творчість. Засуджені, як і всі громадяни України, мають право на освіту й охорону здоров'я, право обирати, на свободу слова, свободу совісті й недоторканості особи, право звертатись зі скаргами, заявами та листами до державних органів, громадських організацій і посадових осіб, право володіння, користування й розпорядження майном.

Кримінально-виконавчий кодекс України та підзаконні нормативно-правові акти, які прямо чи опосередковано стосуються виконання кримінальних покарань та поведження із засудженими. Міжнародними нормативно-правовими актами передбачено, що виконання покарання має слугувати забезпеченню прав людини,

суспільства та держави. Ці положення знайшли відображення у статті 1 КВК України, в якій передбачено, що кримінально-виконавче законодавство нашої держави регламентує порядок та умови виконання й відбування кримінальних покарань із метою захисту інтересів особи, суспільства та держави шляхом створення умов для виправлення й ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими. Цією ж нормою передбачено, що завданнями кримінально-виконавчого законодавства України є визначення принципів виконання кримінальних покарань, правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов'язків; порядку застосування до них заходів впливу з метою виправлення та профілактики асоціальної поведінки; системи органів та установ виконання покарань, їх функцій і порядку діяльності; нагляду й контролю за виконанням кримінальних покарань, участі громадськості в цьому процесі, а також регламентація порядку й умов виконання та відбування кримінальних покарань, звільнення від відбування покарання, надання допомоги особам, звільненим від покарання, контролю й нагляду за ними.

Наслідком імплементації міжнародних стандартів є ухвалення низки законодавчих і підзаконних актів, що сприяли демократизації та гуманізації відбування покарання й удосконаленню виховного впливу на засуджених. Унаслідок цього було збільшено кількість побачень засуджених із рідними та близькими, знято обмеження в листуванні, збільшено суму коштів, які можна витратити на придбання продуктів харчування та предметів першої необхідності, поліпшено комунально-побутові умови й медичне обслуговування, суттєво поліпшено умови для культурного розвитку та участі у здійсненні релігійних обрядів.

Перелічені та деякі інші заходи свідчать про те, що в Україні суттєво пом'якшено режим відбування покарання, значно розширено права та свободи засуджених, зміст яких

досить суттєво наблизився до міжнародних стандартів із прав і свобод засуджених. Зокрема, здійснені заходи дозволили значною мірою реалізувати рекомендаційну норму статті 60 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями, зменшити різницю між життям в умовах ізоляції та на волі й частково наблизити умови відбування покарання до рівня розвинених європейських держав.

З урахуванням вимог статті 9 Конституції України стаття 2 Кримінально-виконавчого кодексу України містить новелу, згідно з якою кримінально-виконавче законодавство України складається з Кримінально-виконавчого кодексу та інших законодавчих актів України, а також чинних міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

Аналіз змісту вимог Кримінально-виконавчого кодексу України дозволяє зробити висновок, що зазначений законодавчий акт ураховує важливі міжнародні правові акти, які визначають правове положення засуджених і стандарти поводження з ними.

Норми міжнародних стандартів із прав і свобод людини та громадянина, зокрема засуджених до позбавлення волі, знайшли відображення й закріплення передусім у правовому положенні засуджених. Так, частина 2 ст. 8 Кримінально-виконавчого кодексу містить положення, джерелами якого є ст. 5 Загальної декларації прав людини і ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Зазначені статті передбачають, що ніхто не повинен зазнавати тортур, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує його гідність, поводження чи покарання. Аналогічну вимогу сформульовано в пункті 10 зазначеного Пакту, згідно з яким усі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження й поважання гідності, властивої людській особі.

Загальну спрямованість кримінально-виконавчого законодавства України на реалізацію приписів і рекомендацій міжнародних стандартів прав і свобод засуджених відображає стаття 8 КВК України, яка закріплює основні права засуджених.

У КВК України правовому становищу засуджених присвячено окрему главу, чим підкреслюється зростаюча значимість забезпечення законності виконання кримінальних покарань, а також прав і свобод засуджених. Закріплення КВК України основних прав засуджених відповідає вимогам Мінімальних стандартних правил поводження з в'язням та Європейських пенітенціарних правил. Саме такий шлях обирає більшість сучасних прогресивних країн світу.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття «міжнародні нормативно-правові акти у сфері виконання покарань і поводження із засудженими».

2. Назвіть критерії класифікації міжнародних актів у сфері виконання покарань і поводження із засудженими.

3. Охарактеризуйте акти загального характеру поводження із засудженими.

4. Розкрийте особливості Мінімальних стандартних правил поводження із засудженими.

5. Основна мета та тези Європейських пенітенціарних правил.

6. Охарактеризуйте Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила).

7. Розкрийте основні положення Зводу принципів захисту всіх осіб, підданих затриманню чи ув'язненню.

8. Особливості Основних принципів поводження з в'язнями.

9. Поняття та механізм імплементації міжнародно-правових актів у національне законодавство у сфері виконання й відбування покарань.

10. Проблеми запровадження міжнародних стандартів поводження із засудженими в чинне законодавство України.

Перелік рекомендованої літератури

1. Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином: резолюція 43/173 Генеральної Асамблеї ООН: міжнародний документ від 09.12.1988 р. [Електронний ресурс] // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_206 (дата звернення: 15.11.2017).

2. Європейські пенітенціарні правила: міжнар. документ від 12.02.1987 р. № 994_032 [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032 (дата звернення: 15.11.2017).

3. Європейські пенітенціарні правила: додаток до Рекомендації № R(2006)2 [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032 (дата звернення: 15.11.2017).

4. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню: міжнар. документ від 26.11.1987 № 995_068 [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_068/print1320310946859960 (дата звернення: 15.11.2017).

5. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении обращения с заключенными (Правила Манделы): міжнар. документ: від 21.05.2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.unodc.org/documents/commissions/_Sessions/CCPCJ_24/resolutions/L6_Rev1/ECN152015_L6Rev1_r_V1503587.pdf (дата звернення: 15.11.2017).

6. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила): міжнар. документ: від 29.11.1985 [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211 (дата звернення: 15.11.2017).

7. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй у відношенні заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила): міжнар. документ: від 14.12.1990 р. [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_907 (дата звернення: 15.11.2017).

8. Основні принципи поводження з в'язнями: Резолюція 45/111 Генеральної Асамблеї ООН: міжнар. документ: від 14.12.1990 [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_230 (дата звернення: 15.11.2017).

Розділ 5

Принципи кримінально-виконавчого права

1. *Поняття принципів кримінально-виконавчого права.*
2. *Загальноправові принципи кримінально-виконавчого права.*
3. *Міжгалузеві принципи кримінально-виконавчого права.*
4. *Галузеві принципи кримінально-виконавчого права.*

Принципи кримінально-виконавчого права, загальноправові принципи, міжгалузеві принципи, галузеві принципи, принципи законності, демократизму, гуманізму, поваги до прав та свобод людини, принцип справедливості, невідворотності виконання й відбування покарання, принцип рівності засуджених перед законом, взаємної відповідальності держави та засудженого, диференціації й індивідуалізації виконання покарання, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів та установ виконання покарань.

1. Поняття принципів кримінально-виконавчого права

Ефективність норм кримінально-виконавчого права залежить не лише від їх змісту, але і від того, як вони реалізуються на практиці.

Очевидно, що органи й установи, які виконують покарання, повинні відповідати певним вимогам, які виключали б можливість формального використання наданих законом прав і настання небажаних побічних наслідків. Тому в юридичній науці приділяється велика увага виробленню теоретичних правил, що дозволяють обґрунтовано застосовувати заходи правового впливу. Ці теоретичні правила, сформульовані як найбільш загальні

вимоги до правозастосовчої діяльності, зазвичай називають принципами права.

Принципами права можуть вважатися тільки такі керівні положення, які отримали відображення в його нормах. При цьому закріплення принципів у праві може бути двояким. Іноді правові принципи безпосередньо формулюються в нормі права, а в інших випадках вони впливають із сукупності юридичних норм, зі змісту правових інститутів та законодавства в цілому.

У теорії держави та права термін «принцип» (від лат. *principium* – первісне, визначальне, те, від чого походить усе інше) традиційно використовується в значенні основного вихідного положення якоїсь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку і т. ін.; засади.

Більш предметно це питання розглядається в юридичній літературі, в якій під принципами права розуміють об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які висуваються до учасників суспільних відносин із метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів.

Будь-які принципи, у тому числі і принципи права, є продуктом людської діяльності, результатом якої вони виступають та інтереси якої вони задовольняють. Принципи є соціальними явищами як за джерелом виникнення, так і за змістом: їх поява зумовлюється потребами суспільного розвитку, й у них відображаються закономірності суспільного життя. Головними джерелами цих принципів є політика, економіка, мораль, ідеологія та соціальне життя.

Безумовно, розглядаючи проблему генези принципів права, необхідно підкреслити особливу роль і місце моралі в їх створенні. Це зумовлюється тим, що моральні норми орієнтуються на такі категорії, як добро, честь, совість, гідність, справедливість тощо, а вони виступають критеріями оцінювання поведінки людей в усіх сферах їх діяльності. Звідси – загальний, тісний взаємозв'язок норм і принципів права з нормами та принципами моралі.

Важливим джерелом формування принципів права є політична сфера. Щоб переконатися в цьому, можна звернутися як до політичної практики, так і до політичної

теорії. Економічні фактори формування права проглядаються насамперед через принцип приватної власності, який поступово стає найважливішою ідеєю права. Власність оголошується природним правом людини, джерелом її волі й рівності з іншими людьми. Ідеологія також є витком принципів права, оскільки будь-які розумні дії людини переслідують певну мету, а ідеологія – це вербальна модель, що передбачає мету й, виходячи з цього, оцінювання діянь людини, держави та інших соціальних суб'єктів з точки зору загальносуспільних інтересів. Саме звідси беруть початок такі принципи, як «не вбий свого», «підклейся про дітей», «поважай старших» та ін.

Отже, можна стверджувати, що спочатку зміст принципів права намічається самим життям, спонтанно, у суспільних соціальних відносинах, що складаються у реальному житті й отримують пізніше регламентацію і захист з боку держави у комплексах суб'єктивних прав учасників правовідносин. Виникнення принципів права як загальносоціальних є необхідною умовою подальшого їх закріплення у вигляді юридичних принципів і норм, тому що свідчить про актуальність їх для суспільства й необхідність їх юридичного оформлення⁶¹.

Загальносоціальні принципи відображаються в багатьох міжнародних актах, таких як Загальна Декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.), Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями (1955 р.), Основні принципи поводження з в'язнями (1990 р.), Правила Організації об'єднаних націй стосовно захисту неповнолітніх, позбавлених волі (1990р.), Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй стосовно заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням (1990 р.), Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (1950 р.), Європейські тюремні правила (1987 р.) і т. ін. В Україні загальносоціальні принципи закріплено у Конституції України.

⁶¹ Колодій А. М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 42–46.

На відміну від правових норм, принципи не забезпечуються санкцією. Відповідальність за їх порушення настає відповідно до санкцій, установлених за недотримання конкретних норм, в яких реалізується зміст того чи іншого принципу. У разі порушення принципів у нормотворчій діяльності принципи самі «карають» за відхід від них, що виражається в дезорганізації системи та зниженні ефективності її функціонування.

Принципи кримінально-виконавчого права – це основні ідеї й керівні положення, які визначають стратегію та напрями розвитку інститутів і норм кримінально-виконавчого права, забезпечують системність правового регулювання суспільних відносин, що виникають під час виконання покарань. Принципи кримінально-виконавчого права мають нормативний характер і пронизують усе кримінально-виконавче право, складаючи його підвалини⁶².

Роль принципів у формуванні кримінально-виконавчого права й законодавства зумовлюється тим, що вони містять у собі ідеальні уявлення про реальну мету кримінально-виконавчої діяльності та про результат цілеспрямованих зусиль адміністрації органів та установ виконання покарань. Принципи кримінально-виконавчого права є виразом головного, основного в цій галузі права, вони відображають стратегічну тенденцію його розвитку, показуючи, на що воно орієнтується. Сформульовані спочатку наукою кримінально-виконавчого права, правові принципи, об'єктивуючись у кримінально-виконавчому законодавстві, виходять за межі сучасних наукових уявлень і, набуваючи нормативно-правових характеристик, одержують широке соціально-правове значення. Принципи кримінально-виконавчого права покликані відігравати значну роль у формоутворенні кримінально-виконавчого законодавства й відповідної галузі права.

Принципи кримінально-виконавчого права відображаються у структурних елементах механізму

⁶² Кримінально-виконавче право України: Загальна та Особлива частини : навч. посіб. / за заг. ред. проф. О. М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер, 2002. С. 22.

правового регулювання діяльності органів та установ виконання покарань, а саме:

- у нормах кримінально-виконавчого права, які модулюють і регламентують процес виконання-відбування покарання;
- у кримінально-виконавчому законодавстві, що відбиває зміст правових норм та оформляє їх у єдиний Кримінально-виконавчий кодекс;
- у кримінально-виконавчих правовідносинах, які конкретизують права й обов'язки адміністрації органів та установ виконання покарань і засуджених;
- в актах тлумачення змісту норм кримінально-виконавчого законодавства;
- у кримінально-виконавчій діяльності органів та установ виконання покарань під час здійснення правообмежень, властивих покаранням⁶³.

Усі принципи кримінально-виконавчого права можна поділити на три групи:

- 1) загальноправові;
- 2) міжгалузеві;
- 3) галузеві.

Своє юридичне закріплення принципи кримінально-виконавчого права знайшли у статті 5 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі КВК) «Принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарання». Хоча слід зауважити, що у вищезазначеній статті принципи розташовано у хаотичному порядку, без дотримання ієрархії та послідовності, до того ж у ній законодавець закріпив принципи, притаманні як кримінально-виконавчому праву, так і кримінально-виконавчому законодавству.

До загальноправових принципів належать такі принципи: законність, демократизм, гуманізм, повага до прав і свобод людини.

До міжгалузевих – справедливість, невідворотність виконання й відбування покарання.

⁶³ Кримінально-виконавче право України: підручник для студ. юрид. спец. вищих навчальних закладів / за ред. проф. А. Х. Степанюка. Харків: Право, 2005. С. 8–9.

До галузевих – рівність засуджених перед законом, взаємна відповідальність держави й засудженого, диференціація та індивідуалізація виконання покарання, раціональне застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участь громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів та установ виконання покарань.

Загальні, міжгалузеві й галузеві принципи співвідносяться між собою як діалектичні категорії загального, особливого та одиничного.

2. Загальноправові принципи кримінально-виконавчого права

Загальноправові принципи – це керівні положення, вихідні засади, характерні для будь-якої галузі права. Вони є головними, базовими для міжгалузевих і галузевих принципів. До таких принципів належать законність, демократизм, гуманізм, повага до прав і свобод людини. Слід зауважити, що хоча загальноправові принципи і є загальними для будь-якої галузі права, проте проявляються по-різному залежно від предмета й метода правового регулювання кожної галузі права, специфіки завдань і функцій, виконуваних правовою галуззю.

Законність як принцип кримінально-виконавчого права й кримінально-виконавчого законодавства, а також діяльності органів та установ виконання покарань у першу чергу зафіксовано у пункті 14 ст. 92 Конституції України, де сказано, що діяльність органів та установ виконання покарань визначається виключно законами України. Адміністрація органів та установ виконання покарань під час здійснення своєї діяльності користується кримінально-виконавчим законодавством, яке складає не лише Кримінально-виконавчий кодекс України, але й інші закони та підзаконні акти, що регламентують порядок виконання та відбування кримінальних покарань, а також чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Дотримання цього принципу має важливе значення у діяльності органів та установ

виконання кримінальних покарань. Тільки точне та суворе дотримання вимог законів, законність дій адміністрації й персоналу кримінально-виконавчих органів та установ (тобто відповідність правовим нормами кримінально-виконавчого законодавства) зумовлюють довіру та повагу до них як із боку засуджених, так і з боку суспільства. Відхід від кримінально-виконавчого законодавства призводить до порушень у кримінально-виконавчій системі. З іншого боку, законним, тобто таким, що відповідає Конституції України й міжнародним стандартам, які визначають права та свободи засуджених і поводження із ними, повинно бути кримінально-виконавче законодавство України.

Держава передбачила певні механізми забезпечення законності у діяльності органів та установ виконання покарань. Мається на увазі прокурорський нагляд за додержанням законів в органах та установах виконання покарань під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також під час застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян. Письмові вказівки прокурора щодо додержання вимог кримінально-виконавчого законодавства є обов'язковими і підлягають негайному виконанню. Окрім цього, за діяльністю органів та установ виконання покарань здійснюється відомчий контроль вищими органами управління й посадовими особами центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань.

Громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань у виправних колоніях, арештних домах, виправних центрах і слідчих ізоляторах здійснюють спостережні комісії, а у виховних колоніях – піклувальні ради. У певних випадках громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань можуть здійснювати громадські об'єднання. Окрім цього, без спеціального дозволу (акредитації) в будь-який час безперешкодно відвідувати установи виконання покарань для здійснення контролю та проведення перевірок мають право посадові особи органів державної влади та місцевого самоврядування, члени Європейського комітету з питань

запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню. Близькі родичі засуджених можуть відвідувати установи виконання покарань за спеціальним дозволом адміністрації цих установ або органів управління зазначеними установами, окрім цього, за певних умов, установи виконання покарань мають право відвідувати представники засобів масової інформації.

Заходи впливу можуть застосовуватися до засуджених виключно на підставі закону.

У свою чергу, кримінально-виконавче законодавство покладає на засуджених обов'язок виконувати встановлені законодавством обов'язки громадян України, неухильно дотримуватися правил поведінки, передбачених для засуджених, не посягати на права та свободи, честь і гідність інших осіб, виконувати встановлені законодавством вимоги адміністрації органів та установ виконання покарань та уповноваженого органу з питань пробації.

Демократія є складним словом, утвореним з основ іменника грец. δῆμος «народ» і χράτέω – «правити, володіти; бути сильним», пов'язаного з χράτος – «сила, влада», тобто дослівно «народне управління». Принцип демократизму держави опосередковує передусім взаємовідносини держави та суспільства, держави й особи. Демократичною є держава, яка всебічно й повно виражає волю народу, а її організація (будівництво) та діяльність постійно відповідають волі народу. Мається на увазі як загальна воля народу, так і воля окремих соціальних груп, спільнот і кожної окремої особи – людини та громадянина. Тобто, демократичною є держава, яка здійснює владу народу з його волі й відповідно його волі.

У кримінально-виконавчому праві **принцип демократизму** проявляється у тому, що виконання (відбування) покарання є двоєдиним процесом, у якому поряд із законодавчо закріпленими обов'язками засудженого закріплено обов'язки органів та установ виконання покарань. Так, адміністрації та персоналу кримінально-виконавчих установ забороняється примусове переривання сну засуджених у нічну пору, крім випадків учинення засудженими втечі, масових заворушень,

виникнення пожежі, аварії, стихійного лиха чи безпосередньої загрози життю засуджених. Керівник адміністрації установи виконання покарань несе персональну відповідальність за розміщення засуджених, що прибули до установи. При цьому забороняється розміщення таких осіб у приміщеннях разом з особами, що мають дві або більше судимостей, а також особами, які можуть негативно на них вплинути за своїми психологічними якостями. Окрім цього, принцип демократизму опосередковано проявляється у наданні засудженим відповідно до законодавства можливості звертатися з пропозиціями, заявами та скаргами до адміністрації органів та установ виконання покарань і їх вищих органів, до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Європейського суду з прав людини, а також інших відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, до уповноважених осіб таких міжнародних організацій, суду, органів прокуратури, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань, давати пояснення й вести листування, а також звертатися з пропозиціями, заявами та скаргами рідною мовою.

Гуманізм – (лат. *humanitas* – «людяність», *humanus* – «людяний», *homo* – «людина») це система ідей і поглядів на людину як на найбільшу соціальну цінність, створення умов для її повноцінного життя й фізичного та духовного розвитку. Похідним від терміну «гуманізм» став **принцип гуманізму**. Він притаманний будь-якій галузі права України. У Конституції України стаття 3 закріплює, що людина, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. У Кримінально-виконавчому праві цей принцип проявляється у тому, що кримінально-виконавча діяльність не повинна бути позбавлена людяного ставлення до засудженого. Це проявляється у тому, що:

- держава поважає й охороняє права, свободи та законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення й ресоціалізації, соціальну та правову захищеність і їх особисту безпеку;

- засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, передбаченими Конституцією України, за винятком обмежень, визначених Кримінально-виконавчим кодексом, законами України та встановлених вироком суду;

- правовий статус засуджених іноземців та осіб без громадянства визначається законами України, а також міжнародними договорами України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України;

- дискримінація засуджених за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками забороняється.

Численні зміни, яких зазнав Кримінально-виконавчий кодекс України з моменту свого ухвалення, лише підтверджують важливість цього принципу у кримінально-виконавчому праві. Так, найголовніша вимога виконання покарання у виді позбавлення волі полягає у тому, що режим у колоніях має зводити до мінімуму різницю між умовами життя в колонії й на волі, що повинно сприяти підвищенню відповідальності засуджених за свою поведінку й усвідомлення людської гідності; крім цього, це сприяє тому, щоб засуджена особа не втрачала навички перебування у суспільстві й щоб швидше відбувався процес ресоціалізації та соціальної адаптації.

Найяскравіше принцип гуманізму проявляється у нормах, що визначають порядок виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі. Кримінально-виконавче законодавство передбачає для засудженого можливість своєю власною поведінкою та ставленням до праці в разі її наявності або навчання впливати на обсяг правообмежень, що застосовуються до нього, шляхом переведення до різних структурних дільниць виправних або виховних колоній або шляхом переведення до колонії іншого виду.

Зміни до кримінально-виконавчого законодавства зумовили розширення обсягу прав і свобод засуджених – це надання можливості короткочасного виїзду за межі виправних і виховних колоній у зв'язку з винятковими особистими обставинами, перелік яких визначено частиною

1 ст.111 КВК України, надання права на щорічний короткочасний виїзд за межі виправної колонії, за умов визначених ч. 4 ст.111 КВК України, надання можливості користування мережею Інтернет, право на телефонні розмови, у тому числі у мережах рухомого (мобільного) зв'язку тощо. Проте принцип гуманізму не можна розуміти тільки як надання пільг засудженим, адже він проявляється у значно ширшому діапазоні та передбачає побудову такої правової основи, яка передбачає взаємодію між засудженим з одного боку й адміністрацією органів та установ виконання покарань – з іншого на основі взаємної поваги та усвідомлення людської гідності, створення сприятливих умов, для виправлення й ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими. Гуманізм у кримінально-виконавчому праві проявляється не лише у наданні певних пільг засудженим і створенні умови для виконання (відбування) покарання, виправлення засуджених, але й у наданні допомоги особам, звільненим від покарання, та у підготовці засуджених до звільнення. Отже, держава та суспільство в особі спеціально уповноважених органів, а також громадських організацій допомагають особам, які звільнилися з місць позбавлення волі, повернутися у суспільство та стати його повноправними членами.

В основу **принципу поваги до прав та свобод людини** покладено Загальну декларацію прав людини та інші міжнародно-правові акти, що проголошують права й основні свободи людини та громадянина, а також міжнародні стандарти поводження із засудженими. У кримінально-виконавчому праві цей принцип проявляється у тому, що недопустимо звужувати та обмежувати обсяг прав та свобод засудженої особи, проголошених Конституцією України, законами та підзаконними нормативно-правовими актами, за винятком обмежень, визначених кримінально-виконавчим законодавством і законами України та встановлених вироком суду. У Кримінально-виконавчому кодексі закріплено положення, що держава поважає й охороняє права, свободи й законні інтереси засуджених,

соціальну та правову захищеність і їх особисту безпеку. Засуджені мають право на поважання їх людської гідності; вони не повинні піддаватись жорсткому, нелюдському або такому, що принижує їх гідність, поводженню; засуджені не можуть бути піддані медичним або іншим подібним до них дослідженням незалежно від їх згоди.

3. Міжгалузеві принципи кримінально-виконавчого права

Міжгалузевими називають принципи, притаманні декільком галузям права. У кримінально-виконавчому праві до таких належать принцип справедливості, невідворотності виконання й відбування покарання.

У підґрунтя *принципу справедливості* покладено Загальну декларацію прав людини та інші міжнародно-правові акти, які закріплюють права й свободи людини та громадянина. Принцип справедливості важко виділяти окремо, оскільки він є тісно пов'язаним із більшістю загальноправових принципів. Так, досить тісно пов'язані принципи законності та справедливості, адже законність зумовлює справедливість, і так само гуманізм і демократизм також мають вияви справедливості, яка проявляється у людяному ставленні до особи та забезпеченні права вільно виражати свою думку. Принцип поваги до прав і свобод людини теж є своєрідним проявом принципу справедливості, адже якщо людину наділено певним обсягом прав та свобод, ніхто не має права обмежувати її у їх реалізації, за винятком випадків, передбачених законодавством, що теж є проявом справедливості.

Принцип невідворотності виконання й відбування покарання є притаманним як кримінальному та кримінальному процесуальному, так і кримінально-виконавчому праву. Цей принцип є похідним від принципу невідворотності покарання та кримінальної відповідальності. Особа, що вчинила злочин, повинна понести за це кару. Таким чином устанавлюються соціальна справедливість та рівновага, оскільки винна особа несе кару за порушення закону, а потерпіла отримує компенсацію (матеріальну або моральну) за спричинену шкоду. У

кримінально-виконавчому праві цей принцип є центральним у діяльності органів та установ виконання покарання. Його дія принципу полягає в тому, що органи й установи виконання покарань виконують своє призначення: здійснюється процес виконання-відбування покарання; суб'єкт виконання покарання – адміністрація органів та установ виконання покарань – виконує свої функції; суб'єкт відбування покарання зазнає обмежень і позбавлень своїх прав; залучаються правові та матеріальні засоби, необхідні для виконання-відбування покарання; в результаті доцільної ексекутивної діяльності кара, яка дозволяє завдати засудженому правообмежень у відповідності до того, що він учинив, з урахуванням характеру та ступеня суспільної небезпечності злочину, особи та поведінки засудженого під час відбування покарання, постає цивілізованою мірою справедливості й виявляється такою, якої можна реально досягти⁶⁴.

4. Галузеві принципи кримінально-виконавчого права

Галузеві принципи – це принципи, що відображають специфіку галузі права. У кримінально-виконавчому праві до них відносять принципи рівності засуджених перед законом, взаємної відповідальності держави та засудженого, диференціації й індивідуалізації виконання покарання, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом та участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів та установ виконання покарань.

Принцип рівності засуджених перед законом притаманний багатьом галузям права, таким як кримінальне право, кримінальне процесуальне право, адміністративне право, цивільне право і т. ін. Його підґрунтям є Конституція України. У статті 24 Основного закону України зазначено, що громадяни мають рівні

⁶⁴ Степанюк А. Х. Значущість принципу невідворотності виконання покарання для ексекутивної діяльності. *Вісник Академії правових наук України*. 1999. № 3. С. 162.

конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

У статті 7 Загальної декларації прав людини (1948 р.) закріплено положення, що всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої різниці на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації.

У статті 6 Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими (1955 р.), закріплено тезу, що дискримінація за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігійних, політичних та інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану, сімейного становища або соціального стану є недопустимою.

У кримінально-виконавчому праві принцип рівності засуджених перед законом знайшов своє закріплення у частині 5 ст. 7 Кримінально-виконавчого кодексу України: «Дискримінація засуджених за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками забороняється».

Принцип взаємної відповідальності держави та засудженого проявляється у тому, що у кримінально-виконавчому законодавстві встановлено та закріплено правовий статус засудженої особи. Адміністрація й персонал органів та установ виконання покарань несуть відповідальність за його дотримання. У свою чергу, засуджена особа повинна підпорядковувати свою поведінку правообмеженням, зумовленим призначеним покаранням, а також правилам поведінки засуджених, законним вимогам адміністрації органів та установ виконання покарань та уповноваженого органу з питань пробації. Тобто, засуджуючи особу та встановлюючи певні правообмеження для неї, держава бере на себе обов'язок щодо створення умов для виконання й відбування покарання, виправлення та ресоціалізації засуджених, запобігання тортурам і

нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню із засудженими. У цьому і проявляється взаємна відповідальність держави та засудженого.

Принцип диференціації й індивідуалізації виконання покарання. У науці під диференціацією (фр. *differentiation*, від лат. *differentia* – відмінність) розуміють поділ чого-небудь на окремі різноманітні частини, форми та ступені, а під індивідуалізацією – надання кому-, чому-небудь індивідуальних ознак, рис; здійснення чого-небудь по-різному стосовно неоднакових предметів, різних осіб і т. ін.

Принцип диференціації та індивідуалізації виконання покарання є похідним від принципу кримінального права, такого як диференціація й індивідуалізація відповідальності. Зміст цього принципу полягає у тому, що до різних категорій засуджених індивідуально та залежно від тяжкості вчинених ними кримінальних правопорушень, злочинної діяльності в минулому, форм вини й поведінки в процесі відбування покарання каральний вплив та основні засоби виправлення й ресоціалізації мають застосовуватись у різних обсягах.

Одним із засобів реалізації принципу диференціації виконання покарання є класифікація засуджених і розподіл їх за видами кримінально-виконавчих установ. Засуджені поділяються на однорідні групи з метою застосування до них відповідних вимог режиму й засобів впливу та запобігання негативному впливу з боку інших засуджених. У частині 2 ст. 11 Кримінально-виконавчого кодексу визначено види установ виконання покарань, а у ст. 18 КВК – види виправних колоній.

Принцип індивідуалізації виконання покарання ґрунтується на врахуванні не групових, а індивідуальних особливостей особи засудженого, які беруться до уваги під час відбування ним покарання. Так, у статті 6 КВК України вказується, що засоби виправлення повинні застосовуватися з урахуванням характеру й ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину, особи засудженого, а також його поведінки та ставлення до праці.

Отже, під диференціацією та індивідуалізацією слід розуміти створення на правовому та реалізація на організаційному рівні як загальних, так і індивідуальних

умов виконання покарання щодо окремо взятого засудженого.

Принцип раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки. Цей принцип умовно складається з двох частин: 1) раціональне застосування примусових заходів; 2) стимулювання позитивної поведінки.

Примусові заходи застосовуються до засуджених, поведінка яких не відповідає вимогам, установленим кримінально-виконавчим законодавством. У першу чергу, маються на увазі заходи стягнення, які мають своїм наслідком покарання засудженого й тягнуть за собою погіршення його правового статусу. Під раціональністю застосування примусових заходів мається на увазі їх доцільність і справедливість, відповідність ступеня суворості стягнення небезпечності порушення. Так, у частині 1 ст.134 КВК України зазначено, що під час призначення заходів стягнення враховуються причини, обставини й мотиви вчинення порушення, поведінка засудженого до вчинення проступку, кількість і характер раніше накладених стягнень, а також пояснення засудженого щодо суті проступку. Якщо говорити про кримінальні покарання, що не передбачають застосування заходів стягнення до засудженого, то у таких випадках йдеться про можливість притягнення до кримінальної відповідальності за ухилення від відбування призначеного покарання.

Одним із проявів стимулювання позитивної поведінки є застосування до засуджених заходів заохочення, мета яких переконати засудженого, що законслухняна поведінка під час відбування покарання – єдиний правильний шлях. Окрім цього, не можна оминати увагою норми, що передбачають зміну умов тримання засуджених (шляхом переведення з дільниць з більшим обсягом правообмежень до дільниць з меншим або переведення до колонії іншого рівня безпеки) та можливість проживати за межами колонії. Раціональне застосування засобів виправлення передбачає цілеспрямований виховний вплив на засуджених, організацію їх праці, професійне й загальноосвітнє навчання з урахуванням їх типових та індивідуальних властивостей.

Застосування примусових заходів та стимулювання позитивної поведінки зведено до єдиного принципу кримінально-виконавчого права, у зв'язку з тим, що процес виправлення особи передбачає вплив на особистість засудженого із різних боків і використання тих методів, що найбільше відповідають поведінці засудженого під час відбування покарання, ставленню засудженого до порядку й умов відбування покарання, праці, за умови її наявності, загальноосвітнього або професійного навчання.

Принцип поєднання покарання з виправним впливом. Цей принцип закріплено у багатьох нормах кримінально-виконавчого законодавства. Так, у частині 1 ст. 1 КВК України зазначено, що «кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок та умови виконання та відбування кримінальних покарань... шляхом створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених». У статті 6 КВК України закріплено визначення «Виправлення засудженого». Визначено, що основними засобами виправлення й ресоціалізації засуджених є встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), пробация, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє та професійно-технічне навчання й громадський вплив. Найголовніша мета кримінально-виконавчої діяльності полягає не лише у забезпеченні умов для виконання покарання, а і у виправленні засудженої особи, зміні її викривлених моральних установок, цінностей і світогляду, поверненні у суспільство особи, яка у майбутньому не допускатиме порушень закону.

Принцип участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів та установ виконання покарань. В основу цього принципу покладено статтю 61 Мінімальних стандартних правил поводження із засудженими: «громадські організації ... слід залучати, там де це можливо, до співробітництва з персоналом відповідних закладів з метою повернення ув'язнених для життя у суспільстві...» У сучасному кримінально-виконавчому законодавстві цей принцип реалізується шляхом контролю громадськості за діяльністю адміністрації установ виконання покарань, за вирішенням правових

питань відбування засудженими покарання та закріплення результатів виправлення стосовно осіб, звільнених від покарання.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття принципів кримінально-виконавчого права.
2. Назвіть загальноправові принципи кримінально-виконавчого права.
3. Розкрийте зміст принципу гуманізму.
4. Розкрийте зміст принципу поваги до прав і свобод людини.
5. Чи враховується принцип рівності засуджених перед законом під час призначення покарання?
6. Назвіть міжгалузеві принципи кримінально-виконавчого права.
7. У чому полягає сутність принципу справедливості?
8. Назвіть галузеві принципи кримінально-виконавчого права.
9. У чому полягає принцип диференціації й індивідуалізації виконання покарання?
10. У чому полягає сутність принципу поєднання покарання з виправним впливом?

Перелік рекомендованої літератури:

1. Кримінально-виконавче право України (у схемах та таблицях) : навч. посіб. / [Олефір В. І., Колб О. Г., Рогатинська Н. З., Ткачук В. Є., Банах С. В.] ; за заг. ред. проф. В. І. Олефіра та проф. О. Г. Колба. – Київ, 2016. – 264 с.
2. Автухов К. А. Кримінально-виконавче право : навч. посіб. (відповіді на екзаменаційні питання та питання до практичних занять) / К. А. Автухов ; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Харків : Право, 2016. – 158 с.
3. Кримінально-виконавче право : підручник / В. В. Голіна, А. Х. Степанюк, О. В. Лисодєд та ін. ; за ред. В. В. Голіни і А. Х. Степанюка. – Харків : Право, 2015. – 392 с.
4. Кримінально-виконавче право України. Загальна та особлива частини : підручник / О. М. Литвинов,

А. Х. Степанюк, І. С. Яковець, К. А. Автухов, А. П. Гель, С. В. Лосич, Є. С. Назимко ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Литвинова та д-ра юрид. наук, проф. А. Х. Степанюка. – Київ : Дакор, 2015.– 632 с.

5. Автухов К. А. Кримінально-виконавче право України: навч. посіб. / К. А. Автухов; за заг. ред. А. Х. Степанюка. – Харків : Право, 2015. – 160 с.

6. Кримінально-виконавче право України: навч. посіб. / О. М. Гумін, К. Б. Марисюк; Нац. ун-т «Львів. політехніка». – Львів : Вид-во Львів. політехнію, 2015. – 391 с.

Розділ 6

Кримінально-виконавче законодавство

1. *Поняття кримінально-виконавчого законодавства України та його співвідношення з кримінально-виконавчим правом.*
2. *Структура кримінально-виконавчого законодавства.*
3. *Характеристика кримінально-виконавчого кодексу як основного джерела кримінально-виконавчого законодавства.*
4. *Дія кримінально-виконавчого законодавства у просторі та часі.*

Законодавство, структура, характеристика, завдання, дія у просторі та часі, правові акти, нормативно-правовий акт національного законодавства, міжнародні нормативно-правові акти, виправлення, ресоціалізація, суспільні відносини, структура змісту, структуру форми, тортури, джерела права.

1. Поняття кримінально-виконавчого законодавства України та його співвідношення з кримінально-виконавчим правом.

Залежно від способу закріплення й існування норм права в юридичній літературі виділяють такі джерела права: нормативно-правовий акт, правовий звичай, юридичний прецедент і правовий договір.

Для кримінально-виконавчого права єдиним джерелом права є ***нормативно-правові акти***, які можна поділити на 2 групи:

- а) ***нормативно-правові акти національного законодавства;***
- б) ***міжнародні нормативно-правові акти.***

Нормативно-правовий акт – документ компетентних органів, який містить норми права, що забезпечується державою.

Пріоритет нормативно-правових актів серед інших джерел права в Україні пояснюється тим, що вони мають низку організаційно-технічних та інших переваг перед іншими джерелами права:

1) вони можуть бути видані оперативно й у будь-якій частині змінені, що дозволяє відносно швидко реагувати на зміни в суспільному житті;

2) нормативно-правові акти, як правило, певним чином систематизовано, що значно полегшує пошук потрібного документу чи конкретної норми права.

У системі нормативно-правових актів України безпосередніми джерелами кримінально-виконавчого права є такі:

1) Конституція України;

2) закони України;

3) постанови Верховної Ради України;

4) укази й розпорядження Президента України;

5) постанови й розпорядження Кабінету Міністрів України;

6) нормативні накази, інструкції, розпорядження, положення тощо;

7) міжвідомчі нормативно-правові акти;

Нормативно-правові акти як джерела кримінально-виконавчого права та законодавства слід відрізнити від **актів застосування норм права**, які не містять у собі норм права, а мають індивідуальний правозастосовний характер, хоча, як і перші, є за своєю природою юридичними, оскільки тягнуть за собою певні наслідки.

Їх різниця виражається в такому:

1) нормативно-правові акти розраховано на постійну чи достатньо тривалу дію й багатократне застосування, тоді як у правозастосовних актах одноразової реалізації необхідність відпадає після їх застосування;

2) нормативно-правові акти адресовано невизначеному широкому колу суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин, а індивідуальні акти – конкретним особам

чи певному колу осіб, і видаються вони з конкретного приводу.

Нормативно-правові акти також необхідно відрізнити від **актів тлумачення норм права**. Якщо перші містять у собі норми, що дають підстави виникнення, зміни чи припинення правовідносин, то останні призначаються для роз'яснення змісту й застосування норм права.

Отже, під **нормативно-правовим актом** як джерелом кримінально-виконавчого законодавства слід розуміти виданий компетентним державним органом акт, що містить у собі норми права постійної чи достатньо тривалої дії, адресовані широкому (невизначеному) колу суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин.

Ці джерела кримінально-виконавчого законодавства можна класифікувати за такими підставами:

1) залежно від органу, який їх ухвалив;
2) залежно від юридичної сили (закони й підзаконні акти);

3) залежно від того, до якої галузі права вони належать (конституційного, цивільного, кримінального, кримінально-процесуального, кримінально-виконавчого, адміністративного тощо).

Усі нормативно-правові акти, що належать до галузі кримінально-виконавчого права, в сукупності являють собою єдину *систему кримінально-виконавчого законодавства*, яка виступає як зовнішній вираз системи кримінально-виконавчого права, що складається з норм, інститутів тощо.

У науковій літературі термін «законодавство» визначається як у вузькому, так і в широкому розумінні.

Під **кримінально-виконавчим законодавством у вузькому розумінні** слід розглядати систему законів, що регулюють увесь комплекс суспільних відносин, які виникають з приводу й у процесі виконання та відбування кримінального покарання та застосування конкретного виду кримінально-виконавчого впливу на засуджених, а також чинних міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

Отже, трактування поняття кримінально-виконавчого законодавства України у вузькому розумінні говорить про

наявність системи тільки законодавчих актів і збігається з її визначенням в Основному Законі України та Кримінально-виконавчому кодексі. Зокрема, Конституція України проголошує в пункті 14 ст. 92 про те, що «виключно законами України визначається організація і діяльність органів та установ виконання покарань. На вимогу цього конституційного положення стаття 2 КВК України регламентує головні елементи змісту та структури кримінально-виконавчого законодавства як таку, що складається з вказаного Кодексу, інших актів законодавства, а також чинних міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

Водночас неможливо звужувати предмет правового регулювання виключно до законодавчих положень у відносинах між державою і засудженими. Тому за наявності прогалин у кримінально-виконавчому законодавстві України значні сфери суспільних відносин, що реально існують під час виконання відбування покарань, не охоплюються законодавчим регулюванням у чистому вигляді, існує проблема й потреба заповнити ці прогалини в законі (у тому числі в разі неможливості законодавчо врегулювати специфічні варіанти поведінки суб'єктів) підзаконними нормативними актами, які за змістом і сутністю не суперечать букві й духу Конституції та інших законів України, що мають вищу юридичну силу й на виконання яких видаються підзаконні акти для регламентування порядку виконання цих законів.

Поняття кримінально-виконавчого законодавства в широкому розумінні можна визначити як комплексну систему взаємопов'язаних за змістом, сутністю, метою та завданнями сукупності законів, чинних міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини, які виникають з приводу й у процесі виконання та відбування кримінального покарання, застосування до засуджених заходів виправного впливу та здійснення правозастосовної діяльності.

Співвідношення системи кримінально-виконавчого права та кримінально-виконавчого законодавства. Процес правового регулювання суспільних відносин, серед

іншого кримінально-виконавчих, складається із трьох основних стадій:

- 1) регламентування суспільних відносин;
- 2) дії юридичних норм;
- 3) реалізації суб'єктивних юридичних прав та обов'язків, під час якої правове регулювання відтворюється в поведінці конкретних осіб.

Основними елементами механізму правового регулювання є такі:

- 1) юридичні норми;
- 2) правовідносини;
- 3) акти реалізації суб'єктивних прав та обов'язків.

Саме законодавство своїми нормами регламентує вказані суспільні відносини. Система права й система законодавства, у тому числі кримінально-виконавчого, не є тотожними за своєю сутністю. Система права складається історично у відповідності до опосередкованих правом суспільних відносин, а система законодавства є результатом його цілеспрямованого впорядкування.

Перш ніж розглянути питання співвідношення між галуззю кримінально-виконавчого права та галуззю кримінально-виконавчого законодавства, слід з'ясувати співвідношення кримінально-виконавчого права з іншими профілюючими галузями, від яких значною мірою залежить зміст кримінально-виконавчого права та законодавства.

Галузь кримінально-виконавчого права розглядається як самостійний важливий структурний підрозділ права України.

У системі права України можна виділити фундаментальні (профілюючі) галузі: конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне та процесуальне право, кожна з яких володіє чітко означеними регулятивними властивостями та власним правовим інструментарієм. На ґрунті фундаментальної галузі виникають інші галузі права, що складають поряд із профілюючою галуззю специфічні комплексні утворення. Тому можна вважати, що від таких галузей, як кримінальне та кримінально-процесуальне право, що належать до первинних галузей, відокремилася кримінально-виконавче право України, яке можна віднести до другого ряду як

похідного від цих первинних галузей, де їхньою спільною базою є конституційне право, а основною регулятивною підсистемою, де домінує метод «влада-підпорядкування», для кримінально-виконавчого права є головна охоронна підсистема – кримінальне право.

Отже, кримінально-виконавче право надбудовується над профілюючою галуззю кримінального права, обслуговує останнє комплексним масивом правових норм і тим самим забезпечує реалізацію кримінально-правового впливу на злочинність. Таким чином, у процесі регулювання кримінально-виконавчих відносин саме в кримінально-виконавчому праві та його нормах реалізується й досягається кінцева мета, закладена в нормах кримінального права, яка збігається з метою всієї кримінальної юстиції. Саме в кримінально-виконавчих нормах та правовідносинах набуває реального змісту кримінально-правова санкція, і саме тут має своє практичне втілення кримінально-процесуальна санкція у вигляді вироку, ухвали чи постанови суду.

Ознаки співвідношення системи кримінально-виконавчого права та кримінально-виконавчого законодавства є такими.

По-перше, галузева система кримінально-виконавчого права складалася історично, на ґрунті основоположних політичних рішень законодавця в період різних етапів розвитку нормативно-правового регулювання, які окреслювали його головні лінії та напрями. Для її виникнення в попередні часи не були обов'язковими кодифікація чи навіть консолідація правових норм, позаяк для створення галузі кримінально-виконавчого законодавства завжди є характерною його упорядкованість, виражена в суворій систематизації.

По-друге, різниця між системою кримінально-виконавчого права та кримінально-виконавчого законодавства виникає з таких підстав:

1) розбіжність за обсягом, оскільки кримінально-виконавче законодавство не охоплює своєю нормативістикою усього різноманіття права й масив суспільних відносин, які трапляються в процесі відбування та виконання покарань усіх видів;

2) у системі кримінально-виконавчого законодавства можуть існувати й існують приписи, зафіксовані в нормах закону, але які реально не завжди діють, тоді як властивістю права є саме його дієвість, реалізація прав, обов'язків, інтересів тощо;

3) різними за своєю природою можуть певною мірою бути фактори, що створюють систему кримінально-виконавчого права та кримінально-виконавчого законодавства залежно від суспільно-політичних процесів на різних етапах розвитку держави;

4) галузева система кримінально-виконавчого права є більш цілісною, органічною, самоорганізуючою системою, тоді як система законодавства є менш цілісною й має лише організований, упорядкований в нормативних актах характер;

5) галузева система кримінально-виконавчого права є більш стійкою й має стрімкий характер розвитку, система ж законодавства є більш консервативною, проявляє тенденцію до поступового розвитку й не завжди встигає задовольнити потреби суспільства;

6) різниця між галузевою системою кримінально-виконавчого права та законодавства починається з того, що в ролі одиниць права повинні фігурувати галузь, інститут тощо, а в ролі структурних одиниць законодавства – кодекси, окремі закони, інкорпоративні документи, положення, інструкції тощо;

7) питання щодо системи кримінально-виконавчого права певною мірою є питанням про класифікацію й систематизацію правового матеріалу з метою забезпечення його доступності суб'єктам правореалізації, що ж стосується систематизації кримінально-виконавчого законодавства, то це виглядає як процес зведення правового матеріалу в єдиний комплекс нормативних актів для зручного користування ними під час реалізації суб'єктами законних прав та обов'язків.

Отже, поняття, зміст і сутність категорії права є значно ширшими, ніж у разі категорії законодавства, яке, в свою чергу, є цементуючою стержневою основою права, його статичною формою, що формулює як матеріальні, так і

процесуальні норми й створює можливість правореалізації в усіх різновидах кримінально-виконавчих правовідносин⁶⁵.

Право використовує законодавчу нормативістику як зовнішню форму вираження права, надає його суб'єктам можливість реалізації притаманної праву функції – правозастосовної діяльності у вигляді юридичних вчинків.

Завдяки розвитку правової науки конструюються норми законів і нормативно-правових актів, а також здійснюється їх тлумачення.

Отже, кримінально-виконавче право як регулятор суспільних відносин охоплює всю систему кримінально-виконавчого законодавства, яка є джерелом та основою цієї галузі права, водночас саме воно (право) приводить у дію суспільні відносини, які виникають, змінюються та припиняються завдяки юридичним фактам, тобто має як статичну форму – регламентацію конкретних положень у нормативно-правових і законодавчих актах, так і динамічну форму існування – здійснення юридичних вчинків, реалізацію суб'єктивних прав чи утримання від цього, прояв суб'єктивної владної державної волі в рішеннях їх суб'єктів, визначених у межах та у відповідності до законів тощо.

Висновок: єдиним джерелом кримінально-виконавчого права є *нормативно-правовий акт*. *Кримінально-виконавче законодавство* – це система правових актів (законів і підзаконних актів), що регулює весь комплекс суспільних відносин, які виникають із приводу й у процесі виконання та відбування кримінального покарання та застосування до засуджених заходів виправлення й ресоціалізації та підтримання соціального контролю, а також запобігання та протидії злочинам із боку як засуджених, так і інших осіб.

2. Структура кримінально-виконавчого законодавства

Основним джерелом кримінально-виконавчого права й законодавства є закон. Надання та забезпечення вищої

⁶⁵ Кримінально-виконавче право України : підручн. / О. М. Джу́жа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джу́жи. Київ : Атіка, 2010. – 752 с.

юридичної сили законам впливає з того, що вони ухвалюються вищим законодавчим (представницьким) органом державної влади. Верховенство над усіма іншими формами нормативно-правових актів, які повинні ґрунтуватися на законах і не суперечити їм, надано законам тому, що вони не потребують затвердження іншими органами й не можуть бути змінені чи відмінені будь-ким, крім законодавчого органу.

Закони можуть поділятися на конституційні та звичайні (поточні). Головним законом держави є **Конституція України**, яка виступає нормативною основою для всіх існуючих в державі галузей права й законодавства, тому конституційне право та законодавство відокремлено в особливу галузь. Кримінально-виконавче право та законодавство в цілому й окремі їх інститути та норми не в змозі ефективно функціонувати, не відштовхуючись від конституційних норм. Зокрема:

- **ч. 3 ст. 63 Конституції України** визначає, що засуджений користується всіма правами людини та громадянина, за винятком обмежень, які визначено законом і встановлено вироком суду.

- **ст. 92 Конституції України** наголошує, що виключно законом України визначаються організація й діяльність органів та установ виконання покарань.

Крім цього, тільки законом оголошується амністія, а також згідно із **статтею 106 Конституції України** до компетенції Президента України віднесено здійснення помилювання. Більшість прав, свобод та обов'язків людини й громадянина, що декларуються в розділі II Конституції України, певною мірою поширюються і на засуджених.

Відповідно до **статті 64 Конституції України** забороняється обмеження виборчого права для осіб, які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі, на час перебування в цих місцях. Виходячи з того, що Конституція України є законом прямої дії на всій території держави, закріплені в ній права, законні інтереси й обов'язки людини та громадянина, в яких засуджений не обмежується на період виконання покарань, розповсюджуються на нього тією ж мірою, що й на інших громадян.

Як приклад відповідності конституційним положенням норм Кримінально-виконавчого кодексу України можна назвати частину 2 ст. 7 КВК України і ч. 3. ст. 63 Конституції України стосовно визначення основ правового статусу засуджених, а також відповідності ст. 10 КВК України ст. 27 Конституції України щодо права засуджених на особисту безпеку тощо.

Основним законодавчим актом, що регулює виконання усіх видів покарань, передбачених статтями 53–64 КК України, є **Кримінально-виконавчий кодекс України**. Водночас кримінально-виконавче законодавство України, крім КВК України, містить у собі й інші закони, необхідність яких обумовлено статтею 2 КВК України, тобто інші акти законодавства, а також чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

До **інших законів**, які своїми нормами регулюють кримінально-виконавчі правовідносини, належать такі:

- Закон України від 01.10.1996 р «Про застосування амністії в Україні»;
- Закон України від 01.12.1994 р. «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі»;
- Закон України від 17.03.2011 р. «Про соціальну адаптацію осіб, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк»;
- Закон України від 30.07.1993 р «Про попереднє ув'язнення»;
- Закон України від 18.02.1992 р. «Про оперативно-розшукову діяльність»;
- Закон України від 24.03.1998 р. «Про державну виконавчу службу»;
- Закон України від 02.06.2016 р. «Про виконавче провадження» тощо.

Серед **підзаконних нормативно-правових актів** за їх субординацією можна окремо розглядати такі.

Укази Президента України, які не повинні суперечити законам України й видаються на їх розвиток і доповнення для оперативного впливу на конкретні сфери державної діяльності, що потребує нормативного

регулювання, у тому числі відбування та виконання покарань. Зокрема, в пункті 31 ст. 106 Конституції України зазначено, що Президент України на підставі та на виконання Конституції й законів України видає укази та розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України. Як окремі приклади віднесених до цієї категорії нормативно-правових актів можна назвати такі раніше видані Президентом України документи:

- Указ Президента України № 597/2011 «Про концепцію розвитку кримінальної юстиції щодо неповнолітніх в Україні»;

- Указ Президента України № 223/2015 від 21.04.2015 «Про Положення про порядок здійснення помилювання»;

- Указ Президента України № 33/2012 від 15.01.2012 «Про порядок проведення спеціальної перевірки відомостей щодо осіб, які претендують на зайняття посад, пов'язаних із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування».

Окремі питання діяльності кримінально-виконавчої системи регулюються також **постановами Кабінету Міністрів України**:

- постанова Кабінету Міністрів України від 21.11.2012 № 1122 «Про затвердження Порядку надання екстреної медичної допомоги особам, узятим під варту або яким призначено покарання у виді позбавлення волі»;

- постанова Кабінету Міністрів України від 14.08.2013 № 578 «Про забезпечення речовим майном персоналу Державної кримінально-виконавчої служби»;

- постанова Кабінету Міністрів України від 1.04.2004 № 429 «Про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при спеціалізованих установах»;

- постанова Кабінету Міністрів України від 29.07.1991 № 114 «Про затвердження Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ».

Усі ці підзаконні нормативні акти видаються на основі статті 116 Конституції України щодо призначення

керівників кримінально-виконавчої системи, а також ст. 117 Конституції України, яка наголошує, що Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови й розпорядження, які є обов'язковими до виконання.

Указані нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України згідно зі статтею 117 Конституції України підписує Прем'єр-міністр України. Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом. Тому слід вважати, що правові акти, що не пройшли державної реєстрації, а також зареєстровані, але не опубліковані у встановленому порядку, не тягнуть за собою правових наслідків і не можуть слугувати засобом регулювання кримінально-виконавчих правовідносин.

Більш детальну регламентацію порядку й умов виконання та відбування кримінальних покарань та інших питань діяльності кримінально-виконавчої системи відображено у низці **відомчих нормативно-правових актів**.

Діяльність **Адміністрації Державної кримінально-виконавчої служби України** спрямовує та координує **Міністерство юстиції** формує політику у пенітенціарній сфері й видає обов'язкові до виконання **накази** та **доручення** прикладом яких є такі:

- наказ Міністерства юстиції України від 20.03.2013 № 445/22977 «Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України»;

- наказ Міністерства юстиції України від 29.12.2014 № 2186/5 «Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань»;

- наказ Міністерства юстиції України від 21.03.2013 № 457/22989 «Про затвердження Порядку виконання адміністративних стягнень у виді громадських робіт та виправних робіт»;

- наказ Міністерства юстиції України від 22.03.2013 № 471/23003 «Про затвердження Типового положення про будинок дитини при виправній колонії»;

- наказ Міністерства юстиції України від 11.03.2013 № 387/22919 «Про затвердження Інструкції про

умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі»;

- наказ Міністерства юстиції України від 8.01.2013 № 68/22600 «Про затвердження Порядку організації виробничої діяльності та залучення засуджених до суспільно корисної праці на підприємствах виправних центрів, виправних та виховних колоній Державної кримінально-виконавчої служби»;

- наказ Міністерства юстиції України від 9.01.2013 № 65/5 «Про затвердження Положення про педагогічну раду виховної колонії та Типового положення про батьківський комітет при виховній колонії»;

- наказ Міністерства юстиції України від 4.11.2013 № 2300/5 «Про організацію соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими».

На сьогодні продовжують діяти, лишаючись чинними, і такі *нормативно-правові акти* – *накази ДДУПВП*:

- наказ ДДУПВП від 28.07.2005 № 124 «Про затвердження Положення про сектор максимального рівня безпеки при виправній колонії середнього рівня безпеки»;

- наказ ДДУПВП 30.12.2003 № 280 «Про затвердження Положення про дільницю слідчого ізолятора на території виправної колонії»;

- наказ ДДУПВП 4.11.2003 № 1303/203 «Про затвердження Інструкції про організацію здійснення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі».

Спільні міжвідомчі нормативно-правові акти, що регулюють кримінально-виконавчі правовідносини головним чином стосуються матеріально-побутового забезпечення, медичного обслуговування, організації загальноосвітнього та професійно-технічного навчання засуджених і взаємодії органів та установ виконання покарань із правоохоронними органами та іншими державними структурами.

До категорії спільних нормативно-правових актів ДПтС (ДДУПВП) та інших міністерств та відомств, зокрема, належать такі:

- Інструкція про порядок виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та здійснення контролю щодо осіб, засуджених до таких покарань, затверджена наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань та Міністерства внутрішніх справ України від 19.12.2003 № 270/1560;

- «Про затвердження Порядку організації навчання у загальноосвітніх навчальних закладах при виправних колоніях та слідчих ізоляторах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України» від 10.06.2014 № 691/897/5;

- «Про затвердження Порядку взаємодії установ виконання покарань та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» від 28.03.2012 № 478/5/180/375/212/258;

- «Про затвердження Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі» від 15.08.2014 № 1348/5/572.

Міжнародно-правові акти як джерела кримінально-виконавчого законодавства України. Норми спеціальних міжнародних актів і документів залежно від юридичної сили самого акту зобов'язують державу або рекомендують їй урахувати принципи положення під час розробки національного законодавства й дотримуватися цих положень у процесі виконання кримінальних покарань. У сукупності вони утворюють самостійну правову систему та впливають на будь-яку національну правову систему як опосередковано, так і прямо. Опосередкований вплив здійснюється головним чином на правосвідомість, а в подальшому отримує свій розвиток і пряме закріплення в конкретній юридичній формі через імплементацію норм міжнародно-правових актів у кримінально-виконавчому законодавстві України.

Правову основу віднесення міжнародно-правових актів до джерел будь-якої галузі права складає Конституція України, стаття 9 якої визначає, що «чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, є частиною національного законодавства

України», аналогічне положення зазначено також у статті 2 КВК України.

Усі міжнародні правові акти та стандартні правила поведінки із в'язнями можна поділити на дві групи:

- 1) акти, що містять норми-принципи;
- 2) акти, що містять норми-рекомендації.

Якщо виконання останніх є бажаним, але за наявними юридичними, економічними, соціальними, географічними та іншими можливостями держави вони не завжди можуть бути виконані, то норми-принципи у разі їх ратифікації підлягають безумовному виконанню⁶⁶.

Отже, **структуру кримінально-виконавчого законодавства** складають КВК України, інші закони України, які своїми нормами регулюють правовідносини, що виникають в процесі виконання й відбування кримінальних покарань, підзаконні нормативно-правові акти видані Президентом України, Кабінетом Міністрів України, Міністерством юстиції, ДПтС, спільні міжвідомчі нормативно-правові акти та міжнародні нормативно-правові акти.

3. Характеристика Кримінально-виконавчого кодексу України як основного джерела кримінально-виконавчого законодавства

Кримінально-виконавчий кодекс України (КВК), будучи спеціальним профільним законодавчим актом, акумулює в собі основний масив норм, які регулюють правовідносини у кримінально-виконавчій сфері. Хоча цей законодавчий акт формально має однакову юридичну силу з іншими законами (крім Конституції України), водночас він очолює однойменну галузь законодавства й посідає центральне місце в системі законів, що регулюють суспільні відносини у сфері виконання та відбування покарань. Інші закони та підзаконні нормативні акти цієї галузі групуються навколо КВК і не можуть суперечити його нормам.

⁶⁶ Кримінально-виконавче право України : підручн. / О. М. Джу́жа, І. Г. Богати́рьов, О. Г. Колб, В. В. Васи́левич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джу́жи. Київ : Атіка, 2010. 752 с.

Кримінально-виконавчий кодекс України був ухвалений 11.07.2003 в набрав чинності 01.01.2004, він містить 166 статей, складається із Загальної й Особливої частин і має досить розвинуту структуру із загальною нумерацією розділів і глав. Загальна частина містить 1 розділ, який поділяється на чотири глави, що містять 25 статей, а Особлива частина – чотири розділи й 22 глави, що містять 141 статтю.

У **Загальній частині** визначаються основні положення щодо загальних принципів виконання й відбування покарань, правовий статус засуджених, види органів та установ виконання покарань і контроль за їх діяльністю.

В **Особливій частині** визначено порядок та умови виконання та відбування кримінальних покарань, пов'язаних і не пов'язаних з позбавленням волі, підстави та порядок звільнення від відбування покарання, здійснення контролю та нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі, а також особами, звільненими від відбування покарання з випробуванням.

Характеристика КВК України

КВК України **відповідає Конституції України й узятим нашою державою міжнародно-правовим зобов'язанням.** У статті 3 Конституції України встановлено, що найвищою соціальною цінністю в державі є особа, її права та свободи. Відповідно до цього у статті 1 КВК України зазначається, що кримінально-виконавче законодавство України регламентує порядок та умови виконання й відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства та держави шляхом створення умов для виправлення й ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими. Права та свободи людини й громадянина висуваються КВК України на перше місце, про що свідчать його завдання: визначення принципів виконання кримінальних покарань, правового статусу засуджених, гарантій захисту їхніх прав, законних інтересів та обов'язків; порядку застосування до них заходів впливу з метою виправлення та профілактики асоціальної поведінки;

системи органів та установ виконання покарань, їх функцій і порядку діяльності; нагляду та контролю за виконанням кримінальних покарань, участі громадськості в цьому процесі; а також регламентація порядку й умов виконання та відбування кримінальних покарань, звільнення від відбування покарання, допомоги особам, звільненим від покарання, контролю й нагляду за ними.

Що стосується міжнародно-правових зобов'язань, то в статті 2 КВК України вказується, що кримінально-виконавче законодавство України складається з цього Кодексу, інших актів законодавства, а також чинних міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

КВК України реалізує загально визнані концептуальні положення про демократизацію, гуманізацію, диференціацію й індивідуалізацію виконання кримінальних покарань. Він розроблявся з урахуванням міжнародних стандартів поведіння з ув'язненими та засудженими, міжнародних угод про захист прав і свобод людини, концепції реформи кримінально-виконавчої системи в Україні, Кримінального кодексу України, змін до Кримінально процесуального кодексу України, інших нормативно-правових актів, практики виконання покарань, результатів наукових досліджень, законодавства та практики інших країн.

КВК України являє собою єдиний законодавчий акт, який регламентує виконання всіх видів кримінальних покарань, передбачених КК України. Виправно-трудова кодекси 1925 і 1970 рр. регулювали порядок та умови виконання тільки окремих покарань, головним чином у виді позбавлення волі й виправних робіт, однак після ухвалення у 1984 р. Положення про порядок та умови виконання кримінальних покарань, не пов'язаних із заходами виправно-трудового впливу на засуджених, і внесення у 1990-х і 2001 рр. змін і доповнень у Виправно-трудова кодекс ця назва перестала відповідати своєму змісту. Норми

виправно-трудового права стали переважно кримінально-виконавчими⁶⁷.

КВК України визначає **поняття кримінально-виконавчого законодавства** України та його мету й завдання (ст. 1, 2). Окрім цього, він уперше **закріплює дію кримінально-виконавчого законодавства у просторі й часі**: до засуджених, які відбувають покарання на території України, застосовується кримінально-виконавче законодавство України; порядок та умови виконання й відбування покарань визначаються та забезпечуються відповідно до законодавства, яке діє на час виконання та відбування кримінального покарання (ст. 3).

КВК України містить **перелік підстав для виконання й відбування покарання** – ними є вирок суду, який набрав законної чинності, інші рішення суду, а також закони України про амністію та акти помилування (ст. 4).

КВК **закріплює принципи кримінально-виконавчого законодавства**: невідворотності виконання й відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму, демократизму, рівності засуджених перед законом, взаємної відповідальності держави та засудженого, диференціації й індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів та установ виконання покарань (ст. 5).

КВК визначає **поняття виправлення й ресоціалізації засуджених і їх співвідношення**. **Виправлення засудженого** – це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. **Ресоціалізація** – це свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-

⁶⁷ Кримінально-виконавче право України : підручн. / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужи. – Київ : Атіка, 2010. 752 с.

нормативного життя в суспільстві. Необхідною умовою ресоціалізації є виправлення засудженого (ч. 1 та 2 ст. 6).

Основні засоби виправлення й ресоціалізації засуджених: установлений порядок виконання та відбування покарання (режим), пробація, суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє та професійно-технічне навчання й громадський вплив. Указані засоби застосовуються з урахуванням виду покарання, особистості засудженого, характеру та ступеня суспільної небезпечності й мотивів учиненого злочину та поведінки засудженого під час відбування покарання (ч. 3 та 4 ст. 6).

Регламентация правового статусу засуджених (гл. 2). У зазначеній главі закріплюються загальні принципи визначення правового статусу засуджених, їх основні права та обов'язки. Цю главу, виходячи із соціально-правової значимості відносин, що входять у її предмет, поставлено законодавцем на друге місце, відразу за главою, яка встановлює загальні положення. Таке рішення є цілком виправданим з огляду на архітектуру Конституції України, де права, свободи й обов'язки людини та громадянина також розташовано в другому розділі після загальних конституційних положень і принципів. Закріплення прав і свобод засуджених у законі має велике значення, оскільки означає, що будь-які інші нормативно-правові акти (насамперед органів виконавчої влади) не можуть їх змінити, звужити або доповнити. Це є найважливішою гарантією прав, свобод і законних інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань.

У статті 7 КВК України констатовано, що держава поважає й охороняє права, свободи та законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення й ресоціалізації, соціальну та правову захищеність і їх особисту безпеку. У нормах КВК України закріплюється розгорнута система основних прав та обов'язків засуджених, які є спільними для засуджених, що відбувають різні види кримінального покарання.

КВК установлює **класифікацію органів та установ виконання покарань**. Відповідно до статті 11 КВК України органами виконання покарань є центральний орган

виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, його територіальні органи управління й уповноважені органи з питань пробації.

Установами виконання покарань є арештні доми, кримінально-виконавчі установи, спеціальні виховні установи (далі – виховні колонії) та слідчі ізолятори. **Кримінально-виконавчі установи**, в свою чергу, поділяються на *кримінально-виконавчі установи відкритого типу* (виправні центри) і *кримінально-виконавчі установи закритого типу* (виправні колонії). КВК України передбачає диференціацію виправних колоній за рівнями безпеки (мінімального, середнього та максимального). Виправні колонії *мінімального рівня безпеки* поділяються, в свою чергу, на колонії мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання та колонії мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання.

У межах, визначених КВК України та законами України, виконання кримінальних покарань також здійснюють органи державної виконавчої служби, військові частини, гауптвахти та дисциплінарний батальйон.

Як відомо, кримінальне покарання – примусовий захід, який спричиняє позбавлення або обмеження прав і свобод засуджених, тому з метою забезпечення законності під час його виконання є необхідним усебічний контроль за органами й установами, які його виконують. Законодавець удосконалив систему нагляду та контролю за виконанням кримінальних покарань, відвівши для цього окрему главу (гл. 4).

Розділ II КВК України регулює виконання й відбування покарань не пов'язаних з позбавленням волі. Послідовність викладення правового матеріалу в КВК України збігається з послідовністю перерахування покарань в статті 51 КК України – від меншого до більш тяжкого.

Найдетальніше врегульовано нормами КВК України **виконання позбавлення волі**. Це обумовлено необхідністю, з одного боку, максимально забезпечити дотримання прав і свобод засуджених та їх законних інтересів, а з іншого – надати адміністрації виправних установ можливості для ефективного досягнення цілей покарання, забезпечення порядку й дисципліни, попередження серед засуджених

нових злочинів і інших правопорушень, а також їх виправлення та ресоціалізації.

КВК України закріплює **прогресивну систему відбування покарання для засуджених до позбавлення волі**, яка передбачає можливість поетапної зміни умов відбування покарання й застосування пільг, у тому числі поліпшення умов тримання, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким, умовно-дострокового звільнення. Визначено систему структурних дільниць колоній (дільниці карантину, діагностики та розподілу, дільниці ресоціалізації, дільниці посиленого контролю, дільниці соціальної адаптації, дільниці соціальної реабілітації), яка повинна забезпечувати зміну умов відбування покарання засудженими до позбавлення волі. Переведення засуджених з однієї дільниці до іншої здійснюється залежно від їхньої поведінки під час відбування покарання, ставлення до праці та інших засобів виправлення (ст.ст. 94–99).

КВК України **встановив правову регламентацію режиму** в колоніях різних видів, закріпив його поняття на законодавчому рівні (ст. 102) та деталізував правила, які визначають порядок застосування до засуджених обмежувальних і профілактичних заходів (обшуків, оглядів, технічних засобів нагляду і контролю, оперативно-розшукових заходів, діяльності адміністрації виправних установ в особливих умовах тощо (гл. 16). Такі процедурні норми створюють правові передумови для здійснення персоналом цих установ режимно-профілактичних заходів, забезпечення контролю за поведінкою засуджених, створення умов для безпеки як самого персоналу, так і засуджених, дотримання їх прав і законних інтересів.

КВК України містить **положення щодо гуманізації режиму відбування покарання, поліпшення комунально-побутового забезпечення та медичного обслуговування засуджених**. Так, наприклад, відповідно до статті 115 КВК України норма жилої площі на одного засудженого у виправних колоніях не може бути менше 4м², а для хворих – 5м².

КВК України визначив **правову регламентацію праці засуджених**. Зокрема, встановлено право засуджених на оплачувану працю (ст. 118 КВК) і приведено у відповідність

до сучасних вимог умови праці та її оплати. Так, для осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, робочий тиждень не може перевищувати норму тривалості робочого часу, встановленого законодавством про працю. Вони звільняються від роботи у вихідні, святкові та неробочі дні, визначені законодавством про працю (ст. 119). Також регламентовано пенсійне забезпечення засуджених до позбавлення волі.

Конкретний зміст має організація виховного впливу на засуджених, до роботи з якими передбачено залучати батьків, інших близьких родичів, представників громадських та релігійних організацій і благодійних фондів. У діяльність колоній залучено нові демократичні дорадчі органи – раду виправної колонії, а у виховних колоніях – педагогічну раду, які мають ухвалювати колективні рішення з найбільш важливих питань зміни умов тримання засуджених, а також застосування до них *заходів заохочення та стягнення*. Що стосується останніх, то КВК України значно змінив і доповнив їх систему (ст.ст. 130, 132). Так, він передбачив нові види стягнень, які можуть застосовуватись до засуджених: попередження, догана, сувора догана, грошовий штраф до двох мінімальних розмірів заробітної плати, скасування поліпшених умов тримання, поміщення засуджених чоловіків, які тримаються у виправних колоніях, у дисциплінарний ізолятор з виведенням або без виведення на роботу чи навчання на строк до чотирнадцяти діб, а засуджених жінок – до десяти діб, поміщення засуджених, які тримаються в приміщеннях камерного типу виправних колоній максимального рівня безпеки, у карцер без виведення на роботу на строк до чотирнадцяти діб, переведення засуджених, які тримаються у виправних колоніях, крім засуджених, які тримаються у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, до приміщення камерного типу (одиночної камери) на строк до трьох місяців.

У статті 133 КВК України наводиться нове, більш розгорнуте й більш точне визначення ***злісного порушника встановленого порядку відбування покарання***. Злісним порушенням встановленого порядку відбування покарання є вживання спиртних напоїв, наркотичних засобів,

психотропних речовин або їх аналогів чи інших одурманюючих засобів; виготовлення, зберігання, придбання, розповсюдження інших заборонених предметів, участь у настільних азартних та інших іграх з метою здобуття матеріальної чи іншої вигоди; вчинення дрібного хуліганства, а також систематичне ухилення від лікування захворювань, що становлять небезпеку для здоров'я інших осіб.

Глава 21 КВК України регламентує **відбування покарання у виді позбавлення волі засудженими жінками та неповнолітніми.**

Як відомо, новий Кримінальний кодекс України виділив **довічне позбавлення волі** в самостійний вид покарання. Однак за своєю правовою природою й іншими юридичними ознаками воно не відрізняється від такого виду покарання, як позбавлення волі на певний строк. КВК України враховує цю обставину та встановлює, що засуджені до довічного позбавлення волі відбувають покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки, де вони тримаються окремо від інших осіб, які відбувають покарання у виправних колоніях цього виду.

Останній розділ КВК України (V) присвячено питанням **звільнення засуджених від відбування покарання, допомоги цим особам і контролю за ними.** У главі 23 КВК України визначено підстави та порядок звільнення від відбування покарання засуджених до різних видів кримінальних покарань. Уперше на рівні закону визначається **правовий статус осіб, які відбули покарання.** Так, у статті 155 говориться, що ці особи несуть обов'язки й користуються правами, встановленими для громадян України, з обмеженнями, передбаченими для осіб, які мають судимість. Такі обмеження можуть бути передбачені тільки законом.

Главу 24 КВК України присвячено допомозі особам, звільненим від відбування покарання, і в межах своїх можливостей вона досить повно регламентує усі ці питання. Безпосередньо в ній передбачено для осіб, які підлягають звільненню, таке: безплатний проїзд до місця проживання, забезпечення продуктами харчування та предметами

першої необхідності, видача одноразової грошової допомоги тощо.

Останні дві глави КВК України регулюють **підстави і порядок встановлення нагляду та здійснення контролю** за особами, звільненими від відбування покарання.

КВК України являє собою комплексний, системний і кодифікований законодавчий акт, ухвалення якого є фундаментальним поступом на шляху реформування національного кримінально-виконавчого законодавства. Він втілює у собі всі досягнення як вітчизняної, так і зарубіжної науки та практики, ґрунтується на Конституції України й загально визнаних принципах і нормах міжнародного права, охоплює виконання всіх видів кримінальних покарань та інших заходів кримінально-правового характеру і є надійною основою для ефективної організації виконання покарань.

4. Дія кримінально-виконавчого законодавства у просторі та часі

Розглядаючи застосування законодавства, слід зауважити, що воно є особливою сферою забезпечення дії права та його норм, під якою мається на увазі державно-владна діяльність компетентних органів, що полягає в спеціальних організаційних діях щодо забезпечення реалізації юридичних норм.

Процес застосування норм кримінально-виконавчого права можна умовно поділити на три основні стадії:

1) установлення фактичних обставин конкретних справ, до яких належить збирання і аналіз інформації з приводу фактів, що мали місце;

2) вибір та аналіз норм права й установлення юридичної основи та підстав для вирішення справи (знаходження необхідних для застосування юридичних норм, з'ясування її змісту й сутності шляхом тлумачення, перевірка юридичної сили вказаних норм), тобто встановлення факту дії кримінально-виконавчого закону в просторі та часі;

3) вирішення конкретної справи шляхом видання певного акту застосування права.

Акти застосування кримінально-виконавчого права (правозастосовні акти) являють собою індивідуально визначені дії, які юридично фіксують індивідуальну поведінку учасників кримінально-виконавчих правовідносин у конкретній ситуації.

Отже, дія норм кримінально-виконавчого права й законодавства у просторі та часі ґрунтується на єдиних загальних положеннях, установлених законодавством України для всіх галузей права. Водночас у межах приписів загальних положень законодавець має право встановлювати ті чи інші особливості застосування норм конкретної галузі права.

Згідно з частиною 1 ст. 3 КВК України кримінально-виконавче законодавство України застосовується на всій території держави до засуджених, які відбувають покарання. При цьому не має значення те, ким є цей суб'єкт правовідносин (громадянин України, іноземець, особа без громадянства).

Принцип громадянства має значення для застосування кримінального покарання у випадках вчинення особою злочинів за межами України, якщо ця особа була видана Україні. *Громадянин України* – це особа, яка набула громадянства України у порядку, передбаченому законами України й міжнародними договорами України. Вичерпний перелік осіб, які належать до громадян України, визначено у Законі України «Про громадянство України». Цим законом передбачено, що якщо міжнародним договором України встановлено інші правила щодо визначення певних осіб громадянами України, то застосовуються правила міжнародного договору, згоду на обов'язковість якого надано Верховною Радою України. Якщо під час відбування покарання встановлено, що особа має, крім українського, ще й громадянство іншої держави, слід виходити з того, що набуття нею іноземного громадянства виключає її із громадян України (цим підтримується принцип єдиного громадянства).

Особою без громадянства, що проживає постійно в Україні, є особа, яку жодна із держав відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином і яка має постійне місце проживання на території України на підставі

українських документів – посвідки на постійне проживання (емігрант, особа, яка прибула на навчання на термін дії угоди про навчання, тощо).

Особою без громадянства, що не проживає постійно в Україні, є особа, яку жодна держава не вважає своїм громадянином і яка при цьому перебуває на території України тимчасово, без отримання посвідки на постійне проживання (транзитом як турист, з метою тимчасового працевлаштування тощо) або взагалі раніше не перебувала в Україні.

Іноземцем є особа, яка не перебуває у громадянстві України та є громадянином (чи підданим) іншої держави або держав. Іноземцем слід визнавати і колишнього громадянина України, який втратив громадянство України, або за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Вирок суду як рішення першої інстанції про винність чи невинність особи встановлює міру покарання та визначає інші правові наслідки.

Згідно з Європейською конвенцією про міжнародну дійсність кримінальних вироків вирок суду означає встановлення санкцій, тобто будь-якого покарання чи іншого заходу, застосованого до особи засудженого, в Європейському судовому рішенні у кримінальній справі. При цьому це стосується певних країн (Австрія, Данія, Франція, Німеччина, Італія, Люксембург, Норвегія, Швеція, Швейцарія, Туреччина).

Однак відповідно до Закону України «Про ратифікацію Європейської конвенції про міжнародну дійсність кримінальних вироків» Україна відмовлятиме у виконанні деяких вироків, зокрема:

а) санкції за діяння, яку згідно із законодавством України за вчинення відповідного діяння призначає лише адміністративний орган;

б) санкцій, винесених за відсутності підсудного («ordonance penales»), – їх Україна виконуватиме та визнаватиме за умови їх постановлення лише судовими органами.

Не означає можливості врахування правових наслідків вироків, винесених Верховним Судом чи військовими

трибуналами колишнього Союзу РСР і судами союзних республік, що входили до його складу, а також Міжнародним судом, оскільки ці суди не є судами іноземної держави.

Згідно з частиною 2 ст. КК України правові наслідки вироку суду іноземної держави враховуються в разі:

- а) кваліфікації нового злочину;
- б) призначення покарання;
- в) звільнення від покарання (особа, засуджена судом іноземної держави, так само як особа, засуджена судом України, може бути звільнена від кримінального покарання за амністією чи помилуванням або за іншими підставами, передбаченими Кримінальним кодексом України);
- г) звільнення від покарання за хворобою, вагітних жінок тощо.

Правовими наслідками вироку суду іноземної держави, які можуть бути враховані, є рецидив злочинів, невідбуте покарання та ін. До «інших правових наслідків» вироку суду іноземної держави можна віднести повторність і сукупність злочинів, вид і розмір призначеного покарання, зарахування у строк покарання всього періоду, впродовж якого засуджена особа фактично була позбавлена волі, порушення особою обов'язків, пов'язаних з умовно-достроковим звільненням, тощо.

Проте вказані наслідки можуть і не враховуватися, адже, як випливає із Закону України «Про ратифікацію Протоколу до Конвенції про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах» від 22.01.1993, Україна бере на себе зобов'язання враховувати вироки, винесені судами Азербайджану, Молдови, Вірменії, Росії, Білорусі, Таджикистану, Грузії, Туркменістану, Казахстану, Узбекистану та Киргизії під час вирішення питань про визнання особи особливо небезпечним рецидивістом, установлення факту вчинення злочину повторно, порушення зобов'язань, пов'язаних з умовно-достроковим звільненням, тощо.

Чинність кримінально-виконавчого законодавства у часі визначається у відповідності до статті 58 Конституції України, яка наголошує, що закони й інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність

особи. Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх учинення не визнавалися законом правопорушеннями.

Згідно з конституційними положеннями частини 2 ст. 3 КВК України порядок та умови відбування й виконання покарань визначаються та забезпечуються відповідно до законодавства, яке діє на час виконання й відбування кримінального покарання. Цим самим устанавлюється загальне правило чинності кримінально-виконавчого законодавства.

Згідно із статтею 57 Конституції України закони України підлягають офіційному оприлюдненню відразу ж після підписання їх Президентом України, а не доведені до відома населення у встановленому законом порядку не є чинними.

Офіційне тлумачення законів України здійснюється шляхом їх опублікування в таких друкованих виданнях, як газети «Голос України» та «Урядовий кур'єр», журнали «Відомості Верховної Ради України» й «Офіційний вісник України».

Чинними також вважаються лише ті міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано у формі ратифікації або приєднання. Оскільки Україна є правонаступницею права та обов'язків за міжнародними договорами Союзу РСР та Української РСР, до міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, прирівнюються й інші договори. Однак чинними є лише договори, опубліковані в газеті «Голос України», журналі «Відомості Верховної Ради України» або «Зібранні діючих міжнародних договорів України». Інших форм офіційного оприлюднення законодавством України не встановлено.

Днем офіційного оприлюднення слід вважати дату першого опублікування закону хоча б в одному з указаних видань. Крім офіційного, може здійснюватися й неофіційне оприлюднення через інші засоби масової інформації, але дата такого оприлюднення не впливає на час набрання законом чинності.

Дію в часі нормативно-правового акту, що регламентує кримінально-виконавчі правовідносини, слід розуміти

таким чином, що вона починається з моменту набрання ним чинності та припиняється з втратою ним чинності.

Отже, чинним визначається закон, що набув законної чинності до його скасування чи зміни новим законом, а якщо закон було ухвалено на певний строк, то він діє до закінчення визначеного строку.

Крім зазначеного, слід мати на увазі те, що закон у цілому чи його окремі положення (структурні елементи, розділи, підрозділи, глави, статті) в разі їх визнання Конституційним Судом України такими, що не відповідають Конституції України, втрачають чинність з дня ухвалення цього рішення. Це стосується як порушень, пов'язаних з неконституційністю самих актів, так і з порушенням установленої Конституцією України процедурою їх розгляду, ухвалення або набрання чинності⁶⁸.

Питання для самоконтролю

1. Знайдіть у Конституції України та законспекуйте норми, які стосуються організації діяльності ДКВС та кримінально-виконавчої сфери.

2. Законспекуйте назви законів України, норми яких регулюють кримінально-виконавчі правовідносини. Стисло визначте їх зміст.

3. Законспекуйте назви указів Президента України, що стосуються кримінально-виконавчої сфери та стисло визначте їх зміст.

4. Законспекуйте назви постанов Кабінету Міністрів України, що регулюють питання діяльності кримінально-виконавчої системи, та стисло визначте їх зміст.

5. Наведіть приклади та визначте зміст нормативно-правових актів, виданих Міністерством юстиції України та Державною пенітенціарною службою України, а також міжвідомчих нормативно-правових актів.

⁶⁸ Кримінально-виконавче право України : підручн. / О. М. Джу́жа, І. Г. Богати́рьов, О. Г. Колб, В. В. Васи́левич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джу́жи. – Київ : Атіка, 2010. 752 с.

6. Наведіть приклади та визначте зміст міжнародних нормативно-правових актів, які є джерелами кримінально-виконавчого права.

Перелік рекомендованої літератури

1. Конституція України: закон України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.

2. Кримінально-виконавчий кодекс України. – Київ: Паливода А. В., 2017. – 124 с.

3. Кримінально-виконавчий кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. В. Коваленка, д-ра юрид. наук, проф. А. Х. Степанюка. – Київ: Атіка, 2012. – 492 с.

4. Кримінальний кодекс України: офіційний текст. – Київ: Велес, 2017. – 144 с.

5. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з ухваленням Кримінального процесуального кодексу України». – Київ: вид-ць Паливода А. В., 2012. – 382 с.

6. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України: монограф. / М. М. Яцишин. – Луцьк: Волинськ. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 448 с.

7. Кримінально-виконавче право України: підручн. / О. М. Джу́жа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джу́жи. – Київ: Атіка, 2010. – 752 с.

8. Богатирьов І. Г. Кримінально-виконавче право України: модульно-рейтинговий курс для студентів, курсантів та слухачів вищ. юрид. навч. закл. III–IV рівнів акредитації: підручн. / І. Г. Богатирьов, О. В. Лісіцков. – 2-ге вид. – Київ: Дакор, 2014. – 376 с.

Розділ 7

Структура й види норм кримінально-виконавчого права

1. Поняття та зміст норм кримінально-виконавчого права.

2. Класифікація норм кримінально-виконавчого права.

Галузь права, інститут кримінально-виконавчого права, норма кримінально-виконавчого права, класифікація норм кримінально-виконавчого права, структура норм кримінально-виконавчого права.

1. Поняття та зміст норм кримінально-виконавчого права

Кримінально-виконавче право України як галузь права являє собою сукупність юридичних норм, що регулюють порядок виконання й відбування всіх видів кримінальних покарань. У своїй сукупності ці норми складають кримінально-виконавче законодавство, яке регламентує правовідносини, що виникають у сфері виконання й відбування покарань. Уся діяльність персоналу Державної кримінально-виконавчої служби має здійснюватись відповідно до норм чинного законодавства: тим самим реалізується основний принцип кримінально-виконавчого права – принцип законності.

Для розуміння сутності та змісту кримінально-виконавчого права та його соціального призначення необхідно чітко усвідомити його структуру й з'ясувати зміст норм цієї галузі права та їх особливості⁶⁹.

Норму кримінально-виконавчого права розуміють як установлену державою модель належної поведінки суб'єктів та учасників правовідносин (державних органів,

⁶⁹ Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2010. С. 125–137.

організацій, громадських формувань, посадових осіб, засуджених та окремих громадян), яка надає суб'єктам цих відносин юридичні права й покладає на них юридичні обов'язки. У нормах кримінально-виконавчого права встановлюються правила, відповідно до приписів яких регулюються суспільні відносини, що виникають з приводу та в процесі виконання покарання й застосування до засуджених заходів виправного впливу.

Норма права являє собою основний елемент галузі права, його первинний рівень. Другий рівень утворює комплекс норм, що регулюють однорідні суспільні відносини, які виникають, наприклад, під час виконання покарання у виді громадських робіт чи позбавлення волі або під час звільнення від відбування покарання. Таке об'єднання норм другого рівня створює певний інститут кримінально-виконавчого права. Інститути права дозволяють більш чітко визначити об'єкти правового регулювання, що має важливе значення у правотворчій діяльності. Сама ж галузь права утворює третій, вищий рівень його структури.

Регулюючи суспільні відносини, що виникають під час виконання покарань і застосування заходів виправного впливу до засуджених, норми права встановлюють права й обов'язки суб'єктів, які виконують покарання, регламентуючи їх діяльність за двома напрямками: під час виконання (відбування) покарання та застосування заходів виправлення й ресоціалізації. Процес виконання (відбування) покарання, оскільки у ньому реалізуються в повному обсязі заходи примусу й обмеження прав засуджених, максимально урегульованих нормами права, він стосується всього комплексу суспільних відносин.

Застосування заходів кримінально-виконавчого впливу, яке повною мірою здійснюється тільки під час виконання позбавлення волі, регулюється нормами права значно меншою мірою, оскільки його змістом є психолого-педагогічний вплив. Стосовно реалізації виховних заходів у процесі виконання інших видів покарань норми права формують лише завдання виправлення й визначають органи держави, трудові колективи, громадські організації

чи окремих громадян, на яких покладено виконання цих завдань⁷⁰.

Специфічність норм кримінально-виконавчого права полягає у тому, що вони регулюють особливу сферу суспільних відносин, у яких реалізується державний примус у найбільш гострій його формі – під час застосування до засуджених визначених законом і встановлених вироком суду правообмежень, пов'язаних з виконанням (відбуванням) кримінальних покарань.

Але разом із тим норми кримінально-виконавчого права пронизано ідеями законності, гуманізму, справедливості й поваги до прав людини. Серед іншого метою кримінально-виконавчого законодавства є захист інтересів особи, суспільства та держави від злочинних посягань, запобігання тортурам і нелюдському, або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими. Норми кримінально-виконавчого права закріплюють цілі, які ставить держава перед виконанням покарань, та засоби їх досягнення. *Виконання покарань* – не лише правова, а й психолого-педагогічна категорія, оскільки вона ставить за мету виправлення засуджених, повернення до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя у суспільстві. Тому в цих нормах знаходиться відображення і застосування багатьох принципів психолого-педагогічного впливу, зокрема використовуються такі педагогічні поняття і категорії, як «виправлення», «ресоціалізація», «соціально-виховна робота», «психолого-педагогічне вивчення», «сумлінна поведінка і ставлення до праці» тощо.

У нормах кримінально-виконавчого права держава встановлює «модель», «зразок» кримінально-виконавчих правовідносин, визначаючи поведінку як правомірною, так і неправомірною характеру. Регулюючи суспільні відносини, що виникають під час виконання та відбування кримінальних покарань, норми кримінально-виконавчого права визначають також види органів та установ виконання покарання, встановлюють права й обов'язки всіх суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин.

⁷⁰ Уголовно-исполнительное право: учебник / под ред. проф. И. В. Шмарова. М.: Бек, 1996. С. 38–40.

З одного боку, ці норми передбачають права й обов'язки суб'єктів, на яких покладено обов'язок забезпечити виконання кримінальних покарань, а з іншого – регламентують права й обов'язки засуджених, які зобов'язані відбути покарання. Зокрема, ці норми приписують органам виконавчої влади, органам та установам виконання покарань, іншим органам, установам та організаціям, а також посадовим особам те, яким чином вони повинні виконувати покарання й застосовувати основні засоби виправлення та ресоціалізації засуджених для досягнення мети покарання та які заходи при цьому вони мають використовувати. Стосовно засуджених ці норми встановлюють, у яких умовах, з яким правовим статусом ті відбуватимуть покарання, підстави для зміни умов відбування покарання, правові наслідки їх як правомірної, так і протиправної поведінки.

Норми кримінально-виконавчого права встановлюються державою для регулювання процесу виконання покарань, тобто для досягнення *мети покарання*, сутність якої полягає у виправленні й ресоціалізації засуджених, запобіганню вчинення нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Норми кримінально-виконавчого права, як правило, мають чітко визначені найближчі, проміжні та кінцеві цілі. При цьому вони виступають як правові засоби та правові основи кримінально-виконавчого процесу, забезпечуючи законність у діяльності органів та установ кримінально-виконавчої системи. Кожне призначене вироком суду покарання має бути виконане, а виконання кожного виду покарання здійснюється в певному порядку й за певними умовами, що регулюються нормами кримінально-виконавчого права, які мають свою особливу специфіку та суттєво відрізняються від юридичних норм інших галузей права⁷¹.

Особливістю норм кримінально-виконавчого права є і те, що деякі з них рецепційовано (запозичено) з інших

⁷¹ Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Васинович та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2010. С. 125–128.

галузей права та видозмінено з урахуванням специфіки кримінально-виконавчих правовідносин. Наприклад, це норми, які регулюють умови праці засуджених до обмеження волі (ст. 60 КВК України), умови праці та оплата праці засуджених до позбавлення волі (ст. 118–121 КВК України), пенсійне забезпечення засуджених до позбавлення волі (ст. 122 КВК України), загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі (ст. 125–126 КВК України), матеріально-побутове і медичне обслуговування засуджених до арешту (ст. 53 КВК), обмеження волі (ст. 63–64 КВК України), позбавлення волі (ст. 115–116 КВК України), засуджених військовослужбовців (ст. 84 КВК України) тощо⁷².

Ураховуючи те, що норми кримінально-виконавчого права мають за мету регламентувати і виховний вплив на засуджених, у деяких юридичних нормах цієї галузі права часто використовуються такі смислові звороти, як «як правило», «може бути дозволено», «у виняткових випадках» тощо. Такі прийоми юридичної техніки та використання зазначеної термінології дозволяють охопити нормами цієї галузі права різні відхилення від загальних правил, які нерідко неможливо детально конкретизувати. Завдяки такому формулюванню норм розширюються межі їх правової дії, забезпечується педагогічна та виховна гнучкість у різних ситуаціях, які виникають під час виконання й відбування окремих видів кримінальних покарань.

Отже, *норма права* являє собою інституційний вираз нормативності права – його провідної об'єктивної властивості, яка розкриває його соціальну природу, його розуміння та цінність. Разом із тим окрема правова норма набуває характеристики, властивої праву в цілому та конкретній галузі права чи окремому інституту права лише будучи включеною в їх загальну систему.

Сутність юридичної норми характеризується також соціально-прогресивною чи соціально-консервативною роллю в регулюванні суспільних відносин. Аналіз змісту

⁷² Кримінально-виконавчий кодекс України: (офіц. текст). Київ: Паливода А. В., 2017. 124 с.

норм чинного раніше виправно-трудоного законодавства та практики їх застосування свідчить про наявність низки консервативних норм цієї галузі законодавства, насамперед тих, які регулювали процес виконання (відбування) покарання у виді позбавлення волі. Ці норми, які містили правообмеження, необґрунтовані, з точки зору соціальної справедливості, гуманності та педагогіки, були відмінені ще на першому етапі реформування кримінально-виконавчої системи України після здобуття нею незалежності на початку дев'яностих років. У подальшому на реформування кримінально-виконавчого законодавства значно вплинули міжнародні стандарти й міжнародний досвід у сфері виконання покарань та поведження із засудженими.

Отже, норми кримінально-виконавчого права конкретизують управлінську волю держави, перетворюють її на обов'язкове правило поведінки для засуджених, інших суб'єктів та учасників кримінально-виконавчих відносин. Ці норми несуть на собі відбиток специфічних суспільних відносин, які виникають під час виконання й відбування кримінальних покарань і розкривають особливості цієї галузі права. Саме норми кримінально-виконавчого права як визначена державою модель поведінки як правомірного, так і неправомірного характеру визначають зміст правовідносин усіх суб'єктів та учасників кримінально-виконавчого процесу.

2. Класифікація норм кримінально-виконавчого права

Науково обґрунтована класифікація норм кримінально-виконавчого права має важливе значення в теорії й практиці виконання кримінальних покарань. Розподіл норм кримінально-виконавчого права на види здійснюється залежно від різних чинників, які відіграють роль класифікаційних підстав.

Такий розподіл не лише має загальнотеоретичне значення, а й допомагає предметно їх аналізувати під час здійснення кримінально-виконавчої правозастосовної діяльності. Конструюючи нові норми цієї галузі права, необхідно враховувати їх видову належність для більш

точного визначення характеру прав та обов'язків суб'єктів та учасників правовідносин, які виникають під час виконання й відбування покарань⁷³.

У науковій літературі виділяють чотири чинники, які чинять найсуттєвіший вплив на розподіл юридичних норм:

1) функції права, його окремих галузей і правових інститутів;

2) спеціалізація права;

3) способи правового регулювання;

4) особливості індивідуального регулювання суспільних відносин⁷⁴.

Правильність і повнота класифікації залежать насамперед від вибору її підстави, якою, як правило, виступає найбільш суттєва ознака, що визначає всі інші ознаки явища, що класифікуються. Особливість тієї чи іншої ознаки правових норм як підстави їх класифікації визначається природою кримінально-виконавчого права, його соціальним призначенням та особливостями інститутів права, а також теоретичними та практичними потребами класифікації.

Науково обґрунтована класифікація норм кримінально-виконавчого права дозволяє:

1) чітко визначити місце кожного виду норм кримінально-виконавчого права в системі цієї галузі права в цілому й тим самим висвітлити системоутворюючі зв'язки між цими нормами;

2) краще усвідомити функції кожного виду норм кримінально-виконавчого права та їх роль у механізмі правового регулювання виконання й відбування покарань, накреслити схему шляхів і засобів правового впливу на кримінально-виконавчі правовідносини;

3) більш точно визначити межі та можливості регулюючого впливу кримінально-виконавчого права на специфічні суспільні відносини, які виникають під час

⁷³ Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2010. С. 128–129.

⁷⁴ Алексеев С. С. Общая теория права. Т. 2. М., 1982. С. 65.

виконання й відбування різних видів кримінальних покарань;

4) постійно вдосконалювати правотворчу та правозастосовну діяльність виконання й відбування покарань.

Норми кримінально-виконавчого права можна класифікувати залежно від різних ознак, а саме⁷⁵:

- 1) суб'єкта нормотворчості;
- 2) предмету правового регулювання;
- 3) установленого правила поведінки;
- 4) методу правового регулювання;
- 5) характеру правовідносин.

1. Залежно від **суб'єкта нормотворчості**, що створює норми кримінально-виконавчого права, їх можна поділити на норми законів, які мають вищу юридичну силу, й норми підзаконних нормативно-правових актів, що ухвалюються на основі законів, не повинні їм суперечити та спрямовуються на виконання законодавчих норм, конкретизуючи й деталізуючи правове регулювання суспільних відносин.

Основним законодавчим актом, який містить норми, що регулюють порядок виконання та відбування кримінальних покарання, є Кримінально-виконавчий кодекс України. Деякі норми, що регламентують сферу цих відносин, містяться в Кодексі законів України про працю, Цивільному кодексі України, законах України «Про виконавче провадження», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про попереднє ув'язнення», «Про пробацію», «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», «Про застосування амністії в Україні», «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» тощо.

Норми підзаконних нормативно-правових актів містяться в указах Президента України, постановах Кабінету Міністрів України, відомчих і міжвідомчих нормативно-правових актах Міністерства юстиції України та інших

⁷⁵ Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2010. С. 129–137.

міністерств і відомств, і в наказах організаційно-управлінського характеру центрального органу виконавчої влади, що реалізовує політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації.

2. Залежно від **предмету правового регулювання кримінально-виконавчих правових відносин** норми кримінально-виконавчого права поділяються на ті, які регулюють виконання й відбування покарання у виді штрафу, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, позбавлення права обіймати певні посади або здійснювати певну діяльність, громадських робіт, виправних робіт, службових обмежень для військовослужбовців, конфіскації майна, арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний термін або довічного позбавлення волі.

3. Залежно від **характеру встановленого правила поведінки** норми кримінально-виконавчого права поділяються на регулятивні (правоустановчі), правоохоронні та спеціальні.

Регулятивні норми кримінально-виконавчого права встановлюють юридичні права й обов'язки суб'єктів та учасників кримінально-виконавчих відносин⁷⁶. Ці норми розраховано на правомірну поведінку, і вони складають більшість норм кримінально-виконавчого права. Саме на підставі регулятивних норм встановлюються основи правового статусу засуджених (ст. 7 КВК України), їх основні права (ст. 8 КВК України), обов'язки (ст. 9 КВК України), визначаються порядок та умови виконання всіх видів кримінальних покарань тощо.

Залежно від характеру встановлених прав та обов'язків регулятивні норми, в свою чергу, поділяються на уповноважуючі, зобов'язуючі та забороняючі норми.

Уповноважуючі (правоустановчі) норми надають суб'єктам вибір варіанта поведінки в межах, встановлених законом, право здійснювати певні позитивні дії. Операторами вольової поведінки в уповноважуючих нормах

⁷⁶ Уголовно-исполнительное право. Учебник / Под ред. проф. И.В. Шмарова. – М.: Издательство БЕК, 1996. – 418 с. С. 41–44.

виступають терміни «має право», «може» тощо. Прикладами уповноважуваних норм є стаття 8 КВК України («Основні права засуджених»), ст. 10 КВК України («Право засуджених на особисту безпеку»), ст. 73 КВК України («Побачення і телефонні розмови засуджених військовослужбовців»), ст. 74 КВК України («Листування засуджених військовослужбовців»), ст. 108 КВК України («Придбання засудженими до позбавлення волі продуктів харчування і предметів першої потреби»), ст. 110 КВК України («Побачення засуджених до позбавлення волі з родичами, адвокатами та іншими особами. Телефонні розмови») та низка інших. Уповноважуючі норми надають засудженим певну можливість поведінки, яка гарантується відповідним обов'язком адміністрації забезпечити належну реалізацію суб'єктивного права засуджених.

Зобов'язуючі норми встановлюють вимоги до суб'єктів здійснювати певні активні позитивні дії, втілюючи в собі динамічну форму реалізації юридичних норм. Операторами вольової поведінки в зобов'язуваних нормах виступають слова «зобов'язаний», «повинен», «покладається обов'язок», «здійснює» тощо. Прикладом зобов'язуваних норм стосовно засуджених є стаття 9 КВК України («Основні обов'язки засуджених»), ч. 2 ст. 26 КВК України («Порядок виконання покарання у виді штрафу»), ч. 1 ст. 34 КВК України («Обов'язки засуджених до покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю»), ч. 1 ст. 37 КВК України («Умови відбування покарання у виді громадських робіт»), ч. 6 ст. 41 КВК України («Порядок виконання покарань у виді громадських робіт»). Разом із тим зобов'язуючі норми звернено й до адміністрації органів та установ, які забезпечують виконання кримінальних покарань, наприклад статті 32 («Обов'язки власника підприємства, установи чи організації або уповноваженого ним органу за місцем роботи засуджених до покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю»), ст. 33 («Обов'язки органів, які мають право анулювати дозвіл на заняття певними видами діяльності»), 39 («Обов'язки власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу за місцем відбування

засудженими покарання у виді громадських робіт») і 44 КВК України («Обов'язки власника підприємства, установи, організації або уповноваженого ним органу за місцем відбування засудженими покарання у виді виправних робіт») тощо.

Забороняючі норми, навпаки, встановлюють вимоги до суб'єктів утриматись від певних дій, які визнаються законом неправомірними, орієнтуються на пасивну поведінку і є пов'язаними зі статичною формою реалізації норм права. За своєю суттю забороняючі норми – це державно-владні веління, головна мета яких – не допустити чи запобігти можливим небажаним діям, які можуть завдати шкоду суспільним інтересам. Операторами пасивної вольової поведінки в забороняючих нормах виступають терміни «забороняється», «не може бути» тощо. Прикладом забороняючих норм стосовно засуджених є частина 2 ст. 34 КВК України («Обов'язки засуджених до покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю»), ч. 4 ст. 37 («Умови відбування покарання у виді громадських робіт»), ч. 4 ст. 59 («Порядок і умови відбування покарання у виді обмеження волі») та ч. 4 ст. 107 КВК України («Права і обов'язки засуджених до позбавлення волі») тощо. Прикладом забороняючих норм стосовно адміністрації є пункт 5 ч. 1 ст. 8 («Основні права засуджених»), ч. 2 ст. 101 (Переведення засуджених до позбавлення волі) і ч. 3 ст. 106 КВК України («Підстави застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї») тощо.

Правоохоронні норми кримінально-виконавчого права покликані забезпечувати захист правовідносин, що виникають у процесі виконання (відбування) кримінальних покарань і забезпечують реалізацію інших норм кримінально-виконавчого права. Вони розраховані на неправомірну поведінку засуджених і, як правило, містять санкції. До таких норм належать положення, що встановлюють заходи дисциплінарного стягнення, матеріальну відповідальність, притягнення до кримінальної відповідальності засуджених осіб. Прикладами правоохоронних норм, які передбачають притягнення засуджених до юридичної відповідальності, передбаченої

КВК України, є ст. 54 («Заходи заохочення та стягнення, які застосовуються до засуджених до арешту»), ст. 132 («Заходи стягнення, що застосовуються до осіб, позбавлених волі») та ст. 145 КВК України («Заходи стягнення, що застосовуються до засуджених неповнолітніх»). Прикладами правоохоронних норм, які передбачають притягнення до кримінальної відповідальності, є частина 1 ст. 27 («Наслідки ухилення від сплати штрафу») й ч. 2 ст. 68 КВК України («Заходи стягнення, що застосовуються до осіб, засуджених до обмеження волі») тощо. Наприклад, відповідно до статті 27 КВК України засуджений, який ухиляється від сплати штрафу, притягається до кримінальної відповідальності за ст. 389 КК України; стосовно засудженого, який самовільно залишив місце обмеження волі або злісно ухиляється від робіт, або систематично порушує громадський порядок чи встановлені правила проживання, адміністрація виправного центру надсилає матеріали в прокуратуру для вирішення питання про притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 390 КК України.

Стаття 136 й ч. 1 ст. 46 КВК України передбачають відповідальність згідно із законодавством про працю, цивільним та деякими іншими галузями законодавства. Зокрема власник підприємства, установи чи організації або уповноважений ним орган щодо засуджених до покарання у виді виправних робіт може застосувати стягнення, передбачені законодавством про працю (ч. 1 ст. 46 КВК України). До правоохоронних норм належить і ст. 106 КВК України, яка містить положення щодо застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї до засуджених до позбавлення волі.

Правоохоронні та регулятивні норми перебувають у тісній взаємодії. Перші регулюють позитивні дії суб'єктів правовідносин, а другі виражають негативну реакцію держави на неправомірну поведінку, спрямовані на забезпечення й охорону регулятивних норм та передбачають заходи державний примусу.

Не всі норми кримінально-виконавчого права містять модель належної поведінки. Існує група норм, в яких установлюються цілі, завдання та принципи галузі права у цілому чи окремих його інститутів і формулюються окремі

поняття (дефініції). У теорії права вони розглядаються як **нетипові нормативні приписи, або спеціальні норми.**

Прикладом *декларативної норми* є стаття 1 КВК України, яка проголошує мету й завдання кримінально-виконавчого законодавства, якими є регламентація порядку й умов виконання та відбування кримінальних покарань з метою захисту інтересів особи, суспільства та держави шляхом створення умов для виправлення й ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так й іншими особами, а також запобігання тортурам, нелюдському або такому, що принижує гідність поводженню із засудженими.

Принципи кримінально-виконавчого права слід розуміти як загальні ідеї, керівні положення, основоположні засади й імперативні вимоги, на основі яких формуються законодавство та практика у кримінально-виконавчій сфері. Принципи закріплюються у правових нормах, вони є незмінними (на відміну від норм права) й обов'язковими для виконання. Вони можуть бути чітко визначені у нормативно-правових актах, а можуть виводитись з окремих норм. *Норми-принципи* закріплено у статті 5 КВК України, яка визначає, що кримінально-виконавче законодавство, виконання й відбування покарань ґрунтуються на принципах невідворотності виконання й відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму, демократизму, рівності засуджених перед законом, взаємної відповідальності держави й засудженого, диференціації та індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, а також участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів та установ виконання покарань.

У *нормах-дефініціях* розкривається повне або часткове визначення основних правових категорій та понять. Вони надають законодавству чіткість і зрозумілість, полегшуючи його практичне застосування, що дуже важливо для забезпечення однакового розуміння та застосування норм кримінально-виконавчого права. До дефінітивних норм належать стаття 6, яка визначає поняття виправлення та

ресоціалізації засуджених, ч. 1 ст. 102, яка визначає поняття режиму в колоніях; ч. 1 ст. 123, яка дає визначення соціально-виховної роботи; ст. 133, яка устанавлює поняття злісного порушника устанавленого порядку відбування покарання, та ст. 128-1 КВК України, яка містить поняття душпастирської опіки засуджених.

Такі нетипові правові приписи, або спеціальні норми виконують роль з'єднувальної ланки між політикою у сфері виконання покарань і кримінально-виконавчим законодавством, оскільки закріплюють у нормах-завданнях і нормах-принципах мету, принципи та стратегію діяльності держави у вказаній галузі, у них також відображається взаємозв'язок галузей права, які регулюють боротьбу зі злочинністю.

4. Залежно від **методу правового регулювання кримінально-виконавчих відносин** регулятивні норми цієї галузі права можна поділити на імперативні, диспозитивні та заохочувальні⁷⁷.

Імперативні норми – категоричні, суворо обов'язкові, які не допускають відходів чи іншого трактування приписів, вони не допускають жодних відхилень від вичерпного переліку прав та обов'язків суб'єктів кримінально-виконавчих відносин. Саме імперативними є більшість норм кримінально-виконавчого права.

Диспозитивні норми приписують варіанти поведінки засуджених, але при цьому надають їм можливість у межах законних засобів урегулювати відносини на свій власний розсуд. Наприклад, за статтею 89 КВК України осіб, уперше засуджених до позбавлення волі за злочини невеликої або середньої тяжкості чи тяжкі злочини, може бути за їх згодою залишено у слідчому ізоляторі чи направлено у виправну колонію максимального рівня безпеки для роботи з господарського обслуговування; а за ч. 6 ст. 110 КВК України засудженим за їх згодою дозволяється замінити тривалі побачення короткостроковими.

⁷⁷ Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2010. С. 131–132.

Заохочувальні норми спрямовано на стимулювання правослухняної поведінки засуджених, заохочення до виправлення та ресоціалізації. На відміну від імперативних норм, які категорично встановлюють правила поведінки з допомогою таких слів, як «зобов'язані», «заборонено», «не дозволяється», права засуджених у заохочувальних нормах декларуються у вигляді поєднання таких термінів, як «може бути дозволено», «мають право додатково», але за умови їх сумлінної поведінки, ставлення до праці, навчання, активної участі у роботі самодіяльних організацій і настання підстав для застосування заходів заохочення, передбачених змістом конкретної норми. Разом із тим усі норми кримінально-виконавчого права певною мірою заохочують правослухняну поведінку засуджених.

5. Залежно від **характеру правовідносин, що регулюються нормами кримінально-виконавчого права**, розрізняють матеріальні та процесуальні (процедурні) норми. У чинному кримінально-виконавчому законодавстві відсутній чіткий поділ норм на матеріальні та процесуальні. **Норми матеріального права** установлюють зміст правила поведінки, правовий режим функціонування органів та установ виконання покарань, визначають сутність і зміст прав та обов'язків засуджених і адміністрації органів та установ виконання покарань, відповідають на запитання «Що має бути?» **Процесуальні норми** регулюють організаційні кримінально-виконавчі відносини й мають виключно організаційно-процедурний, управлінський характер. Вони завжди регламентують порядок, умови, форми та методи реалізації норм матеріального права та адресуються посадовим особам, які володіють повноваженнями щодо застосування норм матеріального права та створення умов для забезпечення виконання завдань органів та установ виконання покарань і реалізації прав засуджених. Процесуальні норми відповідають на запитання, «Яким чином, у якому порядку треба діяти?» Наприклад, стаття 132 КВК України є нормою матеріального права й визначає заходи стягнення, що застосовуються до осіб, позбавлених волі, а ст.134 КВК України – процесуальна норма, оскільки визначає порядок їх застосування; ст.136 КВК України – матеріальна норма, яка визначає підстави й розмір

матеріальної відповідальності засуджених до позбавлення волі, а ст. 137 КВК України – процесуальна норма, оскільки визначає порядок стягнення таких збитків, тощо.

За своїм змістом близькими до процесуальних норм є **технічні норми**. Основними критеріями відмежування технічних норм від процесуальних є об'єкт і характер відносин. Якщо процесуальні норми регулюють суспільні відносини, в яких присутні завжди щонайменше двоє учасників відносин, то технічні норми являють собою правила, якими керуються суб'єкти у своїх діях зі зняттям праці та різними предметами природи. За допомогою технічних норм вирішуються питання, пов'язані з ізоляцією засуджених, здійснення постійного нагляду за ними, їх матеріально-побутовим забезпеченням, а також залученням їх до суспільно корисної праці.

У системі кримінально-виконавчого законодавства можна виділити *організаційно-технічні норми*, які є близькими до процесуальних, але відрізняються від них, оскільки не передбачають додаткових зобов'язань і прав суб'єктів та учасників відносин. Такі норми містяться переважно у Правилах внутрішнього розпорядку УВП і СІЗО та відомчих нормативно-правових актах. Це норми, які містять вимоги до обладнання установ виконання покарань різних видів і рівнів безпеки; обладнання камер, приміщень камерного типу, одиночних камер, дисциплінарних ізоляторів і карцерів; порядок обладнання кімнат побачень, прийому та вручення посилок, передач, бандеролей тощо.

Розглянуті класифікації норм кримінально-виконавчого права не вичерпують усіх можливих розмежувань, вони можуть бути класифіковані і за іншими підставами. Такий поділ норм кримінально-виконавчого права на види має не лише загальнотеоретичне значення, він допомагає предметно їх аналізувати під час правозастосовної діяльності. Конструюючи нові норми, необхідно враховувати їх видову належність для більш точного визначення характеру прав та обов'язків суб'єктів та учасників правовідносин.

У загальній теорії права у структурі норм виділяють *гіпотезу*, *диспозицію* та *санкцію*⁷⁸. Такий структурний поділ норм може бути застосований і в кримінально-виконавчому праві.

Гіпотеза являє собою умову чи подію, за наявності якої норма має застосовуватись, і тих суб'єктів правовідносин, яких диспозиція наділяє певними правами й обов'язками. Здебільшого гіпотеза виноситься за межі тексту норми кримінально-виконавчого права, вона може бути спільною для багатьох норм. У цьому випадку мається на увазі підстава для відбування кримінального покарання – вирок суду, який набрав законної чинності.

У *диспозиції* зосереджена серцевина норми – правило поведінки суб'єктів та учасників правовідносин, визначені їх права й обов'язки. Кримінально-виконавче право встановлює права та обов'язки суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин. Норми права та статті закону не обов'язково збігаються. У статтях нерідко міститься кілька норм. Так, у статті 111 КВК України регулюється кілька видів короточасних виїздів за межі виправних колоній: за винятковими особистими обставинами, для влаштування дітей у родичів і щорічний короточасний виїзд за межі колонії тривалістю 14 календарних днів.

Як *санкції* розглядаються передбачені нормою права наслідки порушення установлених нею правил поведінки. Особливістю санкцій норм кримінально-виконавчого права є те, що вони можуть міститися в іншій статті, але застосовуються за порушення правил поведінки, установлених у різних статтях КВК України. Крім того, санкції, встановлені КВК України, застосовуються тільки до одного суб'єкта – засудженого, всі інші суб'єкти й учасники несуть відповідальність відповідно до норм адміністративного або трудового права. Отже, санкція норми містить вказівки на ті правові наслідки, які тягне порушення вимог диспозиції норми.

⁷⁸ Уголовно-исполнительное право. Учебник / Под ред. проф. И. В. Шмарова. – М.: Издательство БЕК, 1996. С. 43–44.

У кримінально-виконавчому законодавстві майже немає норм, які мають усі три перелічені елементи. У текстах більшості норм кримінально-виконавчого законодавства майже неможливо знайти гіпотезу, вона, як правило, лише допускається; частина диспозиції іноді виноситься за межі нормативних актів, наприклад як додаток до них; а санкції містяться в окремій нормі. Більше того, можуть існувати норми, що взагалі не мають жодного з трьох елементів. Це норми, які формулюють загальні положення, завдання кримінально-виконавчого законодавства тощо.

Питання для самоконтролю

1. Структура кримінально-виконавчого права.
2. Поняття та зміст норм кримінально-виконавчого права.
3. Функції й особливості норм кримінально-виконавчого права.
4. Класифікація норм кримінально-виконавчого права.
5. Регулятивні норми кримінально-виконавчого права.
6. Правоохоронні норми кримінально-виконавчого права.
7. Спеціальні норми кримінально-виконавчого права.
8. Матеріальні та процесуальні норми кримінально-виконавчого права.
9. Особливості структури норм кримінально-виконавчого права.

Перелік рекомендованої літератури

1. Советское исправительно-трудовое право. Общая часть / под. ред. Н. А. Стручкова, И. В. Шмарова, И. А. Сперанского. М., 1977. 170 с.
2. Советское исправительно-трудовое право. Общая часть / под. ред. М. П. Мелентьева, Н. А. Стручкова, И. В. Шмарова. Рязань, 1987. 224 с.
3. Теорія держави і права : підручник / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. – Харків : Право, 2015. 368 с.
4. Явич Л. С. Общая теория права / Л. С. Явич. Л. : ЛГУ, 1976. 287 с.

5. Исаков В. Б. Юридические факты в советском праве / В. Б. Исаков. М. : Юрид. лит. 1984. 144 с.

6. Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ : Атіка, 2010. 752 с.

7. Скакун О. Ф. Теорія держави і права / О. Ф. Скакун. Харків, 2001. С. 276.

Розділ 8

Кримінально-виконавчі правовідносини

1. *Загальні поняття правореалізації та правовідносин у контексті кримінально-виконавчої діяльності.*
2. *Поняття кримінально-виконавчих правовідносин.*
3. *Склад кримінально-виконавчих правовідносин.*
4. *Юридичні факти в кримінально-виконавчих правовідносинах.*

Реалізація права, дія права, форми реалізації норм права, кримінально-виконавчі правовідносини, склад кримінально-виконавчих правовідносин, суб'єкти й учасники кримінально-виконавчих правовідносин, об'єкт кримінально-виконавчих правовідносин, зміст кримінально-виконавчих правовідносин, юридичні факти, що започатковують виникнення, зміну та припинення кримінально-виконавчих правовідносин.

1. Загальні поняття правореалізації та правовідносин у контексті кримінально-виконавчої діяльності

Поряд із поняттям реалізації права у спеціальній літературі вживається поняття дії права. При цьому вказується на те, що право може діяти не лише шляхом додержання, використання та застосування правових установлень, а й шляхом іншого впливу на індивідуальну, групову чи суспільну свідомість і поведінку. Відмічається нетотожність поняття дії права та його реалізації в тому розумінні, що дія є поняттям більш широким, ніж реалізація. Отже, реалізація норм права в процесі кримінально-виконавчої діяльності має багато аспектів. Усі вони пов'язані з якістю норм, механізмом їх дії, їх матеріальною забезпеченістю, рівнем суспільної свідомості та з підготовленістю персоналу системи виконання покарань, який здійснює правозастосування в цій сфері. Правореалізація, як указують С. Завадський і Є. Куманін,

являє собою послідовну конкретизацію й переведення об'єктивних можливостей (закріплених у правових нормах) через їх суб'єктивне усвідомлення й волевиявлення (виконання обов'язків і використання права)⁷⁹. Тому вдосконалення правореалізації розглядається як одне з найбільш актуальних і першочергових завдань, що стоять перед юридичною наукою та практикою виконання покарань на сучасному етапі розвитку держави.

Реалізація норм права може мати безпосередній та опосередкований характер. Норми вищого рівня спільності (наприклад, *конституційні*, зокрема стаття 63 Конституції України, в якій йдеться про те, що засуджений має обов'язки й користується правами громадянина України, але з обмеженнями, визначеними законом і вироком суду) реалізуються через нормативні приписи більш конкретного рівня (через норми Кримінально-виконавчого кодексу України та інші закони та підзаконні акти).

Отже, *правореалізуюча функція* норм права у сфері виконання покарань викликає наслідки у вигляді правової поведінки, що полягає в додержанні, застосуванні чи порушенні правової норми, пише В. М. Кудрявцев, є нормативною або ненормативною. Остання, в свою чергу, поділяється на: а) поведінку, не врегульовану нормами; б) поведінку, що суперечить нормам (антинормативну). Ознаками правової поведінки є соціальна значимість, регламентованість юридичним законом, підконтрольність державі в особі спеціально уповноважених органів, її спроможність потягти за собою юридичні наслідки⁸⁰. Правова поведінка більшою мірою є синонімом поняття «правомірна поведінка» (яка відповідає нормам права). Протиправна поведінка не може регламентуватися нормами права, вона стоїть за межами правової поведінки, суперечить вимогам правових норм, і В. М. Кудрявцев визнає, що

⁷⁹ Завадський С. Планирование правотворческой деятельности в странах социализма. *Советское государство и право*. 1979. № 2. С. 72–81.

Куманин Е. В. О совершенствовании информационной деятельности в условиях автоматизации. *Правоведение*. 1978. № 1. С. 7–13.

⁸⁰ Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология. М.: Наука. 1982. С. 37–39.

«етіологічно» більш послідовним було б правовою поведінкою назвати тільки правомірні дії⁸¹.

У співвідношенні з правовою поведінкою протиправна поведінка пов'язується відносинами не спільності, а різниці, протистояння, взаємовиключення. Якщо правова поведінка є соціальною, то поведінка протиправна характеризується асоціальністю. Відповідно до концепції ціннісної природи права можна зазначити, що між правовим і протиправним варіантом поведінки існує спільність у тому, що і правомірна, і протиправна поведінка підлягають юридичному оцінюванню. Критерієм належності цієї відносини до правової чи неправової поведінки є юридичний закон. Разом із тим можна зазначити, що у сфері відносин, які розглядаються, у зв'язку з порушенням юридичного закону настає ефект реалізації права. У цьому разі а) реалізується закон, який передбачає відповідальність за порушення; б) суб'єктом реалізації є не порушник, а суб'єкт застосування права, тобто той, хто притягує порушника до відповідальності (а також реалізовує виконання покарання). Отже, є всі підстави вважати, що норми права реалізуються тільки у правовідносинах.

Норми права реалізуються у таких формах:

- додержання норм права (виконання пасивних зобов'язань) – суб'єкти узгоджують свою поведінку з нормами-заборами, утримуються від порушення заборон, які містяться у правових нормах;

- виконання норм права (зобов'язання з активної поведінки) – здійснення суб'єктами дій, які вимагаються юридичними нормами (виконання покладених на них обов'язків);

- використання норм права (здійснення суб'єктивних прав) – здійснення повноважень, які надаються нормами права суб'єктам; характерною є поведінка суб'єктів, яка стосується використання юридичних можливостей, втілених у суб'єктивних правах;

- застосування норм права – це діяльність, яка здійснюється лише відповідними державними органами чи посадовими особами.

⁸¹ Там же.

Правореалізація поділяється також на владну й невідладну⁸². Отже, в контексті розгляду цієї теми можна вважати, що в межах кримінально-виконавчих правовідносин існують саме такі їх аспекти, які не викликають конфліктних ситуацій (будь-яких суперечностей між владою в особі органів та установ виконання покарань і засудженими), а також не зумовлюють певних видів правозастосовної діяльності з боку представників державної влади.

Генеральною формою вказаного різновиду правореалізації, у тому числі в кримінально-виконавчих правовідносинах, є **режим законності**, відповідно до якого норма реалізовується у суворій відповідності до її змісту й у порядку, передбаченому іншими нормами права (кримінального, кримінального процесуального, кримінально-виконавчого, цивільного, сімейного тощо). Законність тут виступає як необхідна гарантія прав і законних інтересів засуджених і персоналу органів та установ виконання покарань, тому вона може тлумачитись і як режим (становище, стан) відповідності суспільних відносин у сфері виконання покарань чинним законам і підзаконним актам, які регулюють ці відносини, або як режим, який втілює (впроваджує) стан юридичної правомірності кримінально-виконавчих правовідносин. У цьому разі констатуються як одна із сторін зв'язку законів і суспільних відносин у сфері виконання покарань, так і інша сторона цього зв'язку – від суспільних відносин до законів. Отже, принцип законності має зорієнтувати на охоплення сфери цих правовідносин як потребу суспільства в повазі до права, закону й суворого та неухильного його дотримання.

Під час розгляду проблемних питань щодо кримінально-виконавчих правовідносин із теоретичної точки зору, слід урахувати, що соціальна форма руху матерії завжди сполучається з вольовою активністю, яка ґрунтується на відповідній свободі вибору. Тому детальна регламентація поведінки суб'єктів указаних відносин є

⁸² Яковлев В. Ф. Реализация права и отраслевые методы правового регулирования. *Проблемы применения советского права*. Свердловск, 1973. Вып. 22. С. 5.

певною мірою проблематичною, оскільки соціальний рух матерії не можна регламентувати й застосовувати за аналогією «механічного руху». Отже, чим більше держава (система виконання покарань) переймається єдиною державною політикою у цій сфері, тим більше буде спостерігатись юридична «зарегульованість» правовідносин у сфері виконання покарань.

Правовідносини в юридичній літературі визначаються як одна із важливіших фундаментальних категорій, як форма, в якій абстрактна норма права набуває свого реального буття, втілюючись у реальному, конкретному суспільному плані. Правовідносини виражають собою певний вид зв'язку права із суспільними відносинами, які цим правом регулюються. У них діалектично сполучаються та співіснують абстрактні норми з конкретністю такого життєвого ставлення. Отже, правовідносини є формою й показником реалізації права.

Норми права та правовідносини розглядаються в спеціальній літературі як парні категорії, які співвідносяться як поняття, пов'язані в тісній єдності між собою. При цьому вказується, що норма права в співвідношенні з правовідносинами виступає як причина, а правовідносини – як наслідок⁸³. Таким чином, норми права й побудовані на їх основі правові відносини є центральними інтегруючими елементами правової системи, що створюють її каркас. Вони формують ядро постійного юридичного середовища, в якому безперервно перебувають і взаємодіють учасники динамічного соціально-правового процесу. Як висловлювався М. І. Матузов, це активно пульсуючий, динамічний блок правової системи⁸⁴.

Різними авторами виділяються поняття загальних і реальних, або конкретних правовідносин. *Загально-регулятивні відносини* впливають із загального юридичного статусу громадянина, тому їх називають ще *статусними* відносинами. Вони виникають головним чином

⁸³ Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории и права. М. : Юрид. лит. 1976. 264 с.

⁸⁴ Матузов Н. И. Правовая система и личность. Саратов : Саратовский ун-т, 1987 С. 239.

на основі конституційного законодавства та інших фундаментальних норм, створюють основний масив правовідносин, забезпечують стабільність суспільства, його спроможність протистояти різним дезорганізуючим чинникам впливу⁸⁵. Конструкція загальних правовідносин виходить із того, що право як сукупність норм реалізується тільки в правовідносинах. Автори, які підтримують концепції реальних або конкретних правовідносин, розглядають правовідносини не як зв'язок і не як становище (стан), а як різновид соціальної діяльності, поведінки суб'єктів, урегульованої нормами права. «В правовідносинах, – пише Л. С. Явич, трапляються поведінка взаємодіючих осіб і тісно взаємообумовлена діяльність. Тут суб'єкти та їх учинки перебувають у прямому загальнозначущому стабільному соціально-юридичному контакті.

Якщо абстрактне право, навіть наявність права й обов'язку – в певному розумінні галузь правової можливості і належного, то правові відносини – галузь перетворення можливості на дійсність, належного на наявне». Відповідно до цього Л. С. Явич визначає правовідносини як різновид суспільних відносин, які за своєю формою виступають як індивідуально визначені зв'язки уповноважених і зобов'язаних осіб, які реалізують свої суб'єктивні права й виконують покладені на них юридичні обов'язки⁸⁶.

2. Поняття кримінально-виконавчих правовідносин

Одним із результатів реалізації норм кримінально-виконавчого права є виникнення специфічних кримінально-виконавчих правовідносин. Це дає нам підставу дійти висновку, що норми кримінально-виконавчого права та кримінально-виконавчі правові відносини перебувають у

⁸⁵ Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. М. : Юрид. лит. 1966. С. 140–143.

⁸⁶ Явич Л. С. Общая теория права. Л. : ЛГУ. 1976. С. 210–211.

тісному взаємозв'язку.⁸⁷ Така залежність полягає в тому, що кримінально-виконавчі правовідносини виникають лише на основі норм кримінально-виконавчого права, які реалізуються у житті передусім тільки завдяки правовідносинам, які виникають відповідно до умов, передбачених цими нормами. Установити умови виникнення кримінально-виконавчих правовідносин – означає визначити, хто і за яких умов може чи повинен вступати в правовідносини цього виду. Лише в кримінально-виконавчих правовідносинах можна перевірити життєвість та ефективність норм кримінально-виконавчого законодавства й дієвість норм, які регулюють виконання та відбування всіх видів кримінальних покарань. Саме в кримінально-виконавчих правовідносинах забезпечується інтерес законодавця, спрямований на формування у засуджених правослухняної поведінки в сфері суспільних відносин, які виникають як під час відбування ними покарання, так і після звільнення від його відбування.

Кримінально-виконавчі правовідносини виникають із моменту набуття вироком суду законної чинності й тривають до закінчення терміну відбування засудженими покарання. Такий висновок випливає зі статті 4 КВК України, згідно з якою підставою виконання й відбування покарання є вирок суду, який набрав законної чинності, інші рішення суду, а також закон України про амністію й акт помилювання.

Характеризуючи правовідносини, виділяють поняття загальних і реальних або конкретних правовідносин. Учені стверджують, що загальні правовідносини існують між невизначеною кількістю фізичних осіб як носіїв загальних прав та обов'язків або між громадянами з одного боку й державою та її органами – з іншого. Стосовно засуджених загальні правовідносини являють собою ніби перший, основний «шар» правовідносин, які виникають у процесі реалізації функцій юридичних норм кримінально-виконавчого права, які регулюють конкретний вид

⁸⁷ Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2010. С. 137–145.

покарання. Ці юридичні норми закріплюють коло суб'єктів цього виду покарань та їх правовий статус і створюють правову основу для утворення численних і різноманітних правовідносин, що виникають під час виконання (відбування) більшості видів покарань.

Наприклад, після набрання вироком суду законної чинності та прибуття засудженого для відбування покарання в кримінально-виконавчу установу вищезазначені загальні правовідносини набувають форми реальних чи конкретних правовідносин у сфері режиму відбування покарання, залучення до суспільно корисної праці, виховної роботи та загальноосвітнього й професійно-технічного навчання, які виникають на підставі норм кримінально-виконавчого права, що регулюють покарання у виді позбавлення волі.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що норми кримінально-виконавчого права – як загальні, так і конкретні кримінально-виконавчі правовідносини – перебувають у тісному взаємозв'язку. Загальні кримінально-виконавчі правовідносини з моменту їх виникнення й до припинення складаються з цілої низки нерозривно пов'язаних і взаємообумовлених конкретних правовідносин⁸⁸.

Особливості загальних правовідносин, які виникають під час виконання й відбування покарань у виді позбавлення волі, полягають у тому, що сукупність правових норм, що реалізуються під час виконання цього виду покарань, можуть здійснюватись винятково в кримінально-виконавчих правовідносинах, які виникають після набрання вироком законної чинності. Аналізуючи реальні чи конкретні правовідносини, їх треба розглядати не як зв'язок і не як стан, а як різновид соціальної діяльності, поведінки його суб'єктів, урегульованої нормами кримінально-виконавчого права.

⁸⁸ Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2010. С. 138–140.

Перелічені чинники відрізняють кримінально-виконавчі правовідносини від правовідносин інших видів. Зазначені правовідносини відрізняються від інших видів правовідносин також і тим, що більшість із них (крім правовідносин, які виникають під час виконання покарань у виді штрафу та конфіскації майна) є триваючими правовідносинами, оскільки мають реальний строк дії, встановлений вироком суду.

Кримінально-виконавчі правовідносини відрізняються від інших видів правовідносин і за своїми суб'єктами, якими можуть бути тільки адміністрація органів та установ виконання покарань з одного боку й особи, засуджені до кримінальних покарань, – з іншого. При цьому характерною особливістю суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин є їх права нерівність, ці відносини ґрунтуються на підпорядкованості однієї сторони іншій.

Для кримінально-виконавчих правовідносин характерними є їх специфічні об'єкти, якими є явища та предмети, з приводу яких виникає цей вид правовідносин, а також реально здійснювані суб'єктами цих відносин дії (бездіяльність) у процесі виконання й відбування кримінальних покарань. Вони є засобом задоволення матеріальних і духовних інтересів і потреб їх суб'єктів (засуджених та адміністрації органів та установ виконання покарань).

Мета кримінально-виконавчих правовідносин, для досягнення якої вони встановлюються, відповідає меті та завданням кримінально-виконавчого законодавства, передбаченого статтею 1 КВК України. Тому ці відносини є логічним продовженням кримінально-правових і кримінальних процесуальних відносин.

На підставі викладеного можна виділити такі особливості кримінально-виконавчих правовідносин:

1) вони виникають на основі норм кримінально-виконавчого права;

2) постійними суб'єктами цих відносин можуть бути лише адміністрація органів та установ виконання покарань і засуджені, які відбувають покарання;

3) суб'єкти кримінально-виконавчих правовідносин перебувають у нерівному правовому становищі, оскільки засуджені є підлеглими відносно представників адміністрації органів та установ виконання покарань;

4) більшість цих відносин є довготривалими правовими відносинами, оскільки мають реальний строк дії, встановлений вищою інстанцією;

5) у процесі виконання (відбування) покарання виникають не лише прості, а і складні (комплексні) правовідносини, в яких можуть міститися елементи правовідносин кількох галузей права;

6) реалізація цих правовідносин не допускає так званої солідарної відповідальності засуджених за їх порушення (що є можливим в інших галузях права) – вона може бути лише індивідуальною, а також не допускає їх розриву в разі взаємного порушення обов'язків сторонами чи принаймні одним із суб'єктів;

7) кримінально-виконавчі відносини передбачають одночасно різні види відповідальності за вчинення одного правопорушення (наприклад, за навмисне знищення державного майна – дисциплінарну, передбачену КВК України, та матеріальну, регламентовану КЗУП, відповідальність);

8) кримінально-виконавчі правовідносини забезпечуються суворим контролем як відомчого характеру, так і іншими видами контролю за дотриманням змістовної сторони кримінально-виконавчих відносин, у тому числі самих засуджених, шляхом подання звернень у різні державні органи та до їх посадових осіб, включно з міжнародними судами та організаціями (ст. 55 Конституції України);

9) процес кримінально-виконавчого впливу не може цілком і повністю регламентуватись нормами права, наприклад немає потреби регламентувати цими нормами різні методи й засоби виховної роботи із засудженими – така робота повинна проводитись індивідуально, з урахуванням принципів педагогіки та психології на ґрунті наукових досягнень;

10) не всі відносини, що виникають із приводу виконання покарання, слід уважати кримінально-

виконавчими й навіть правовідносинами взагалі; так, фактичні відносини між засудженими членами самодіяльних організацій формуються на моральній основі й не вважатимуться правовими.

Отже, **кримінально-виконавчі правовідносини** – це врегульовані нормами кримінально-виконавчого права суспільні відносини, які виникають між державою в особі органів та установ виконання покарань і засудженими з приводу виконання та відбування кримінальних покарань.

Кримінально-виконавчі правовідносини є тісно пов'язаними з іншими видами правових відносин: кримінальними, кримінальними процесуальними, трудовими, цивільними та шлюбно-сімейними, оскільки засуджений протягом відбування строку покарання може бути суб'єктом їх реалізації.

3. Склад кримінально-виконавчих правовідносин

Склад кримінально-виконавчих правовідносин – це цілісна сукупність (система) взаємопов'язаних елементів, до яких належать суб'єкти й учасники правовідносин, об'єкти правовідносин і зміст правовідносин. Розглянемо кожен структурний елемент кримінально-виконавчих правовідносин більш детально.

Суб'єктами кримінально-виконавчих правовідносин можуть бути як фізичні, так і юридичні особи, які володіють значним обсягом суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, – засуджені й адміністрація органів та установ виконання покарань. Одним із суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин завжди є засуджений, оскільки саме він є «винуватцем» їх виникнення – щодо нього виконується вирок суду про покарання. **Засуджений як суб'єкт кримінально-виконавчих правовідносин** – це фізична осудна особа, наділена суб'єктивними правами, що має юридичні обов'язки, встановлені кримінально-виконавчим правом. Іншим суб'єктом кримінально-виконавчих правовідносин виступають органи й установи виконання покарань в особі їх адміністрацій, наділені

державно-владними повноваженнями стосовно засуджених⁸⁹.

В юридичній літературі були спроби розширити коло суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин, включивши до них представників прокуратури, органів державної влади та місцевого самоврядування, різні громадські організації, членів сімей і близьких родичів засуджених, адвокатів і самодіяльні організації засуджених. Однак більшість учених вважає, що зазначені органи й організації є не суб'єктами, а учасниками кримінально-виконавчих правовідносин, оскільки здійснюють юридично значимі вчинки, які є необхідною умовою реалізації суб'єктами правовідносин їх прав та обов'язків.

Учасники кримінально-виконавчих правовідносин (представники органів прокуратури, державної влади, місцевого самоврядування, громадські організації, адвокати, родичі засуджених) вступають у правовідносини з адміністрацією органів та установ виконання покарань, а не із засудженими. Ці відносини мають організаційно-правовий, а не кримінально-виконавчий характер і спрямовуються на забезпечення законності, прав і свобод засуджених під час відбування ними кримінальних покарань.

Сукупність суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин певною мірою залежить від виду кримінальних покарань, а для засуджених до позбавлення волі також і від рівня безпеки кримінально-виконавчої установи.

Усю діяльність суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин спрямовано на відповідні об'єкти, якими є фактичні суспільні відносини. Об'єктом кримінально-виконавчих правовідносин будуть дії, які здійснюються відповідно до норм кримінально-виконавчого права адміністрацією органів та установ виконання покарань і засудженими з приводу виконання (відбування) покарань, а

⁸⁹ Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2010. С. 140–145.

також певні блага, інтереси та предмети. Об'єктами кримінально-виконавчих правовідносин виступають різноманітні сторони порядку й умов виконання (відбування) покарання: визначення виду установи та рівня безпеки, різні права засуджених, застосування заходів заохочення та стягнення, умовно-дострокове звільнення або заміна невідбутої частини покарання більш м'яким, зміна умов тримання, звільнення від відбування покарання тощо.

У найбільш узагальненому вигляді об'єктом будь-яких правовідносин виступає те, на що спрямовано суб'єктивні права й юридичні обов'язки його учасників, інакше кажучи, те, заради чого виникають самі правовідносини.

У літературі з кримінально-виконавчого права погляди на об'єкти кримінально-виконавчих правовідносин суттєво відрізняються одні від інших. Згідно з однією точкою зору (І. А. Михайлов) об'єктом кримінально-виконавчих правовідносин завжди будуть реальні дії (бездіяльність), які здійснюються суб'єктами цих відносин. М. П. Мелент'єв і М. О. Стручков розглядають як об'єкти кримінально-виконавчих правовідносин також і окремі блага. Загалом, підтримуючи думку зазначених авторів, необхідно підкреслити, що вона є не до кінця повною й обґрунтованою. Тому вбачається, що об'єкти кримінально-виконавчих правовідносин є настільки різними, як і різним є сам вид цих правовідносин, а норми права впливають не лише на адміністрацію органів та установ і засуджених, але через них і на об'єкти матеріального світу, організації й установи, закріплюють володіння, користування та розпорядження матеріальними благами тощо, адже суб'єктивне право особи – це право не лише на дії, а й на певні блага⁹⁰.

Залежно від характеру та видів кримінально-виконавчих правовідносин із суб'єктивними правами та юридичними обов'язками, які до них входять, об'єктами цих відносин можуть виступати:

⁹⁰ Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатир'єв, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2010. С. 142–145.

1) поведінка засуджених під час відбування ними покарання (як правомірна, так і протиправна);

2) правомірна поведінка адміністрації органів та установ виконання покарань;

3) нематеріальні особисті блага засуджених (життя, честь, гідність, здоров'я, безпека тощо);

4) матеріальні блага засуджених (заробітна плата, речі, предмети);

5) продукти духовної творчості (раціоналізаторські пропозиції, твори літератури, мистецтва, живопису та скульптури, винаходи – тобто все, що є результатом інтелектуальної праці засуджених).

Зміст кримінально-виконавчих правовідносин створюють фактична поведінка суб'єктів і сукупність їх прав та обов'язків.

Права й обов'язки належать обом суб'єктам. Однак якщо один із них має певне право, то другий – обов'язок, що йому відповідає. Характер та обсяг кримінально-виконавчих відносин прав та обов'язків, що належать суб'єктам, залежить від виду кримінального покарання й розкривається в процесі його відбування (виконання) та здійснення заходів виправного впливу.

З точки зору змісту кримінально-виконавчих правовідносин доцільно виділити такі види цих відносин:

1) кримінально-виконавчі правовідносини, які виникають під час виконання й відбування кримінальних покарань;

2) кримінально-виконавчі правовідносини, які виникають під час застосування заходів виправного впливу.

Щодо першого виду цих відносин варто зазначити, що кримінально-виконавчі установи в особі адміністрації (посадових осіб) мають право й одночасно зобов'язані вимагати від засуджених неухильного дотримання та виконання порядку й умов відбування покарання (не порушувати вимог режиму відбування покарання, правил внутрішнього розпорядку тощо).

Другий вид цих відносин характеризується завданнями досягнення цілей кримінально-виконавчого законодавства, яке передбачає виправлення засуджених, їх ресоціалізацію та соціальну адаптацію. Цей вид

правовідносин пов'язується з прагненням адміністрації установи спонукати засуджених до здобуття та підвищення свого загальноосвітнього рівня чи професійної кваліфікації, глибокого усвідомлення сутності та завдання виховної роботи й активної участі в цьому процесі тощо.

Одночасно розрізняють юридичний, фактичний і вольовий зміст правовідносин.

Юридичний зміст кримінально-виконавчих правовідносин розуміють як можливість певних дій уповноваженого суб'єкта (адміністрації органів та установи), необхідність певних дій чи утримання від якихось дій з боку зобов'язаного суб'єкта (засуджених). Оскільки кримінально-виконавчі правовідносини є складними та двосторонніми, то права й обов'язки належать усім суб'єктам цих відносин. Важливо зазначити, що під час відбування покарання у виді позбавлення волі характер та обсяг прав та обов'язків суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин значною мірою залежить від рівня безпеки установи й ступеня виправлення засудженого. Право і юридичний обов'язок, що йому відповідає (чи обов'язок і право, що йому відповідає), зв'язують суб'єктів цих правовідносин. Якщо засуджений, наприклад, має право на побачення, то обов'язок адміністрації – створити належні умови для реалізації цього права, якщо ж засуджений має обов'язок виконувати необхідні роботи по самообслуговуванню й благоустрою колонії, то адміністрація установи має право вимагати сумлінного його виконання з боку засудженого та повинна створити для цього належні умови.

Розглядаючи правові відносини в єдності фактичного та юридичного змісту, можна виділити такі взаємозв'язки між елементами кримінально-виконавчих правовідносин, які виникають під час виконання покарань:

1) зв'язок прав та обов'язків суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин як тієї моделі, яка має визначати реальну поведінку суб'єктів;

2) реальний зв'язок суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин, який повинен відповідати моделі, передбаченій у юридичних нормах;

3) зв'язок реальної поведінки й моделі, яка знаходить свій вираз у здійсненні прав та виконанні обов'язків суб'єктами цих відносин.

При цьому необхідно підкреслити, що права й обов'язки суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин, урахувавши специфічність і насамперед педагогічну спрямованість, далеко не повною мірою охоплюють їх реальну поведінку. Незважаючи на те, що, скажімо, поведінка засуджених в місцях позбавлення волі є найбільш повно регламентованою порівняно з поведінкою засуджених до інших видів кримінальних покарань, юридичні норми залишають досить широкий діапазон дій для творчого їх застосування з урахуванням педагогічної доцільності⁹¹.

4. Юридичні факти в кримінально-виконавчих правовідносинах

Юридичні факти являють собою життєві обставини як динамічні чинники, що приводять у дію норми права (у тому числі кримінально-виконавчого), в результаті чого настають відповідні наслідки – виникають, змінюються чи припиняються правові відносини. Юридичні факти, як пише Р. О. Халфіна, слугують обов'язковим підґрунтям для виникнення, зміни та припинення правовідносин, оскільки в гіпотезі будь-якого акту завжди вказуються ті обставини, з якими пов'язано наслідки, передбачені законом⁹². Юридичні факти визначаються як явище об'єктивної реальності. Ідеальна модель юридичного факту закріплюється в гіпотезі юридичної норми (у тому числі кримінально-виконавчого права). Модель складного юридичного факту може бути закріплена в гіпотезах кількох юридичних норм. До основних ознак юридичних фактів у матеріальному розумінні належать: а) виражені зовні обставини (не

⁹¹ Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2010. С. 143–144.

⁹² Халфіна Р. О. Общее учение о правоотношении. М. : Юрид. лит. 1974. С. 296.

задумки чи міркування); б) вони свідчать про наявність (позитивні факти) чи відсутність (негативні факти) певних явищ матеріального світу. Юридичні факти мають обов'язково передбачатися нормами права, бути закріпленими, оформленими у встановленому законом порядку й викликати передбачені законом правові наслідки⁹³.

Усі юридичні факти поділяються на дії (які залежать від волі людей – це вольове рішення компетентного державного органу чи установи, посадової особи тощо) й події (які не залежать від волі людей незалежно від їх компетенції). Дії поділяються на вчинки та юридичні акти. **Вчинки** викликають правові наслідки незалежно від усвідомлення суб'єктом їх можливого правового значення, так само як і незалежно від того, бажав чи не бажав суб'єкт настання правових наслідків. **Юридичні акти** – це дії, спеціально спрямовані на досягнення правового результату.

Поряд із поняттям юридичного факту в спеціальній юридичній літературі вживається і поняття складного фактичного складу, що відображає умови, які є необхідними для виникнення відповідних правовідносин. Отже, кримінально-виконавчі правовідносини, які виникли на основі юридичних фактів, являють собою різновид соціальних відносин, що регулюються юридичними законами.

На існування правовідносин, зокрема кримінально-виконавчих, визначальний вплив чинять юридичні факти, тобто конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Виникнення кримінально-виконавчих правовідносин пов'язано з комплексом юридичних фактів (фактичних складів), які складаються з такого: а) винесення обвинувального вироку; б) набуття ним законної чинності; в) звернення вироку до виконання.

Набрання вироком законної чинності та його звернення до виконання – це та юридична межа, де

⁹³ Исаков В. Б. Юридические факты в советском праве. М. : Юрид. лит. 1984. С. 11–13.

закінчуються кримінальні процесуальні й починаються кримінально-виконавчі правовідносини. Із цього моменту починається виконання й відбування кримінального покарання. Набрання вироком законної чинності породжує цілий комплекс правовідносин, пов'язаних із виконанням (відбуванням) покарання. При цьому обвинувачений набуває статусу засудженого, й у нього виникає комплекс прав та обов'язків, пов'язаних із відбуванням покарання.

Звільнення від відбування покарання, передбачене статтею 152 КВК України, припиняє весь комплекс кримінально-виконавчих правовідносин, і засуджений знову набуває статусу громадянина, звільненого від правообмежень, пов'язаних із відбуванням покарання.

Юридичні факти, пов'язані з набранням вироком законної чинності та зі звільненням від відбування покарання можна розглядати як генеральні юридичні факти, які ми відносимо до *першої групи* таких фактів.

До *другої групи юридичних фактів* належать пов'язані зі зміною кримінально-виконавчих правовідносин. До цієї групи юридичних фактів можна віднести, наприклад, переведення засудженого до позбавлення волі з однієї структурної дільниці виправних і виховних колоній в іншу, заміну засудженому невідбутої частини покарання іншим, переведення засудженого до виправної колонії іншого рівня безпеки тощо.

До *третьої групи юридичних фактів* належать ті, які сприяють виникненню, зміні чи припиненню правовідносин у межах установи виконання покарань, наприклад надання засудженому побачення, короткочасного виїзду за межі колонії, застосування заходів заохочення чи стягнення.

У зв'язку з цим варто відзначити, що кримінально-виконавчі правовідносини, які виникають чи змінюються на основі другої та третьої групи юридичних фактів, є складовою частиною всієї системи кримінально-виконавчих правовідносин, які створюються на підставі юридичного факту набрання вироком законної чинності та звернення його до виконання.

Аналіз фактичного складу кримінально-виконавчих правовідносин під час вирішення конкретних юридичних справ дозволяє глибше зрозуміти значення конкретних

норм кримінально-виконавчого права й роль суб'єктів та учасників цих правовідносин.

Отже, розглядаючи кримінально-виконавчі правовідносини як специфічний вид соціальних відносин, які являють собою врегульовані нормами кримінально-виконавчого права суспільні відносини, що виникають між державою в особі органів та установ виконання покарань і засудженими з приводу виконання й відбування кримінального покарання, слід зауважити, що ці відносини мають свої загальні ознаки (є вольовими, завжди виникають, змінюються та припиняються на основі правових норм, крім юридичних фактів у вигляді події); їх здійснення забезпечується й охороняється державою; через них реалізується кримінально-виконавче законодавство; вони мають спеціальні ознаки (визначений термін, реально встановлений вирок суду; те, що вони виникають переважно у зв'язку з правоохоронною та правозастосовною діяльністю держави у сфері виконання покарань; мають, як правило, характер складних правовідносин між специфічними суб'єктами, об'єктом і змістом на основі специфічних юридичних фактів).

Аналізуючи актуальні питання щодо складових компонентів структури кримінально-виконавчих правовідносин (їх суб'єктів та учасників, об'єкту, як фактичного, так і юридичного змісту), а також головних чинників-механізмів, які зумовлюють виникнення, зміну та припинення юридичних фактів, необхідно дослідити соціально-правову природу вказаних елементів правовідносин у всій системі виконання покарань. Кожен із 12 видів кримінальних покарань, що існують в Україні, має свої специфічні ознаки й риси, які характеризують ці відносини та їх складові елементи. Тому під час здійснення аналізу діючої системи кримінально-виконавчих правовідносин на основі чинного національного законодавства необхідно розглядати через наявність вказаних елементів правовідносин особливості виконання покарань за суттєвими для цього виду покарань критеріями та властивостями. Наприклад, під час розгляду системи правовідносин у сфері виконання покарання у виді позбавлення волі (розділ III ст. 86–149 КВК України) та

звільнення (розділ V ст. 152–157 КВК України) доцільно визначитися із наявністю суб'єктів цих відносин, зокрема:

1) представників держави в особі органів та установ виконання покарань (перш за все керівників кримінально-виконавчих установ та їх прямих начальників, а також інших учасників кримінально-виконавчого процесу, що мають відповідний стосунок до цих правовідносин у межах своєї компетенції);

2) засуджених до кримінальних покарань у виді позбавлення волі, без наявності яких про кримінально-виконавчі правовідносини не може бути й мови.

Залежно від участі в правовідносинах відповідних суб'єктів та їх учасників, а також сфери їх правового регулювання цей вид кримінально-виконавчих правовідносин може вважатися як: 1) прості відносини, які відбуваються безпосередньо між представниками кримінально-виконавчої системи та засудженими; 2) складні, які відбуваються між засудженими з участю представників установи виконання покарань з іншими суб'єктами правоохоронної, правозастосовної й судової гілки влади, а також за наявності правового регулювання (крім кримінально-виконавчого законодавства) інших галузей права (кримінального, кримінального процесуального, трудового, цивільного, адміністративного, конституційного, пов'язаного з помилюванням тощо), а також з участю у кримінально-виконавчих відносинах посадових осіб інших гілок влади й управління, які, маючи відповідну компетенцію, здійснюють контроль і нагляд за діяльністю органів та установ виконання покарань і при цьому вирішують актуальні для засуджених питання щодо гарантій захисту їх правового статусу, законних прав та інтересів, які достатньою мірою не були захищені або були порушені під час цих «простих» правовідносин. Відповідну роль у цьому процесі відіграють спостережні комісії, служби у справах дітей, благодійні релігійні організації й засоби масової інформації як допоміжні учасники здійснення процесу виправлення та ресоціалізації.

Аналізуючи як елемент указаних кримінально-виконавчих правовідносин їх **об'єкт**, слід зазначити, що в разі позбавлення волі на певний строк об'єктом можуть

бути такі інтереси, як визначення засудженому до позбавлення волі виду колонії (ст. 86 КВК України), питання переміщення, залишення в слідчому ізоляторі для роботи з господарського обслуговування; роздільного тримання, перебування у відповідних дільницях виправних і виховних колоній та переведення й зміна умов тримання як у межах однієї УВП, так і шляхом переведу до іншої УВП, питання режиму й умов відбування покарання, у тому числі побачень, листування та виїздів за межі колоній; матеріально-побутового та медико-санітарного забезпечення засуджених, питання залучення до праці й оплати праці, навчання, богослужіння, дисциплінарної практики та заохочень, особливості умов тримання в установах різних видів безпеки, інтереси, пов'язані з можливістю звільнення від відбування покарання або заміни невідбутої частини більш м'яким тощо. Ці та інші реальні обставини, як правило, привертають увагу та зумовлюють відповідні дії з боку суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин.

Що стосується змісту кримінально-виконавчих правовідносин, які діють під час відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк, то їх можна характеризувати як багатогранні, багатоваріантні форми й способи фактичної поведінки суб'єктів та інших учасників цих відносин.

Відповідно до фактичного змісту як у представника держави, так і у засудженого до позбавлення волі існує юридичний зміст у вигляді правового оцінювання в межах правового статусу (прав та обов'язків) суб'єктів правовідносин, визначеного законодавством України «правового поля», «правового режиму», компетенції щодо правозастосовної та правоохоронної діяльності.

Особливі стосунки, що регламентуються юридичним змістом цих відносин, є актуальними під час учинення (фактично) засудженими тих чи інших правопорушень, у тому числі кримінальних. Серед них існує актуалізація й вирішення (юридичних і фактичних) питань застосування заходів дисциплінарного стягнення у виді направлення в дисциплінарний ізолятор, карцер, приміщення камерного типу чи одиночну камеру, застосування заходів фізичного

впливу, спеціальних засобів і зброї як виключні засоби у суворій відповідності до закону. Тобто, юридичний зміст має регламентувати правомірну поведінку суб'єктів відносин, а фактичний зміст повинен відповідати букві й духу закону.

Класифікація юридичних фактів, які виникають під час розгляду кримінально-виконавчих правовідносин у сфері виконання покарань у виді позбавлення волі, є такою:

1. *Юридичні факти як чинники, що зумовлюють виникнення або продовження кримінально-виконавчих правовідносин*, якими є вироки (ухвали) суду, які набрали законної чинності, інші рішення суду, а також закони України про амністію й акти помилування.

2. *Юридичні факти, які змінюють, але не припиняють кримінально-виконавчих правовідносин*. До них можна віднести такі:

а) юридичні факти, що зумовлюють поліпшення правового становища засудженого до позбавлення волі на певний строк, наприклад, переведення до дільниці ресоціалізації з дільниці посиленого контролю (ст. 97 КВК України) – юридичним фактом є постанова начальника колонії; зміна умов тримання шляхом переведення засудженого до виправної колонії середнього рівня безпеки із колонії максимального рівня безпеки (ст. 100 КВК України) – тут юридичним фактом є рішення центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання покарань; переведення засуджених до позбавлення волі, які стають на шлях виправлення, з приміщень камерного типу в звичайні жилі приміщення колоній максимального рівня безпеки або в колонію середнього рівня безпеки за рішенням відповідних керівників (ст. 100, 101 КВК України) тощо; усі ці рішення є юридичними фактами, що змінюють статуси відповідних категорій засуджених на ліпші, але не припиняють у цілому кримінально-виконавчих правовідносин;

б) юридичні факти, що тимчасово обмежують правове становище засуджених і також не припиняють кримінально-виконавчих правовідносин у цілому; до них можна віднести переведення до колонії іншого виду – з колоній середнього рівня безпеки до колонії максимального рівня безпеки (ст. 133, 100 КВК України), де юридичним фактом буде

рішення центрального органу виконавчої влади, що реалізовує державну політику у сфері виконання покарань; поміщення засуджених до дисциплінарного ізолятора (карцеру), приміщення камерного типу (одиначну камеру) відповідно до статей 132, 134 КВК України, де юридичним фактом є постанова начальника виправної колонії та суду відповідно.

При цьому слід мати на увазі, що існують матеріальні та процесуальні юридичні факти. Так, винесення постанови начальником колонії про переведення засудженого з однієї структурної дільниці до іншої або рішення центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання покарань, про переведення до колонії іншого рівня безпеки є процесуальним юридичним фактом, а от ступінь виправлення засудженого (чи стає на шлях виправлення, чи злісно порушує режим відбування покарання) є матеріальним юридичним фактом.

3. *Юридичні факти, які припиняють кримінально-виконавчі правовідносини.* До них можна віднести:

а) юридичні факти у вигляді події (що не залежить від волі і компетенції суб'єктів правовідносин):

- смерть засудженого, яка зумовлює відсутність одного з обов'язкових суб'єктів цих відносин;
- відбуття засудженим (закінчення) встановленого судом строку покарання, що зумовлює його негайне звільнення з місць позбавлення волі без будь-яких додаткових умов і тягне однозначний розрив кримінально-виконавчих правовідносин;

б) юридичні факти у вигляді дії, які залежать від волі та компетенції державних органів влади:

- звільнення засудженого за законом України про амністію за юридичним фактом у вигляді дії – ухвалення юридичного акту компетентним органом – рішення (постанови) суду;
- звільнення засудженого за актом Президента України про помилування, де відповідний указ є юридичним фактом виг дії, що припинить кримінально-виконавчі правовідносини;
- звільнення засудженого на підставі скасування вироку суду й закриття кримінального

- провадження, де юридичним фактом, що припинив ці відносини, є рішення (постанова чи ухвала) суду;
- звільнення на підставі закінчення строків давності виконання обвинувального вироку за юридичним фактом – рішенням суду;
 - звільнення засудженого від відбування покарання умовно-достроково – юридичним фактом, що припинить ці відносини буде рішення (ухвала чи постанова) суду;
 - звільнення від покарання засуджених, які захворіли на тяжку хворобу, – юридичним фактом, що припинить відносини, буде рішення (постанова чи ухвала) суду.

У цілому проблема кримінально-виконавчих правовідносин потребує подальшого як теоретико-правового, так і практичного дослідження. Особливу актуальність цих питань зумовлює процес радикальних реформ і вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства, системи органів та установ виконання покарань, практики застосування міжнародних стандартів у діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України відповідно до доктринальних положень державної політики у сфері виконання покарань, створення основ пенітенціарного законодавства, що має регулювати нові підходи до вирішення сучасних проблем теорії та практики пенітенціарної діяльності. Тому дослідження у галузі розроблення наукової теорії та практичної реалізації кримінально-виконавчих (пенітенціарних) правовідносин стає дедалі актуальнішим і потребує розроблення цих напрямів щодо виконання всіх видів кримінальних покарань, передбачених кримінальним і кримінально-виконавчим законодавством України.

Питання для самоконтролю

1. Форми реалізації норм права.
2. Поняття кримінально-виконавчих правовідносин та їх види.
3. Підстави виникнення та припинення кримінально-виконавчих правовідносин.
4. Особливості кримінально-виконавчих правовідносин.

5. Суб'єкти й інші учасники кримінально-виконавчих правовідносин.

6. Об'єкт кримінально-виконавчих правовідносин.

7. Юридичний і фактичний зміст кримінально-виконавчих правовідносин.

8. Види юридичних фактів, що започатковують, змінюють і припиняють кримінально-виконавчі правовідносини.

Перелік рекомендованої літератури

1. Завадский С. Планирование правотворческой деятельности в странах социализма / С. Завадский // Советское государство и право. – 1979. – № 2. – С. 72–81.

2. Куманин Е. В. О совершенствовании информационной деятельности в условиях автоматизации / Е. В. Куманин // Правоведение. – 1978. – № 1. – С. 7–13.

3. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1982. – С. 37–39.

4. Яковлев В. Ф. Реализация права и отраслевые методы правового регулирования. Проблемы применения советского права / В. Ф. Яковлев. – Свердловск, 1973. – Вып. 22. – С. 5.

5. Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории и права / А. М. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – 264 с.

6. Матузов Н. И. Правовая система и личность / Н. И. Матузов. – Саратов : Саратовский ун-т, 1987. – С. 239.

7. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит. 1966. – 187 с.

8. Явич Л. С. Общая теория права / Л. С. Явич. – Л. : ЛГУ, 1976. – 287 с.

9. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении / Р. О. Халфина. – М. : Юрид. лит., 1974. – 351 с.

10. Исаков В. Б. Юридические факты в советском праве / В. Б. Исаков. – М. : Юрид. лит., 1984. – 144 с.

11. Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ;

за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. – Київ : Атіка, 2010. – 752 с.

12. Загальна теорія держави і права / за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Харків, 2002. – С. 258.

13. Скакун О. Ф. Теорія держави і права / О. Ф. Скакун. – Харків, 2001. – С. 276.

14. Алексеев С. С. Общая теория права. Т. 2. / С. С. Алексеев. – М., 1982. – С. 65.

15. Кельман М. С. Загальна теорія держави та права : підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин, Н. М. Хома. – Львів, 2003. – 319 с.

16. Теория государства и права / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М. : Юрист. 1997. – С. 479–480.

17. Советское исправительно-трудовое право. Общая часть / под. ред. Н. А. Стручкова, И. В. Шмарова, И. А. Сперанского. – М., 1977. – 170 с.

18. Советское исправительно-трудовое право. Общая часть / под. ред. М. П. Мелентьева, Н. А. Стручкова, И. В. Шмарова. – Рязань, 1987. – 224 с.

19. Котюк В. О. Теорія права / В. О. Котюк. – Київ : Вентурі, 1996. – С. 74.

Розділ 9

Правове становище засуджених як суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин

1. Загальна характеристика правового статусу засуджених.
2. Основні права засуджених.
3. Основні обов'язки засуджених.
4. Право засуджених на особисту безпеку.

Правовий статус засудженого, загальний правовий статус громадянина, спеціальний правовий статус, індивідуальний правовий статус, міжнародний правовий статус, суб'єктивне право засудженого, законні інтереси засудженого, юридичний обов'язок засуджених, особиста безпека засуджених

1. Загальна характеристика правового статусу засуджених

Усі особи, які потрапляють у сферу регулювання відносин, що виникають під час виконання покарань, мають певний правовий статус. Відповідно, можна говорити про правовий статус засудженого, персоналу органів та установ виконання та близьких родичів засудженого. Серед них на особливу увагу заслуговує правовий статус засуджених.

Особи, які відбувають покарання, як громадяни держави володіють правами та свободами, які згідно зі статтею 3 Конституції України визнаються найвищою соціальною цінністю. Це зумовлює наявність особливих вимог до нормативно-правових актів, що закріплюють правовий статус засуджених, до обмежень їх загальноцивільних прав і свобод. Крім того, закріплення правового статусу засуджених визначає одночасно встановлення меж і форм діяльності персоналу органів та установ виконання покарань, тобто гарантію забезпечення законності в їхній діяльності.

Виконання засудженими покладених на них обов'язків і реалізація прав, що їм належать, і законних інтересів

утворюють той правовий режим відбування покарання, який становить основу для досягнення поставлених перед покаранням цілей. Ретельна регламентація правового статусу засуджених являє собою важливий інструмент їх правового та морального виховання, прищеплення поваги до закону, прав і законних інтересів інших осіб.

Закріплення в Конституції України основ правового статусу засуджених має важливе не лише юридичне, а й політичне, практичне та виховне значення. У соціально-політичному аспекті визнання засудженого суб'єктом усіх прав, свобод та обов'язків характеризує сучасний підхід нашої держави до покарання, його мети й місця в системі соціального контролю.

Із метою конкретизації частини 3 ст. 63 Конституції України в Кримінально-виконавчому кодексі (КВК) України питанням правового становища засуджених присвячено самостійний розділ, і це дозволило чітко зафіксувати правові межі статусу засуджених. У зв'язку з цим за основу був узятий правовий статус громадянина України, а потім шляхом обмежень, установлених кримінальним, кримінально-виконавчим та іншими галузями законодавства нашої держави, визначено правовий статус засудженого.

Глава 2 КВК України «Правовий статус засуджених» відображає загальну спрямованість кримінально-виконавчого законодавства на найбільш повну реалізацію прав і свобод людини та громадянина, приписів і рекомендацій міжнародних стандартів із прав і свобод людини взагалі та засуджених зокрема в процесі відбування ними покарання. Зазначена глава визначає особливості правового статусу засуджених як різновиду спеціального статусу громадянина в Україні, а також і ті особливості, які є спільними для всіх засуджених незалежно від виду кримінального покарання.

Зокрема, згідно з частиною 1 ст. 7 КВК України держава поважає й охороняє права, свободи та законні інтереси засуджених, забезпечує необхідні умови для їх виправлення й ресоціалізації, соціальну та правову захищеність і їх особисту безпеку. Це означає, що права та свободи засуджених можуть бути обмежені лише вироком

суду й тільки тією мірою, яку визначено передусім кримінальним і кримінально-виконавчим законодавством та іншими галузями законодавства. Інші права та свободи засуджених поширюються на них у повному обсязі.

Згідно з КВК України правовий статус засуджених визначається законами України за винятком обмежень, визначених цим Кодексом, виходячи з порядку й умов виконання та відбування конкретного виду покарання.

У частині 3 ст.7 КВК України зафіксовано, що правовий статус засуджених іноземців та осіб без громадянства визначається законами України, а також міжнародними договорами України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Такий підхід найбільшою повною мірою відповідає тексту частини 3 ст. 63 Конституції України, в якій передбачено, що засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, за винятком обмежень, які визначено законом і встановлено вироком суду.

На підставі викладеного правовий статус засудженого слід розуміти як систему прав, свобод та обов'язків громадянина, закріплених у Конституції України й інших законодавчих і підзаконних актах, з обмеженнями, які визначено законом і встановлено вироком суду.

Зазначене визначення правового статусу засудженого, можна віднести до різновидності спеціальних (родових) статусів – сукупності ознак, що характеризує правове положення певної категорії громадян, які об'єднуються за якоюсь конкретною ознакою. У цьому випадку такою ознакою буде засудження до конкретного виду покарання й обов'язок відбувати цей вид покарання.

В юридичній літературі правовий статус особи розглядається на трьох рівнях: як загальний статус громадянина України, спеціальний та індивідуальний (конкретний) статуси. Така теоретична формула може бути покладена в підґрунтя аналізу правового статусу і засуджених, оскільки він являє собою правовий статус окремої групи громадян, об'єднаних за такою видовою ознакою, як відбування конкретного виду покарання, тобто різновиду спеціального статусу особи в Україні. При цьому необхідно підкреслити рухомість правового статусу, що

змінюється в разі його переходу із загального (конституційного) в спеціальний, а із спеціального – в індивідуальний.

Загальний правовий статус громадянина є єдиним для всіх членів суспільства, це ті права й обов'язки, які закріплено в Конституції, характерні для всіх і кожного. Усі громадяни України, в яких би конкретних правовідносинах вони не перебували (у тому числі й під час відбування кримінальних покарань) і які б професійні функції не виконували, перебувають в однаковому правовому статусі, володіють рівними правами й можливостями, включно з рівними правами вступати в різні передбачені законом правовідносини.

Зміст загального правового статусу розкривається через загальні права й обов'язки, які можуть бути набуті й реалізовані будь-яким громадянином незалежно від групових особливостей, соціального, сімейного, статевого, вікового та майнового положення.

Спеціальний правовий статус розуміють як сукупність спеціальних прав та обов'язків тієї чи іншої групи осіб, об'єднаних якимись специфічними рисами їх становища.

До змісту спеціального статусу в юридичній літературі належать дві групи прав та обов'язків:

1) права й обов'язки, які конкретизують, деталізують або доповнюють права й обов'язки загального статусу громадянина, а також права й обов'язки, які частково дублюють, повторюють конституційні;

2) спеціальні права й обов'язки.

Однак запропоновану вище конструкцію спеціального правового статусу громадян не повною мірою можна віднести до спеціального правового статусу засуджених. Не випадково специфіка правового статусу цієї категорії громадян є такою, що деякі автори, на нашу думку, цілком обґрунтовано ставлять його на особливе місце в системі спеціальних статусів особи в суспільстві. Такий підхід є цілком обґрунтованим, оскільки права й обов'язки засудженого, які належать до змісту загального статусу громадянина, не стільки конкретизуються, деталізуються

чи доповнюються, скільки суттєво обмежуються, з метою досягнення цілей і завдань покарання.

Важливим компонентом правового статусу засуджених, що надає йому особливого характеру, є його спеціальні права. Особливості цих спеціальних прав полягають у їхній особливій юридичній природі.

Особливість ознак спеціальних прав засуджених порівняно з іншими правами громадян України полягає у такому:

- по-перше, ці права не мають аналогів у загальногромадянському правовому статусі, відрізняються самостійним характером, оскільки не дублюють прав загального правового статусу громадян України, а також не конкретизують їх;

- по-друге, зміст спеціальних прав засуджених не залежить від конституційних і галузевих прав громадян;

- по-третє, спеціальні права цієї категорії громадян виступають як засоби, що забезпечують досягнення мети покарання, одночасно виконуючи позитивну функцію компенсації негативних наслідків застосування конкретного виду покарання;

- по-четверте, носіями (суб'єктами спеціальних прав) можуть бути тільки засуджені, які відбувають конкретний вид кримінального покарання.

Спеціальні правові статуси засуджених можуть також розрізнятися за видами залежно від ступеня їх конкретизації. Так, можна виділити спеціальний правовий статус засуджених взагалі та спеціальний правовий статус засуджених, які відбувають конкретний вид кримінального покарання. Якщо, наприклад, розглядати спеціальний правовий статус засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, то цю групу спеціальних правових статусів, у свою чергу, можна розділити на групу спеціальних правових статусів громадян, які відбувають кримінальне покарання у виправних колоніях мінімального, середнього та максимального рівнів безпеки.

Зазначені різновиди спеціальних правових статусів засудженого перебувають у статичному стані, належать до певних груп засуджених і в процесі відбування кримінального покарання можуть змінюватись стосовно

конкретної особи шляхом переведення конкретного засудженого залежно від відбутого терміну покарання, а також поведінки з однієї дільниці виправної колонії до іншої.

Індивідуальний правовий статус розуміють як такий, що характеризується суб'єктивними правами й обов'язками в стадії їх володіння та реалізації. Тобто, зміст індивідуального правового статусу тієї ж самої особи, в тому числі й засудженого, в різні моменти не є однаковим. Стосовно засудженого він може змінюватись залежно від:

- виду кримінального покарання;
- строку відбування покарання;
- поведінки засудженого.

Останнім часом у юридичній літературі окремі автори виділяють ще один різновид правового статусу – міжнародний правовий статус особи. Хоча цей термін широко юристами ще не вживається, він має становити особливий інтерес для дослідників, урахувавши активне входження нашої держави до міжнародного співтовариства.

У найбільш узагальненому вигляді **міжнародний правовий статус особи** містить у собі, крім внутрішньодержавного права, ще й свободи, обов'язки та гарантії, вироблені міжнародним співтовариством і закріплені в міжнародних правових документах. Захист цього статусу передбачається як внутрішнім законодавством, так і міжнародним правом.

2. Основні права й обов'язки засуджених

До змісту правового статусу засуджених входять права, законні інтереси й обов'язки засуджених, які виникають і реалізуються в межах кримінально-виконавчих правовідносин.

Стаття 63 Конституції України встановлює, що засуджені користуються всіма правами людини та громадянина, за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду. Інакше кажучи, на них поширюється більшість прав і свобод, передбачених розділом II Основного Закону, а також відповідними

нормами цивільного, сімейного, житлового, трудового, фінансового та інших галузей права.

Незважаючи на це, у статті 8 КВК України додатково закріплюються основні права засуджених незалежно від призначеного виду покарання, що є додатковими гарантіями забезпечення законності під час виконання покарань.

Соціально-правове призначення прав засуджених полягає у зміцненні режиму законності під час виконання покарання, оскільки міра свободи засудженого, у свою чергу, означає міру несвободи держави (тобто персоналу органів та установ виконання покарань) стосовно нього. Права засуджених, якщо вони гарантуються матеріально, політично, ідеологічно й організаційно, сприяють розвитку особи засудженого, в кінцевому результаті – його ресоціалізації. Права ж засуджених, проголошені формально, поглиблюють існуючий антагонізм між ними й суспільством і суттєво віддаляють виконання поставлених перед покарання цілей.

Суб'єктивне право засудженого можна визначити як закріплену законом і гарантовану державою можливість певної поведінки засудженого або користування ним соціальними благами, що забезпечуються юридичним обов'язком посадових осіб органів та установ виконання покарань та інших суб'єктів правовідносин, які при цьому виникають.

До змісту суб'єктивного права належить таке:

1) можливість засудженого вільно користуватися соціальними благами (харчуванням, речовим майном) у межах, установлених правом;

2) можливість вимагати виконання кореспондуючих цьому праву обов'язків адміністрацією органів та установ виконання покарань, іншими суб'єктами й учасників кримінально-виконавчих правовідносин;

3) можливість звернутися в необхідних випадках за захистом свого суб'єктивного права.

Законні інтереси засудженого – закріплені в правових нормах конкретні дії та прагнення засудженого до володіння тими чи іншими благами, які задовольняються, як правило, за результатом оцінювання адміністрацією УВП,

посадовими особами, прокуратурою й судом поведінки засудженого під час відбування покарання.

Соціальне призначення законних інтересів полягає в тому, що вони дозволяють забезпечити диференційований підхід до засуджених і стимулювати їх виправлення в процесі відбування покарання. Вони мають багато спільного із суб'єктивними правами, але не тотожні останнім. Якщо суб'єктивне право створює таку можливість поведінки, яка характеризується високим ступенем її реалізації за розсудом засудженого, то сутність законного інтересу засуджених полягає в можливості, яка має характер прагнення до автономної, самостійної поведінки, в свободі користування будь-яким соціальним благом на свій розсуд.

Зміст законних інтересів складається з трьох елементів:

1) прагнення отримати передбачене законом матеріальне чи духовне благо (додаткове короткострокове чи тривале побачення, переведення до дільниці соціальної адаптації); такі блага вказуються у правових нормах як мета, для досягнення якої є необхідними відповідні юридичні факти та позитивне оцінювання поведінки засудженого суб'єктами чи учасниками кримінально-виконавчих правовідносин;

2) можливість клопотати (а не вимагати) перед посадовими особами органів та установ виконання покарань, прокуратурою й судом про їх відповідні дії щодо реалізації законних інтересів засуджених;

3) можливість звернення до компетентних органів за захистом законних інтересів; таке звернення не означає автоматичного задоволення клопотання, проте означає, що законні інтереси, як і суб'єктивні права, гарантуються державою.

Види законних інтересів засуджених є досить різнобічними. За соціально-політичним призначенням блага й законні інтереси можна поділити на три групи: 1) спрямовані на отримання заохочень: умовно-дострокове звільнення, зміна умов тримання; 2) спрямовані на отримання пільг: одержання матерями-годувальницями й вагітними жінками продуктових посилок (передач) в асортименті, який визначається медичним висновком;

проживання засудженої жінки у будинку дитини зі своїми дітьми віком до трьох років; 3) спрямовані на отримання благ, які за своєю соціально-правовою суттю не є для засуджених ні заохоченнями, ні пільгами: залучення до праці з урахуванням працездатності й у разі можливості – спеціальності тощо.

У найбільш узагальненому вигляді права засудженого розуміють як вид і міру його поведінки під час відбування кримінального покарання, можливість користуватись певними соціальними благами для задоволення особистих потреб, закріплених у нормах Конституції України та в інших законодавчих актах.

У статті 8 КВК України в сконцентрованому вигляді сформульовані основні права засуджених, які відображають загальну спрямованість цієї галузі законодавства. Зокрема, засуджені мають право на:

- отримання інформації про свої права й обов'язки, порядок та умови виконання й відбування призначеного судом покарання; адміністрація установи чи органу, який виконує покарання, зобов'язана надати їм зазначену інформацію, а також ознайомлювати їх із змінами порядку й умов відбування покарань;

- гуманне ставлення до них і повагу до їх людської гідності; засуджені не повинні піддаватись жорстокому, нелюдському або такому, що принижує їх гідність, поводженню; заходи впливу можуть застосовуватися до них виключно на підставі закону; засуджені не можуть бути піддані медичним або іншим подібним до них дослідженням незалежно від їхньої згоди;

- звертатися відповідно до законодавства з пропозиціями, заявами та скаргами до адміністрації органів та установ виконання покарань, їх вищих органів, до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Європейського суду з прав людини, а також інших відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, до уповноважених осіб таких міжнародних організацій, суду, органів прокуратури, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань; відповідні звернення (кореспонденція) подаються до адміністрації установи виконання покарань,

про отримання адміністрацією звернення (кореспонденції) засудженому видається талон-підтвердження, і протягом трьох діб, а у випадках, установлених законодавством, – протягом однієї доби, з часу видачі талона-підтвердження зазначене звернення (кореспонденція) надсилається адресату;

- давати пояснення й вести листування, а також звертатися з пропозиціями, заявами і скаргами рідною мовою; відповіді засудженим даються мовою звернення, а за відсутності можливості дати їх мовою звернення, відповідь дається українською мовою з перекладом на мову звернення, який забезпечується органом або установою виконання покарань;

- охорону здоров'я в обсязі, встановленому Основами законодавства України про охорону здоров'я, за винятком обмежень, передбачених законом; охорона здоров'я забезпечується системою медико-санітарних та оздоровчо-профілактичних заходів, а також поєднанням безоплатних і платних форм медичної допомоги; засудженому гарантується право на вільний вибір і допуск лікаря для отримання медичної допомоги, у тому числі за власні кошти; засуджені, які мають розлади психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи інших одурманюючих засобів, можуть за їх письмовою згодою пройти курс лікування від зазначених захворювань;

- соціальне забезпечення, у тому числі й на оформлення пенсій, відповідно до законів України;

- отримувати у встановленому законом порядку передачі (окрім речей, які засудженим заборонено мати при собі законом, зокрема зброї, наркотичних або психотропних речовин і прекурсорів);

- оплачувану працю, організовану відповідно до вимог законодавства про працю, у тому числі щодо тривалості, умов та оплати праці, при цьому тривалість робочого дня не може становити більше восьми годин, а тривалість робочого часу – більше 40 годин на тиждень;

- здійснення свободи сповідувати будь-яку релігію або виражати переконання, пов'язані із ставленням до релігії, у тому числі на вільний вибір і допуск священнослужителя

для відправлення релігійних таїнств та обрядів, за винятком обмежень, передбачених КВК;

- на належне матеріально-побутове забезпечення у порядку, встановленому законом і нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України;

- отримання копій документів з їхніх особових справ та інших, що пов'язані з реалізацією їхніх прав, документів у порядку, встановленому Міністерством юстиції України.

Частина 2 ст.8 КВК України гарантує засудженим право на правову допомогу. Для її одержання засуджені можуть користуватися послугами адвокатів або інших фахівців у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи. Таке право поширюється і на засуджених осіб, які перебувають на лікуванні у закладах охорони здоров'я.

Засудженим іноземцям закон дає право підтримувати зв'язок з дипломатичними представництвами й консульськими установами своїх держав, особам без громадянства, а також громадянам держав, що не мають дипломатичних представництв або консульських установ в Україні, – з дипломатичними представництвами держави, яка взяла на себе охорону їхніх інтересів, або міжнародними органами чи організаціями, які здійснюють їх захист.

Крім того, засудженим гарантується право на побачення у порядку, встановленому КВК України й навіть на короткострокові побачення у разі перебування на лікуванні у закладах охорони здоров'я.

Засудженим надається право на безперервний сон нічної пори. Разом із тим закон визначає вичерпні випадки, коли адміністрація може перервати сон засудженого, пов'язані з надзвичайними подіями, які загрожують життю та здоров'ю засудженого або перешкоджають виконанню покарання. До підстав порушення права на сон належать учинення засудженими втечі, масові заворушення, виникнення пожежі, аварії чи стихійного лиха або безпосередньої загрози життю засуджених.

Перелічені права засуджених зводяться основними передусім тому, що вони нормативно закріплюють найбільш важливі для людини та громадянина суб'єктивні права, які

містяться в Конституції України та інших законах нашої держави, що не належать до системи кримінально-виконавчого законодавства.

Відповідно до аналізу загального (конституційного) статусу громадянина України з урахуванням галузевих обмежень необхідно констатувати, що на засуджених до будь-якого виду кримінальних покарань у повному обсязі поширюються такі конституційні права громадян України: право на життя (ч. 1 ст. 27), право на повагу людської гідності (ч.1 ст. 28), право на свободу совісті і віросповідання (ч. 1 ст. 35), право на звернення (ст. 40), право на захист (ч. 1–5 ст. 55), право на відшкодування матеріальної та моральної шкоди (ст. 56), право знати свої права й обов'язки (ст. 57), право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ч. 1 ст. 34), право на належні, безпечні та здорові умови праці (ч. 4 ст. 43), право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ч. 1 ст. 49), право на свободу літературної, художньої, наукової й технічної творчості, захист авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності (ч. 1 ст. 54), право на результати своєї інтелектуальної творчої діяльності (ч. 2 ст. 54), право на безпечне для життя та здоров'я довкілля й на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ч. 1 ст. 50), право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту (ч. 2 ст. 50).

Разом із тим засуджених до таких видів кримінальних покарань, як арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк і довічне позбавлення волі, суттєво обмежують у користуванні низкою конституційних прав, а деякі з них на цю категорію громадян взагалі не поширюються чи поширюються у вкрай обмеженому обсязі. До останньої групи належать такі суб'єктивні права: право на свободу та особисту недоторканість (ч. 1 ст. 29), право на недоторканність житла (ч. 1 ст. 30), право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31), право

на свободу пересування на території України, вільний вибір місця проживання, право вільно залишити територію України (ст. 33), право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ч. 1 ст. 36), право рівного доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування (ч. 1 ст. 38), право на рівну можливість у виборі професії та роду трудової діяльності (ч. 1 ст. 43).

Існує нерозривний зв'язок основних прав засуджених, закріплених у статті 8 КВК України, з нормами Загальної та Особливої частин цього кодексу. Деякі основні їх права розкриваються більш детально в главі 2 цього кодексу, наприклад, ст. 10 регламентує право засуджених на особисту безпеку.

Інші основні права й порядок їх реалізації розкриваються в нормах Особливої частини, наприклад право засуджених до позбавлення волі на побачення з родичами, адвокатами та іншими особами (ст. 117), право на одержання й відправлення грошових переказів (ст. 121), право на медико-санітарне забезпечення (ст. 123) тощо.

Соціально-правове значення обов'язків проявляється в тому, що вони є засобом формування моральної та правової свідомості засуджених, зміцнення законності та правопорядку, дисципліни й організованості під час відбування покарання. Сутність полягає у вимозі необхідної з точки зору держави, влади й закону поведінки. Ця поведінка засуджених є обов'язковою, незаперечною й забезпечується заходами державного примусу.

Сутність юридичних обов'язків засуджених проявляється в такому їх змісті:

1) необхідність учинення певних дій (сплатити штраф, з'явитися за викликом адміністрації органів та установ виконання покарань);

2) необхідність утриматися від установлених законом дій (мати при собі гроші та цінні речі).

Таким чином, **юридичний обов'язок засуджених** – установлена в зобов'язуючих нормах права міра необхідної поведінки засудженого під час відбування покарання, яка забезпечує досягнення цілей покарання, підтримання

правопорядку під час його відбування, дотримання прав і законних інтересів як самого засудженого, так і інших осіб.

Під час визначення правового статусу засуджених дається перелік не лише їх основних прав (ст. 8), а й основних обов'язків. Згідно зі статтею 9 КВК України засуджені зобов'язані:

- виконувати встановлені законодавством обов'язки громадян України, неухильно дотримуватися правил поведінки, передбачених для засуджених, не посягати на права та свободи, честь і гідність інших осіб;

- виконувати встановлені законодавством вимоги адміністрації органів та установ виконання покарань, уповноваженого органу з питань пробації;

- ввічливо ставитися до персоналу й інших осіб, які відвідують установи виконання покарань, а також до інших засуджених;

- з'являтися за викликом адміністрації органів та установ виконання покарань.

Невиконання засудженими своїх обов'язків і встановлених законодавством вимог адміністрації органів та установ виконання покарань тягне за собою встановлену законом відповідальність.

Юридичний обов'язок засуджених слід розуміти як вид і міру його обов'язкової поведінки під час відбування кримінального покарання. Перелічені у статті 9 КВК обов'язки складають лише основну частину тих обов'язків, які покладаються на засуджених. Основними вони називаються тому, що поширюються на всіх осіб, які відбувають покарання незалежно від його виду, та закріплюють найбільш важливі вимоги, що висуваються до засуджених. Ці вимоги впливають з обов'язку виконання вироку суду про застосування кримінального покарання. Більшість обов'язків закріплюється в правових нормах, що регулюють порядок та умови виконання й відбування покарання, наприклад вимоги постійно перебувати у виправній установі, пересуватися територією установи тільки строем, носити одяг установленого зразку тощо. У статті вказано лише ті з них, які забезпечують правопорядок під час відбування покарання чи створюють умови для діяльності органів та установ, які виконують покарання.

Основні обов'язки засуджених впливають з обов'язків органів чи установ виконувати вирок суду та застосовувати покарання.

3. Право засуджених на особисту безпеку

У найбільш узагальненому вигляді *особисту безпеку засуджених* розуміють як гарантовану міжнародним правом та українським законодавством захищеність життя, здоров'я й інших життєво важливих і соціально значимих інтересів цієї категорії громадян від заподіяння їй шкоди, а також запобігання небезпеки та загроз, які виникають у процесі відбування (виконання) кримінальних покарань у виді арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі.

Суб'єктивне право засуджених на особисту безпеку може існувати в різних формах і, відповідно, мати кілька організаційних рівнів забезпечення шляхом установаження гарантій і виконання певних обов'язків адміністрацією органів та установ виконання покарань. Зазначене право має певну специфіку, яка визначається насамперед спеціальним правовим статусом засуджених. Специфічність цього права зумовлюється як специфікою кримінально-виконавчої системи, так і особливістю форм забезпечення права засуджених на особисту безпеку, які відрізняються специфічним різноманіттям і знаходять закріплення в усіх основних інститутах і нормах кримінально-виконавчого права.

Правове регулювання особистої безпеки засуджених передбачає нормативне закріплення порядку й умов забезпечення реалізації суб'єктивного права засуджених на особисту безпеку, а також засоби забезпечення їх безпеки. При цьому право засуджених на особисту безпеку й завдання щодо її забезпечення, що стоять перед кримінально-виконавчими установами, закріплюються системою норм кримінально-виконавчого права, а засоби забезпечення та гарантії особистої безпеки засуджених поряд із нормами кримінально-виконавчого права регулюються також нормами окремих інших галузей права

(конституційним, адміністративним, цивільним, трудовим тощо).

Право засуджених на особисту безпеку посідає особливе місце в системі прав і свобод цієї категорії громадян. Більшість міжнародних правових актів (Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція про захист прав людини й основних свобод, Мінімальні стандарти поводження з в'язнями, Європейські в'язничні правила та інші), визначаючи основні права людини, вказують на необхідність забезпечення безпеки засуджених в умовах позбавлення волі й закріплюють основні права особи, які позитивно впливають на її безпеку. Конституція України та міжнародно-правові акти визначають особисту безпеку особи як необхідну життєву потребу людини, яка знаходить своє забезпечення й реалізацію в її правах і свободах.

Стаття 10 КВК України не лише проголошує, а й детально регламентує право засуджених на особисту безпеку. При цьому мається на увазі забезпечення безпеки засуджених, які відбувають покарання у виді арешту, тримання в дисциплінарних батальйонах, обмеження чи позбавлення волі, тобто в тих випадках, коли засуджені є повністю чи частково ізольованими від суспільства й перебувають під охороною чи наглядом персоналу кримінально-виконавчої системи. Такі особи або не мають можливості самостійно забезпечити свою особисту безпеку (під час арешту, тримання в дисциплінарному батальйоні, позбавлення волі), або такі можливості суттєво звужено (в разі обмеження волі), тому на законодавчому рівні закріплено їх суб'єктивне право звернутись (ч. 2 ст. 10) із заявою до будь-якої посадової особи органу чи установи виконання покарань з проханням про забезпечення особистої безпеки. У цьому разі посадова особа зобов'язана вжити невідкладних заходів щодо забезпечення особистої безпеки засудженого та ліквідації загрози його безпеці.

Аналіз змісту чинного кримінально-виконавчого законодавства дає підстави дійти висновку, що на законодавчому рівні закріплено такі заходи забезпечення особистої безпеки засуджених:

- нагляд за засудженими (ст. 59, 102 КВК України);

- заходи та стягнення, що застосовуються до засуджених (ст. 54, 68, 82, 132, 145 КВК України);
- заходи соціально-виховного впливу на засуджених (ст. 65, 79, гл. 19 КВК України);
- оперативно-розшукова діяльність у колоніях (ст. 104 КВК України);
- заходи безпеки у виправній колонії (гл. 16 КВК України);
- переведення засуджених у безпечне місце (ст. 10, ч. 3 ст. 50, ч. 2 ст. 88 КВК України);
- заходи медичного характеру, спрямовані на забезпечення охорони здоров'я засуджених (ч. 1 п. 5 ст. 8 КВК України).

Перелічені заходи забезпечення особистої безпеки засуджених не лише закріплюють права й обов'язки конкретного засудженого в сфері його особистої безпеки, але розглядаються також як система юридичних гарантій його безпеки з урахуванням спеціального правового статусу засудженого та специфічних умов виконання (відбування) конкретного виду кримінального покарання.

Право засуджених на особисту безпеку й завдання щодо її забезпечення, які стоять перед установами виконання покарань, як уже зазначалось, закріплюються нормами головним чином кримінально-виконавчого права, а заходи забезпечення особистої безпеки засуджених поряд із кримінально-виконавчим правом, регулюються і іншими галузями права (конституційним, цивільним, трудовим, кримінальним, адміністративним тощо).

Підставою для припинення застосування до засудженого заходів безпеки є зникнення чи ліквідація загрози його особистій безпеці.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте загальноправовий, спеціальний та індивідуальний правовий статус засуджених.

2. Як правовий статус засуджених залежить від виду покарання, виду кримінально-виконавчих установ і від поведінки засуджених під час відбування покарання?

3. У чому полягає різниця між суб'єктивними правами та законними інтересами засуджених?

4. Визначте, в яких конституційних правах обмежуються засуджені, які перебувають в установах виконання покарань.

5. З якою метою обмежуються права та свободи засуджених?

6. Як забезпечується право засуджених на особисту безпеку в установах виконання покарань?

Перелік рекомендованої літератури

1. Кримінально-виконавчий кодекс України: закон України: від 11.06.2003 № 1129-15: зі змінами від 21.12.2016 (підстава № 1798-VIII) // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3–4.– Ст. 21.

2. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: затверджені наказом Міністерства юстиції України: від 29.12.2014 № 2186/5 [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

3. Порядок здійснення заходів щодо забезпечення безпеки осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах: затверджений наказом Міністерства юстиції України від 12.02.2014 № 324/5 [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / Верховна Рада України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

4. Кримінально-виконавче право України: навч. посібник / за ред. проф. А. Х. Степанюка. – Київ: Юрінком Інтер, 2008. – 624 с. – Бібліогр.: С. 604–615.

Розділ 10

Система органів та установ виконання покарань України

- 1. Соціальне призначення й завдання органів та установ виконання покарань.*
- 2. Види органів та установ виконання покарань.*
- 3. Взаємодія органів та установ виконання покарань із державними інституціями та громадськістю.*

Система органів та установ виконання покарань, центральний орган виконавчої влади з питань виконання покарань та пробації, територіальні органи управління, кримінально-виконавчі установи відкритого та закритого типу, виправний центр, виправна колонія, виховна колонія, слідчий ізолятор, арештний дім, взаємодія органів та установ виконання покарань з державними інституціями та громадськістю.

1. Соціальне призначення й завдання органів та установ виконання покарань

Система органів та установ виконання покарань – це сукупність взаємопов'язаних структурних елементів Державної кримінально-виконавчої служби України, спрямованих на здійснення державної політики у сфері виконання покарань.

Система органів та установ виконання покарань є невіддільною системи покарань, встановленої статті 51 КК України, й залежною від неї. Така залежність є очевидною з огляду на те, що нормами матеріального права кримінального закону встановлено види покарань, а спосіб їх реалізації системою органів та установ визначено кримінально-виконавчим законодавством.

Згідно зі статтею 51 Кримінального кодексу України існують такі види покарань (12 видів):

- штраф;

- позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу;
- позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
 - громадські роботи;
 - виправні роботи;
 - службові обмеження для військовослужбовців;
 - конфіскація майна;
 - арешт;
 - обмеження волі;
 - тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців;
 - позбавлення волі на певний строк;
 - довічне позбавлення волі.

Виконанням семи з указаних видів покарань (позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, арешт, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі) займається певний орган (установа) виконання покарань.

Важливим є те, що система всіх органів та установ виконання покарань входить до Державної кримінально-виконавчої служби України (ДКВС України), однак за обсягом ці два поняття не є тотожними. Необхідно зазначити, що органами й установами виконання покарань вважаються ті, які безпосередньо здійснюють виконання конкретних видів покарань, а до ДКВС України можна віднести такі:

- центральний орган виконавчої влади з питань виконання покарань,
- міжрегіональні органи управління,
- уповноважені органи з питань пробації
- установи виконання покарань,
- слідчі ізолятори,
- воєнізовані формування,
- навчальні заклади,
- заклади охорони здоров'я,

- підприємства установ виконання покарань, інші підприємства, установи й організації, створені для забезпечення виконання завдань ДКВС України.

Саме тому ДКВС України є ширшим за обсягом поняттям, яке охоплює не лише систему органів та установ виконання покарань, але й інші структурні елементи.

Відповідно до статті 1 КВК України метою кримінально-виконавчого законодавства (а відповідно, органів та установ, що виконують покарання) є захист інтересів особи, суспільства й держави шляхом створення умов для виправлення та ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Органи та установи виконання покарань мають конкретні цілі й завдання, які впливають з їх соціального призначення та місця, яке вони посідають у системі правоохоронних органів, зокрема:

- органи й установи виконання покарань є невід'ємним атрибутом державного механізму;

- вони завершують процес безпосередньої протидії злочинності, учасниками якого на першому етапі під час попередження і припинення злочинів виступають апарати поліції, служби безпеки й митної служби; на другому етапі, під час розслідування злочинів, установлення й викриття злочинців, – слідчі органи; на третьому етапі, здійснюючи судовий розгляд і виносячи вирок, – суд;

- для успішної реабілітації засуджених і запобігання рецидиву ці органи взаємодіють з багатьма державними органами та громадськими об'єднаннями як у період виконання покарання, так і після його завершення.

Під час виконання покарання реалізуються правообмеження, які виражають його сутність, що завжди пов'язано з обмеженнями прав, свобод і законних інтересів громадян. Тому така діяльність повинна не лише здійснюватися державними органами, а й бути врегульованою державою. При цьому, як підкреслюється в статті 92 Конституції України, діяльність органів та установ виконання покарань визначаються виключно законами України.

Аналізуючи норми кримінально-виконавчого законодавства, можна виділити такі загальні завдання органів та установ виконання покарань.

1. **Виконання кримінального покарання, призначеного вироком суду.** При цьому призначене судом покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Як відомо, чинне кримінально-виконавче законодавство (ч. 1 ст.1 КВК України) для визначення змісту поняття кари поряд із терміном «виконання» вживає термін «відбування» покарання. Ці терміни відображають єдиний процес здійснення карального впливу на засуджених, але стосуються вони різних суб'єктів та учасників кримінально-виконавчих відносин.

Виконання покарання стосується відповідних органів та установ, які у своїй діяльності зобов'язані реалізовувати весь комплекс правообмежень, передбачених конкретним видом покарання, забезпечити здійснення наданих засудженим прав і виконання покладених на них обов'язків протягом усього терміну покарання, встановленого вироком суду.

У свою чергу, термін «відбування» покарання стосується засуджених, які повинні на підставі вироку суду, відповідно до приписів, установлених кримінально-виконавчим законодавством, виконувати покладені на них обов'язки й утримуватися від діянь, заборонених нормами права.

Одне з головних завдань органів та установ виконання покарань полягає у тому, щоб у кінцевому результаті забезпечити захист інтересів особи, суспільства і держави шляхом застосування до засуджених правообмежень встановлених вироком суду відповідно до їх суспільної небезпеки. При цьому покарання повинно застосовуватись до засудженого з урахуванням принципу диференціації та індивідуалізації.

2. **Створення умов для виправлення й ресоціалізації засуджених.**

Стаття 6 КВК України визначає, що **виправлення засудженого** – це процес позитивних змін, які відбуваються в його особистості та створюють у нього готовність до самокерованої правослухняної поведінки. **Ресоціалізація** –

свідоме відновлення засудженого в соціальному статусі повноправного члена суспільства; повернення його до самостійного загальноприйнятого соціально-нормативного життя в суспільстві, умов для переоцінювання життєвих орієнтирів, відновлення морального, психічного й фізичного стану особи, її соціальних функцій, приведення індивідуальної поведінки у відповідність до загально визначених суспільними правилами та юридичними нормами. Як виправлення, так і ресоціалізація є внутрішніми психологічними процесами, які відбуваються в особистості засуджених. Працівники органів та установ виконання покарань не можуть виправити чи ресоціалізувати людину, однак вони можуть створити всі необхідні умови для того, щоб засуджені були готові до цих процесів у своєму житті.

Створення умов для виправлення та ресоціалізації здійснюється за допомогою основних засобів, до яких законодавець відносить такі:

- установлений порядок виконання та відбування покарання (режим);

- суспільно корисна праця;
- пробація;
- соціально-виховна робота;
- загальноосвітнє та професійно-технічне навчання;
- громадський вплив.

3. Загальне та спеціальне запобігання злочинам.

Спеціальне попередження вважається виконаним у тому випадку, коли засуджений втрачає можливість вчинити новий злочин під час відбування покарання. Для цього засуджених до позбавлення волі тримають у виправних колоніях, організуються їх охорона й постійний нагляд за їх поведінкою. Крім того, органи й установи, що виконують покарання, здійснюють цілий комплекс оперативно-розшукових, профілактичних та інших заходів, спрямованих на виявлення та запобігання злочинних проявів серед засуджених.

Що стосується загальної превенції, то з нею виникають певні суперечності, оскільки поки що не існує конкретних соціологічних досліджень цієї проблеми, тому складно сказати, наскільки ефективно вирішується проблема

загального попередження завдяки покаранню. Численні кримінологічні дослідження досі не надали прямих і чітко сформульованих доказів того, що залякування спрацьовує.

4. Запобігання тортурам і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими. У цьому випадку на органи й установи покладається завдання привести процес виконання та відбування покарання у відповідність до міжнародних стандартів поводження із засудженими, забезпечення неухильне дотримання прав та основних свобод людини, визначених у Конвенції про захист прав людини, до якої Україна приєдналася у 1997 р., та Загальної декларації прав людини ухваленої та проголошеної резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р.

2. Види органів та установ виконання покарань

Відповідно до Кримінально-виконавчого кодексу України та Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» державні інститути, які виконують покарання, поділяються на органи й установи. Пропонуємо використовувати цей поділ під час розгляду цього питання.

Органи виконання покарання

Центральний орган виконавчої влади що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації.

Очолює цю систему центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації – Міністерство юстиції України. Функцією реалізації державної політики у сфері виконання покарань Мінюст України наділено з травня 2016 р.

Пошук оптимальної служби чи відомства, які б здійснювали загальне керівництво органами й установами виконання покарань, розпочався задовго до здобуття Україною незалежності. Ще 13.01.1960 р. у зв'язку з ліквідацією союзного Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) самостійні управління (відділи), що відали місцями ув'язнення, були об'єднані в один орган – Управління

виправно-трудоустанов. У червні 1974 р. Управління виправно-трудоустанов МВС УРСР було перетворене на Головне управління виправно-трудоустанов МВС УРСР, що, природно, черговий раз призвело до зміни його структури. Зокрема, до складу Головного управління виправно-трудоустанов ввійшло Управління матеріально-технічного постачання, яке до цього було самостійним структурним підрозділом міністерства, хоча обслуговувало воно головним чином виправно-трудоустанови. У 1989 р. Головне управління виправно-трудоустанов МВС УРСР було реорганізоване в Головне управління виправних справ МВС УРСР, яке вже у 1991 р. було перейменоване в Головне управління з виконання покарань МВС України, а УСВ областей – в управління (відділи) з виконання покарань⁹⁴.

У 1998 р. на базі Головного управління виконання покарань МВС України був створений Державний департамент з питань виконання покарань України (ДДУПВП). До цього органи й установи виконання покарань були складовою частиною органів внутрішніх справ. 22.04.1998 р. Указом Президента України був утворений ДДУПВП, а 12.03.1999 р. він був виведений з підпорядкування МВС України.

Указом Президента України від 09.12.2010 № 1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» була створена Державна пенітенціарна служби України (ДПтС України), яка реалізовувала державну політику у сфері виконання покарань. Постановою Кабінету Міністрів України від 18.05.2016 № 343 ДПтС України вона була ліквідована, а її повноваження перейшли до Міністерства юстиції України.

На сьогодні Міністерство юстиції України як ЦОВВ, що реалізовує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань і пробації, виконує такі завдання, передбачені Положенням про Міністерство юстиції України:

⁹⁴ Лисенко М. І. Ізоляція засуджених в умовах реформування Державної кримінально-виконавчої служби в Україні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 5. С. 259–262.

- визначає основні напрями діяльності міжрегіональних управлінь з питань виконання кримінальних покарань і пробації Мініюсту, уповноважених органів з питань пробації, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів, воєнізованих формувань, навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, підприємств та установ виконання покарань, інших підприємств, установ та організацій, утворених для забезпечення виконання завдань Державної кримінально-виконавчої служби (далі – органи й установи);

- організовує та контролює виконання вироків суду та інших судових рішень і застосування передбачених законом засобів виправлення засуджених;

- забезпечує здійснення заходів стосовно виявлення та запобігання вчиненню кримінальних правопорушень і дисциплінарних проступків засудженими й особами, взятими під варту, а також заходів щодо них для припинення кримінальних правопорушень і дисциплінарних проступків;

- організовує здійснення контролю за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням;

- забезпечує контроль за організацією охорони установ виконання покарань і слідчих ізоляторів, дотриманням правопорядку та забезпеченням безпеки в них;

- організовує облік і реєстрацію засуджених та осіб, узятих під варту;

- визначає вид установи виконання покарань, у якій відбуватимуть покарання засуджені до позбавлення волі, здійснює розподіл, переводить їх та осіб, узятих під варту, з однієї установи до іншої;

- здійснює видачу осіб (екстрадицію), а також прийом громадян України, засуджених за кордоном, для відбування покарання на території України та передачу іноземців, засуджених судами України, для відбування покарання за кордоном, забезпечує транзитне перевезення через територію України осіб, узятих під варту або засуджених згідно із законами та міжнародними договорами України,

згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України;

- забезпечує виконання актів амністії та помилування, проводить перевірки дотримання органами й установами вимог нормативно-правових актів, які регламентують порядок оформлення матеріалів до клопотання про помилування;

- організовує проведення соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, залучає до її проведення представників релігійних і благодійних організацій, громадських об'єднань і творчих спілок, а також фізичних осіб;

- сприяє здійсненню спостережними комісіями та громадськими об'єднаннями громадського контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань;

- організовує у взаємодії з МОН професійно-технічне й загальноосвітнє навчання засуджених і надання освітніх послуг особам, узятим під варту;

- організовує здійснення санітарно-епідеміологічного нагляду й медичного контролю за станом здоров'я засуджених та осіб, узятих під варту, надання їм медичної допомоги, забезпечує належний санітарно-епідемічний стан в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах та на їх території;

- забезпечує здійснення оперативно-розшукової діяльності оперативними підрозділами органів та установ виконання покарань і слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби;

- забезпечує здійснення досудового розслідування злочинів, учинених на території або в приміщеннях Державної кримінально-виконавчої служби;

Структура ЦОВВ, що забезпечує формування державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації охоплює:

1. орган Міністерства юстиції зі статусом юридичної особи – Адміністрацію Державної кримінально-виконавчої служби України, яка здійснює загальне керівництво

територіальними органами управління та установами виконання покарань;

2. окремих юридичних осіб:

- державну установу «Центр пробації»;

- державну установу «Центр охорони здоров'я ДКВС України»;

3. структурні підрозділи апарату Міністерства юстиції зокрема Управління інспектування дотримання прав людини в пенітенціарних закладах.

Територіальні органи управління

Для забезпечення виконання завдань ДКВС України утворюються територіальні органи управління – міжрегіональні управління з питань виконання покарань і пробації. Усього в Україні створено шість таких міжрегіональних управлінь:

- Центральне міжрегіональне управління, повноваження якого поширюються на територію Київської, Житомирської, Черкаської та Чернігівської областей;

- Центральнo-Західне міжрегіональне управління, повноваження якого поширюються на територію Вінницької, Хмельницької та Чернівецької областей;

- Південно-Східне міжрегіональне управління, повноваження якого поширюються на територію Дніпропетровської, Донецької та Запорізької областей;

- Північно-Східне міжрегіональне управління, повноваження якого поширюються на територію Харківської, Луганської, Полтавської та Сумської областей;

- Західне міжрегіональне управління, повноваження якого поширюються на територію Львівської, Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Рівненської та Тернопільської областей;

- Південне міжрегіональне управління, повноваження якого поширюються на територію Одеської, Кіровоградської, Миколаївської та Херсонської областей.

Відповідно до статті 9 Закону України «Про ДКВС України» територіальні органи управління здійснюють керівництво оперативнo-службовою та фінансово-господарською діяльністю підпорядкованих їм органів та

установ і виконують функції, передбачені положеннями про територіальні органи управління.

Уповноважені органи з питань пробації

До системи територіальних уповноважених органів з питань пробації входять міський відділ з питань пробації, районний відділ з питань пробації, міськрайонний відділ з питань пробації, районний сектор з питань пробації та сектор ювенальної пробації.

Відповідно до статті 13 КВК України основними повноваженнями уповноваженого органу з питань пробації є такі:

- здійснення нагляду за засудженими, звільненими від відбування покарання з випробуванням, звільненими від відбування покарання вагітними жінками й жінками, які мають дітей до трьох років;
- виконання покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських і виправних робіт;
- реалізацію пробаційних програм стосовно осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням;
- проведення соціально-виховної роботи із засудженими, до яких застосовано пробацію;
- здійснення заходів з підготовки осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до їх звільнення;
- направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів у порядку, визначеному статтею 57 КВК;
- здійснення інших визначених законодавством заходів, спрямованих на виправлення засуджених і запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень.

Установи виконання покарань

Відповідно до частини 2 ст.11 КВК України установами виконання покарань є арештні доми, кримінально-виконавчі установи, спеціальні виховні установи (виховні колонії) та слідчі ізолятори у випадках, передбачених КВК України.

Арештні дома – установи виконання покарань, які виконують покарання у виді арешту. Це різновид короткострокового позбавлення волі в умовах суворої ізоляції. На засуджених до арешту поширюються обмеження, встановлені кримінальним і кримінально-виконавчим законодавством для осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі (ст. 60 КК України ч. 2 ст. 51 КВК України). В арештних домах тримаються повнолітні особи, а також неповнолітні, яким на момент винесення вироку виповнилося шістнадцять років, засуджені за злочини невеликої тяжкості. На сьогодні засуджені до арешту відбувають покарання в арештних домах, утворених при установах виконання покарань і слідчих ізоляторах. На них поширюється дія Кримінально-виконавчого кодексу України та Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань.

Кримінально-виконавчі установи (КВУ) забезпечують виконання покарань у виді обмеження та позбавлення волі. Вони поділяються на два види: відкритого та закритого типу.

КВУ відкритого типу – це виправні центри, які виконують покарання у виді обмеження волі стосовно осіб, засуджених за злочини невеликої та середньої тяжкості, а також засуджених, яким цей вид покарання призначено відповідно до статей 82 і 389 КК України. Вважається, що мета покарання щодо цих осіб може бути досягнута в умовах здійснення за ними постійного нагляду, але без ізоляції від суспільства. У виправні центри не можуть бути направлені для відбування покарання засуджені, визнані інвалідами 1 і 2 групи, вагітні жінки й жінки, які мають дітей віком до 14 років, військовослужбовці строкової служби, а також особи, що досягли пенсійного віку.

До *КВУ закритого типу* відносять виправні колонії, які виконують покарання у виді позбавлення волі на певний строк і довічного позбавлення волі. Певною мірою вони є відокремленими й створюють самостійну підсистему кримінально-виконавчої системи. Кримінально-виконавчим кодексом передбачається диференціація виправних колоній закритого типу за рівнями безпеки (мінімального, середнього та максимального), що забезпечує роздільне

тримання засуджених до позбавлення волі й довічного позбавлення волі (ст. 92 КВК України) та дозволяє диференційовано застосовувати засоби виправного впливу.

У виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання відбувають покарання засуджені до позбавлення волі вперше за злочини, вчинені з необережності, злочини невеликої та середньої тяжкості, а також особи, переведені з колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання й колоній середнього рівня безпеки в порядку, передбаченому КВК України.

У виправних колоніях мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання утримуються чоловіки, вперше засуджені до позбавлення волі за злочини невеликої та середньої тяжкості; жінки, засуджені за злочини невеликої та середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі злочини. У виправній колонії цього виду можуть відбувати покарання також засуджені, переведені з виховних колоній у порядку, встановленому статтею 147 КВК України. Крім того, у секторі середнього рівня безпеки виправної колонії цього виду можуть відбувати покарання жінки, засуджені до довічного позбавлення волі.

У виправних колоніях середнього рівня безпеки відбувають покарання жінки, засуджені до покарання у виді довічного позбавлення волі; жінки, яким покарання у виді смертної кари або довічного позбавлення волі замінено позбавленням волі на певний строк у порядку помилування або амністії; чоловіки, вперше засуджені до позбавлення волі за тяжкі й особливо тяжкі злочини; чоловіки, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі; чоловіки, засуджені за вчинення умисного злочину середньої тяжкості в період відбування покарання у виді позбавлення волі; засуджені, переведені з колоній максимального рівня безпеки в порядку, передбаченому КВК України.

У секторі максимального рівня безпеки виправної колонії цього виду можуть відбувати покарання також чоловіки, засуджені до довічного позбавлення волі.

У виправних колоніях максимального рівня безпеки відбувають покарання максимального рівня безпеки чоловіки, засуджені до покарання у виді довічного

позбавлення волі; чоловіки, яким покарання у виді смертної кари замінено довічним позбавленням волі; чоловіки, яким покарання у виді смертної кари або довічного позбавлення волі замінено позбавленням волі на певний строк у порядку помилування або амністії; чоловіки, засуджені за умисні особливо тяжкі злочини; чоловіки, засуджені за вчинення умисного тяжкого або особливо тяжкого злочину в період відбування покарання у виді позбавлення волі; чоловіки, переведені з колоній середнього рівня безпеки в порядку, передбаченому КВК України.

Виховні колонії передбачено для виконання покарання у виді позбавлення волі на певний строк стосовно засуджених неповнолітніх, а також засуджених, залишених у виховній колонії до закінчення строку покарання, але не довше ніж до досягнення ними двадцяти двох років. Ці колонії на види залежно від рівня безпеки, не поділяються.

Слідчі ізолятори – специфічні установи закритого типу на які покладено функції виконання запобіжного заходу у виді тримання під вартою й відповідно до частини 3 ст. 18 КВК України – функції виправних колоній мінімального рівня безпеки із загальними умовами тримання й виправних колоній середнього рівня безпеки стосовно засуджених, залишених для роботи з господарського обслуговування.

Дисциплінарні батальйони та гауптвахти виконують функцію виконання покарань і відповідно до КВК України належать до органів та установ виконання покарань, однак не є елементами Державної кримінально-виконавчої служби України.

3. Взаємодія органів та установ виконання покарань з державними інституціями та громадськістю

Процес виконання покарання відбувається за тісної взаємодії багатьох державних інститутів. *Взаємодія* – це певний вид взаємозв'язку суб'єктів, які вирішують єдині або спільні завдання, що проявляється в їхній спільній або узгодженій діяльності.

Хоча саме органи й установи виконання покарань реалізують функцію державного примусу, однак вони діють не у вакуумі, а в системі разом з іншими органами, маючи

при цьому взаємні права та обов'язки, передбачені чинним законодавством. Оскільки сфера, в якій здійснюють свої повноваження працівники ДКВС України, лежить у площині обмеження прав і свобод засуджених, процес виконання покарання є підконтрольним багатьом державним структурам. З іншого боку, для кращої реалізації своїх повноважень їх працівникам необхідно співпрацювати як з державними, так і недержавними установами й організаціями.

Форми взаємодії органів та установ виконання покарань з державними інститутами можна класифікувати таким чином:

1) за нормативним регулюванням:

- передбачені (прямо чи опосередковано) КВК України й іншими законами;

- урегульовані підзаконними актами Міністерства юстиції України, а також міжвідомчими нормативними актами;

2) за способом здійснення співробітництва;

- спільна або погоджена робота;

- обмін інформацією.

3) за обов'язковістю організації взаємодії:

- обов'язкова взаємодія;

- взаємодія, що сприяє організації діяльності (не має обов'язкового характеру);

4) відповідно до правовідносин, учасниками яких є органи та установи виконання покарань:

- кримінально-процесуальні правовідносини – взаємодія з органами досудового слідства та дізнання, а також суду;

- правовідносини, пов'язані із здійсненням нагляду, – взаємодія з органами внутрішніх справ щодо встановлення та здійснення адміністративного нагляду, а також з органами прокуратури;

- взаємодія з територіальними органами внутрішніх справ і центрами зайнятості населення з питань підготовки засуджених до звільнення та надання допомоги в трудовому й побутовому влаштуванні особам, звільненим із місць позбавлення волі;

- господарські правовідносини – взаємодія з фізичними та юридичними особами з метою отримання прибутку від господарювання для забезпечення діяльності відповідної кримінально-виконавчої установи.

Взаємодія органів та установ виконання покарань з органами прокуратури здійснюється у таких напрямках, як нагляд за додержанням законів в органах та установах виконання покарань під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також під час застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян. Письмові вказівки прокурора щодо додержання встановлених законодавством порядку й умов тримання осіб у місцях, виконання покарань, а також письмові вказівки прокурора, надані іншим органам, які виконують судові рішення у кримінальних справах, є обов'язковими й підлягають негайному виконанню.

Прокурор, здійснюючи нагляд за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також у разі застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, має право:

- 1) у будь-який час за посвідченням, що підтверджує займану посаду, відвідувати місця тримання затриманих, попереднього ув'язнення, установи, в яких засуджені відбувають покарання, установи, де перебувають особи, щодо яких застосовано примусові заходи медичного або виховного характеру, та будь-які інші місця, до яких доставлено осіб з метою складення протоколу про адміністративне правопорушення чи в яких особи примусово тримаються згідно із судовим рішенням або рішенням адміністративного органу;

- 2) опитувати осіб, які перебувають у зазначених місцях, з метою отримання інформації про умови їх тримання та поведіння з ними, ознайомлюватися з документами, на підставі яких ці особи тримаються в таких місцях, були засуджені або до них застосовано заходи примусового характеру;

- 3) знайомитися з матеріалами, отримувати їх копії, перевіряти законність наказів, розпоряджень та інших актів відповідних органів та установ і в разі невідповідності до

законодавству вимагати від посадових чи службових осіб їх скасування й усунення порушень закону, до яких вони призвели, а також скасовувати незаконні акти індивідуальної дії;

4) вимагати від посадових чи службових осіб надання пояснень щодо допущених порушень, а також вимагати усунення порушень і причин та умов, що їм сприяли; притягнення винних до передбаченої законом відповідальності;

5) знайомитися з матеріалами виконавчого провадження щодо виконання судових рішень у кримінальних справах, робити з них виписки, знімати копії та в установленому законом порядку оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність державного виконавця;

6) вимагати від керівників органів вищого рівня проведення перевірок підпорядкованих і підконтрольних органів та установ попереднього ув'язнення, виконання покарань, застосування заходів примусового характеру й перевірок інших зазначених місць;

7) звертатися до суду з позовом (заявою) у визначених законом випадках.

Прокурор здійснює нагляд за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також у разі застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян у відповідних органах та установах шляхом проведення регулярних перевірок, а також у зв'язку з необхідністю належного реагування на відомості про можливі порушення законодавства, що містяться у скаргах, зверненнях чи будь-яких інших джерелах. У межах реалізації зазначеної функції прокурор має право залучати відповідних спеціалістів.

Прокурор зобов'язаний негайно звільнити особу, яка незаконно (за відсутності відповідного судового рішення, рішення адміністративного органу або іншого передбаченого законом документа чи після закінчення передбаченого законом або таким рішенням строку) перебуває у місці тримання затриманих, попереднього ув'язнення, обмеження чи позбавлення волі, установі для

виконання заходів примусового характеру або інших зазначених раніше місцях.

Дії прокурора під час здійснення нагляду у пенітенціарних установах не мають владно-розпорядчого характеру, однак розрізняються за ступенем владності. В одних випадках його вимоги, безумовно, є обов'язковими до виконання, зокрема вимоги, пов'язані з виявленням порушень закону, а також приписи про усунення порушень. В інших – вимоги прокурора про усунення правопорушень, причин порушень та обставин, що їм сприяють, хоч і є обов'язковими для органу чи посадової особи, яким вони адресовані, однак адресат має право обрати зручну для себе форму реалізації цієї вимоги.

Взаємодія органів та установ виконання покарань з органами суду полягає в такому. Відповідно до статті 4 КВК України підставами виконання й відбування покарання є вирок суду, який набрав законної чинності, інші рішення суду, а також закон України про амністію й акт помилування.

Варто зауважити, що характер взаємодії між судами й органами та установами виконання покарань мають відмінності залежно від конкретного виду покарання.

Тісно взаємодіють у своїй діяльності суди й УВП. Підстава їх взаємодії виникає вже в процесі судового розгляду, коли суд здійснює виховний вплив на підсудних, створюючи тим самим передумови для організації з ними ефективної виховної роботи під час відбування покарання. Ефективність виконання покарання безпосередньо залежить від справедливості винесеного вироку. Якщо покарання є справедливим, відповідає характеру суспільної небезпечності вчиненого злочину й особи винного, воно сприятиме виправленню злочинця в місцях позбавлення волі.

На стадії досудового розслідування та судового провадження заслуговує на увагу взаємодія органів та установ виконання покарань і судів стосовно виконання запобіжних заходів у виді тримання під вартою. З метою недопущення порушення прав осіб, узятих під варту, нововведенням КПК України стало надання відповідно до статті 206 закону слідчому судді суду право перевірки

законності тримання під вартою особи (у статті 206 КПК). Так, у разі отримання слідчим суддею з будь-яких джерел відомостей, які створюють обґрунтовану підозру, що в межах територіальної юрисдикції суду перебуває особа, позбавлена свободи за відсутності судового рішення, яке набрало законної чинності, або незвільнена з-під варти після внесення застави в установленому законом порядку, він зобов'язаний постановити ухвалу, якою має зобов'язати будь-який орган державної влади чи службову особу, під вартою яких тримається така особа, негайно доставити цю особу до слідчого судді для з'ясування підстав позбавлення свободи.

За результатами розгляду зазначеного питання суд зобов'язаний відновити порушене право особи, яка неправомірно тримається в місцях попереднього ув'язнення, або в разі існування правових підстав для позбавлення особи свободи роз'яснити підстави її затримання, права та обов'язки, про що постановити відповідне рішення суду. Ця норма надає можливість своєчасно, без зволікань реагувати на будь-які факти порушень вимог чинного законодавства стосовно наявності обґрунтованих правових підстав тримання ув'язнених в місцях попереднього ув'язнення, не допускати утиску прав осіб, узятих під варту чи дискримінації за будь-якими ознаками.

Крім того, на стадії досудового розслідування та судового розгляду справи здійснюється постійний обмін інформацією щодо законності перебування особи під вартою, зокрема щодо впливу строку дії ухвали про обрання запобіжного заходу у виді тримання під вартою.

На суд покладається обов'язок здійснення контролю за виконанням вироку. Відповідно до частини 2 ст. 91 КВК України адміністрація виправної колонії протягом трьох діб після прибуття засудженого до установи повинна повідомити суд, який постановив вирок, про приведення його до виконання й про місце відбування покарання засудженим.

Статтею 537 Кримінального процесуального кодексу України визначено коло питань, що вирішуються судом під час виконання вироків:

- 1) про відстрочку виконання вироку;
 - 2) про умовно-дострокове звільнення від відбування покарання;
 - 3) про заміну невідбутої частини покарання більш м'яким;
 - 4) про звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років;
 - 5) про направлення для відбування покарання жінок, звільнених від відбування покарання внаслідок їх вагітності або наявності дітей віком до трьох років;
 - 6) про звільнення від покарання за хворобою;
 - 7) про застосування до засуджених примусового лікування та його припинення;
 - 8) про направлення звільненого від покарання з випробуванням для відбування покарання, призначеного вироком;
 - 9) про звільнення від призначеного покарання з випробуванням для відбування покарання з випробуванням після закінчення іспитового строку;
 - 10) про заміну покарання відповідно до частини 5 ст. 53, ч. 3 ст. 57, ч. 1 ст. 58, ч. 1 ст. 62 Кримінального кодексу України;
 - 11) про застосування покарання за наявності кількох вироків;
 - 12) про тимчасове залишення засудженого у слідчому ізоляторі або переведення засудженого з арештного дому, виправного центру, дисциплінарного батальйону або колонії до слідчого ізолятора для проведення відповідних процесуальних дій під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, учинених іншою особою або цією самою особою, за які вона не була засуджена, чи у зв'язку з розглядом справи в суді;
 - 13) про звільнення від покарання та пом'якшення покарання у випадках, передбачених частинами 2 і 3 ст. 74 КК України;
 - 14) інші питання про всякого роду сумніви і суперечності, що виникають під час виконання вироку.
- Порядок вирішення судом питань, пов'язаних з виконанням вироку, регламентується статтею 539 КПК України.

З ухваленням Закону України «Про пробацію» співпраця судових органів з органами виконання покарань посилюються ще на стадії судового провадження. Відповідно до вимог зазначеного закону метою пробації є забезпечення безпеки суспільства шляхом виправлення засуджених, запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинувачених, з метою ухвалення судом рішення про міру їх відповідальності.

Серед основних завдань органу пробації є підготовка досудових доповідей щодо обвинувачених. Відповідно до положень згаданого вище закону *досудова пробація* – це забезпечення суду формалізованою інформацією, що характеризує обвинуваченого, з метою ухвалення судом рішення про міру його відповідальності.

Кримінально-процесуальне законодавство також зобов'язує суд виявляти причини й умови, що сприяють вчиненню злочину. Розглядаючи справи зі звинувачення осіб, які відбувають покарання, суд може встановити порушення закону, причини й умови, що сприяли вчиненню ними нових злочинів (наприклад, слабкий контроль за засудженими в процесі відбування покарання, погана організація праці й побуту засуджених, зловживання персоналу УВП і т. ін.).

Взаємодія органів та установ виконання покарань з органами МВС має такі особливості.

Необхідно відзначити, що на практиці взаємодія персоналу органів та установ виконання покарань із співробітниками органів внутрішніх справ відбувається з такими цілями:

- для ефективного забезпечення постпенітенціарного контролю за звільненими з місць позбавлення волі особами;
- для належної профілактики, попередження та своєчасного припинення вчинення правопорушень і злочинів засудженими під час відбування покарання у кримінально-виконавчих установах.

Взаємовідносини підрозділів органів внутрішніх справ та оперативних підрозділів кримінально-виконавчих установ здійснюється у двох аспектах:

1) як діловий контакт і налагоджена робота цих підрозділів по боротьбі із злочинами, розслідування та попередження яких належать до їхньої компетенції, що виражаються:

- у спільній діяльності оперативних підрозділів кримінально-виконавчих установ та органів внутрішніх справ з формування спільної стратегії боротьби із злочинами, зокрема, результати такої діяльності мають бути використані в розробці й координації виконання програм із запобігання та припинення діяльності злочинних спільнот, злочинів, спрямованих на дезорганізацію нормальної діяльності кримінально-виконавчих установ, та ін.;

- у спільних нарадах на різних рівнях, спрямованих на підвищення оперативності взаємного інформування, включення сил обох відомств у заходи оперативної перевірки, розробку і проведення тактичних операцій;

- у регулярному обміні досвідом, ознайомленні з досвідом спецслужб та правоохоронних органів інших держав, ознайомленні з рішеннями міжнародних правоохоронних організацій і рекомендаціями міжнародних семінарів;

- у спільній розробці тактичних заходів;

- у використанні можливостей інших державних органів;

- у спільній підготовці заходів і внесенні пропозицій про усунення причин та умов, які сприяють поширенню й розвитку злочинності;

2) як відносини відповідних працівників, що виникли у зв'язку з розробкою конкретних оперативно-розшукових і слідчих матеріалів на різних стадіях розслідування – від одержання й оцінювання вихідної інформації до планування, матеріального, оперативно-технічного й силового забезпечення практичної реалізації зібраних даних.

Зрозуміло, що спільна діяльність, не передбачена міжвідомчими нормативними актами, не має порушувати основні принципи оперативно-розшукової роботи, розшифровувати негласних співробітників і заважати проведенню тих чи інших оперативно-тактичних операцій.

Отже, всі зазначені аспекти можна систематизувати у такі форми:

- 1) інформаційний обмін;
- 2) спільна діяльність під час надзвичайних обставин;
- 3) технічна співпраця.

Пріоритетними напрямками та формами взаємодії органів внутрішніх справ з органами Державної кримінально-виконавчої служби України є такі:

- виконання доручень органів слідства;
- здійснення адміністративного нагляду;
- забезпечення належного відбування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі;
- складання досудової доповіді;
- забезпечення дотримання законності в установах виконання покарань;
- профілактика правопорушень;
- здійснення затримання та конвоювання у випадках, визначених законом;
- ведення обліку засуджених осіб;
- здійснення обміном інформацією та взяття участі у формуванні бази даних разом із Департаментом інформаційних технологій МВС України щодо наявності (відсутності) попередніх судимостей;
- здійснення перевірки за місцем проживання засуджених осіб до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі;
- виконання постанови суду про розшук засуджених осіб, місцезнаходження яких невідоме;
- організація соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими, створення умов для ефективної індивідуальної корекції їх поведінки, виправлення й ресоціалізація засуджених тощо.

Взаємодія установ виконання покарань і суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, полягає в такому.

За запитами органів та УВП, ОВС або самих звільнених орган праці та соціального захисту населення наділений такими повноваженнями:

- інформує установу виконання покарань про кількість центрів соціальної адаптації звільнених осіб у регіоні й види соціальних послуг, що ними надаються, і надсилає відповідне повідомлення;

- з'ясовує можливість надання послуги тимчасового притулку особі, яка звільняється з установи виконання покарань, у спеціалізованій установі для звільнених осіб, за відсутності в регіоні такої установи – у закладі для бездомних осіб; про наслідки вирішення цього питання повідомляє територіальний орган внутрішніх справ не пізніше, ніж через 14 діб із дня надходження повідомлення-запиту;

- у разі самостійного звернення звільненої особи до органу праці та соціального захисту населення (спеціалізованої установи для звільнених осіб або закладу для бездомних осіб) у триденний строк сповіщає про це територіальний орган внутрішніх справ та установу виконання покарань (за наявності довідки про звільнення);

- у разі надходження з установи виконання покарань повідомлення про звільнення особи, яка направляється для влаштування до спеціалізованої установи для звільнених осіб, сповіщає установу виконання покарань про прибуття або неприбуття засудженого для влаштування до спеціалізованої установи у місячний термін після звільнення;

- направляє до установи виконання покарань спеціалістів із метою надання інформаційних послуг засудженим у процесі підготовки їх до звільнення за умови звернення керівництва цієї установи до органів праці та соціального захисту населення та надання попереднього переліку питань, що потребують роз'яснень;

- сприяє залученню до надання послуг звільненим особам об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, у тому числі благодійних організацій, а також окремих громадян;

- у разі надходження інформації від органів охорони здоров'я про засуджених (узятих під варту) осіб, які звільняються й мають хворобу за кодами A15–A19 за Міжнародною класифікацією хвороб та проблем, пов'язаних

зі здоров'ям, повідомляють про них заклади для бездомних громадян і спеціалізовані установи для звільнених осіб;

- у разі звернення до органів праці та соціального захисту населення звільненої особи, яка має право на поселення до будинку-інтернату, у тому числі спеціального, вимагає від неї результати профілактичного медичного огляду на туберкульоз або довідку протитуберкульозного закладу про стан здоров'я та можливість перебування у колективі, а за відсутності зазначених документів направляє таких осіб до протитуберкульозних закладів;

- у разі звернення звільненої особи до органу праці та соціального захисту населення, центру соціальної адаптації звільнених осіб або закладу для бездомних осіб вимагає від неї результати профілактичного медичного огляду на туберкульоз або довідку протитуберкульозного закладу про стан здоров'я; за відсутності зазначених документів направляє звільнених осіб до протитуберкульозних закладів;

- у разі звернення звільненої особи, хворої на заразну форму туберкульозу, в тому числі соціально дезадаптованої, до органу праці та соціального захисту населення, спеціалізованої установи для звільнених осіб або закладу для бездомних осіб направляє її до протитуберкульозного закладу для взяття на облік та інформує про це органи охорони здоров'я й органи внутрішніх справ;

- у разі звернення звільненої особи до центру зайнятості з метою працевлаштування зобов'язує її надавати довідку протитуберкульозного закладу про стан здоров'я та надає рекомендації щодо працевлаштування.

Повноваження центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, в тому числі за запитами відповідних служб або звільнених осіб, є такими:

- у разі звернення звільненої особи, щодо якої від органів охорони здоров'я надійшла інформація про засуджених (узятих під варту) осіб, які звільняються й мають хворобу за кодами A15–A19 за Міжнародною класифікацією хвороб та проблем, пов'язаних зі здоров'ям, за необхідності вимагає від звільненої особи результати профілактичного медичного огляду на туберкульоз або довідку протитуберкульозного закладу про стан здоров'я та

за відсутності зазначених документів направляє таких осіб до протитуберкульозних закладів;

- надсилає до установи виконання покарань інформаційний лист протягом 20 робочих днів з дати отримання повідомлення про звільнення особи, але не пізніше ніж за 1 місяць до звільнення зазначеної особи; у разі якщо неповнолітня дитина чи молода особа була звільнена з установи виконання покарань достроково або на підставі акту про помилування інформаційний лист надсилається центром до установи виконання покарань протягом 20 робочих днів із дати отримання повідомлення про звільнення неповнолітньої дитини чи молодої особи з установи виконання покарань;

- у разі звернення звільненої особи до центру соціально-психологічної допомоги, соціального гуртожитку для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, соціального центру матері та дитини, центру ресоціалізації наркозалежної молоді зазначені заклади вимагають від неї результати профілактичного медичного огляду на туберкульоз або довідку протитуберкульозного закладу про стан здоров'я;

- визначає потреби та надає соціально-педагогічні, соціально-медичні, психологічні, юридичні й інформаційні послуги неповнолітнім дітям і молоді, які звільнилися з місць позбавлення волі, за умови їх звернення або звернення батьків/осіб, що їх замінюють;

- здійснює заходи з підготовки до звільнення неповнолітніх дітей і молоді через відновлення та зміцнення їх суспільно корисних зв'язків, сприяння у попередньому вирішенні питань, пов'язаних з реєстрацією та проживанням в обраному місці проживання, працевлаштуванням або навчанням після звільнення⁹⁵.

⁹⁵ Про затвердження Порядку взаємодії установ виконання покарань та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк. Лист від 28.03.2012 №478/5/180/375/212/258. – Режим доступу: <https://docs.dtkr.ua/doc/1202.769.0> (дата звернення: 18.12.2017).

Взаємодія органів та установ виконання покарань з громадськістю має такі особливості.

Відповідно до статті 2 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» одним з основних принципів діяльності є взаємодія з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, благодійними та релігійними організаціями. Цей принцип знаходить своє втілення у статті 25 КВК України, в якій йдеться про те, що об'єднання громадян і засоби масової інформації, релігійні та благодійні організації й окремі особи в порядку, встановленому КВК і законами України, можуть надавати допомогу органам та установам виконання покарань у виправленні засуджених і проведенні соціально-виховної роботи.

Можна виділити такі основні форми взаємодії органів та установ виконання покарань і представників громадянського суспільства:

- здійснення громадського контролю за діяльністю органів та установ виконання покарань; громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань у виправних колоніях, арештних домах, виправних центрах і слідчих ізоляторах здійснюють спостережні комісії, які діють на підставі КВК і Положення про спостережні комісії, що затверджується Кабінетом Міністрів України, а у виховних колоніях – піклувальними радами; у випадках, передбачених КВК України та законами України, громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань можуть здійснювати громадські об'єднання;

- допомога у виправленні засуджених та проведенні соціально-виховної роботи; наприклад, відповідно до статті 128-1 КВК України в установах виконання покарань організовується душпастирська опіка засуджених; окрім цього, можуть надаватися матеріальна, методична та інші види допомоги органам та установам виконання покарань від громадських і благодійних організацій.

Форми взаємодії установ та органів виконання покарань не вичерпуються лише переліченими вище. Напрями й форми взаємодії не є постійними, вони

змінюються, вдосконалюються під впливом динамічних змін у соціально-економічній, політичній, духовній та інших сферах життя суспільства. Безперечним є лише те, що досягти мети кримінального покарання неможливо без найтіснішої взаємодії установ та органів виконання покарань з іншими інститутами держави й суспільства в цілому.

Питання для самоконтролю

1. Що таке система органів та установ виконання покарань?
2. Співвідношення ДКВС України й системи органів та установ виконання покарань.
3. Які покарання виконують органи й установи виконання покарань?
4. Дайте загальну характеристику ЦОВВ з питань виконання покарань та пробації.
5. Назвіть територіальні органи ЦОВВ з питань виконання покарань та пробації.
6. Назвіть види КВУ.
7. Що таке виправний центр?
8. Які існують форми взаємодії органів та установ виконання покарань?

Перелік рекомендованої літератури

1. Кримінально-виконавчий кодекс України: закон України: від 11.06.2003 № 1129-IV [Електронний ресурс] // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 15.11.2017).
2. Кримінальний кодекс України: закон України: від 05.04.2001 № 2341-III [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 15.11.2017).
3. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: закон України: від 23.06.2005 № 2713-IV [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР

України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15/para012#o12> (дата звернення: 15.11.2017).

4. Про пенітенціарну систему: проект закону: від 24.11.2017 № 7337 [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62965 (дата звернення: 30.11.2017).

5. Порядок взаємодії установ виконання покарань та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк: затв. наказом Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України: від 28.03.2012 № 478/5/180/375/212/258 [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0487-12> (дата звернення: 30.11.2017).

Розділ 11

Персонал Державної кримінально-виконавчої служби України

1. *Загальна характеристика персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України.*
2. *Вимоги до персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України.*
3. *Соціально-правовий захист персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України.*

Персонал ДКВС України, види персоналу ДКВС України, вимоги до персоналу ДКВС України, соціальний захист, правовий захист.

1. Загальна характеристика персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України

Головним потенціалом Державної кримінально-виконавчої служби України (ДКВС України) є персонал. Це не просто основа для виконання основних функцій і завдань, але й рушійна сила для запровадження реформ і вдосконалення порядку виконання покарань. У загальному розумінні **персонал** можна визначити як колектив працівників або сукупність осіб, що здійснюють трудові функції.

Правовою основою діяльності персоналу ДКВС України є Конституція України, чинні міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, Кримінально-виконавчий кодекс України, Кримінальний кодекс України, Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», підзаконні нормативно-правові акти Міністерства юстиції тощо. Основні принципи діяльності персоналу ДКВС України закріплено в Конституції України (ст. 2, ч. 3 ст. 17, ч. 3 ст. 17, ч. 2 ст. 19, ст. 24, ст. 27–29, ст. 31, п. 14 ст. 92 та ін.), ст. 2 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» та ст. 5 КВК України.

Відповідно до статті 14 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» до персоналу ДКВС України належать особи рядового й начальницького складу, спеціалісти, які не мають спеціальних звань, та інші працівники, які працюють за трудовими договорами в ДКВС України.

Сама служба в ДКВС України є державною службою особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я й віком громадян України. Час проходження служби в Державній кримінально-виконавчій службі України зараховується до страхового стажу, стажу роботи за спеціальністю, а також до стажу державної служби відповідно до закону.

Слід також зазначити, що як будь-яка впорядкована сукупність персонал ДКВС України має власну структуру, яка обумовлюється особливістю організаційної будови та функціонування цього державного органу. Відповідно, весь персонал ДКВС України можна об'єднати у декілька груп, а саме: до *першої* групи входять керівний склад та спеціалісти, до *другої* – технічні виконавці та виробничий персонал. Підставою для віднесення співробітників ДКВС України до тієї або іншої групи (категорії) є посада, тобто штатна одиниця структурного підрозділу, яка визначається відповідно до штатного розпису та обумовлюється неї функцій працівника ⁹⁶.

Ураховуючи те, що структурні елементи органів та установ ДКВС України виконують різноманітні функції та є пов'язаними не лише з виконанням покарань, але й із забезпеченням процесу виправлення та ресоціалізації, залучення засуджених до праці й організації психологічної роботи, то категорії працівників є дуже різноманітними. Інколи це призводить до того, що у нормативно-правових актах зустрічаються різні назви для позначення персоналу.

Аналізуючи сучасний стан нормативного регулювання, наукової розробки та практичної реалізації

⁹⁶ Бараш Є. Ю. Персонал державної кримінально-виконавчої служби: поняття та структура [Електронний ресурс]. *Право і Безпека*. 2010. № 4. С. 75–80. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2010_4_17 (дата звернення: 11.11.2017 р.).

поняття, яке повинно виступити узагальнюючим для розкриття діяльності працівників установ виконання покарання, доходимо висновку, що найчастіше зустрічаються такі назви: «адміністрація», «кадри», «особовий склад», «персонал», «працівники», «службовці», «співробітники» та «штат». Можна припустити, що всі вищевказані назви є синонімічними, пов'язаними перш за все з різноманіттям функцій і неузгодженістю великої кількості нормативно-правових актів, які регулюють діяльність персоналу ДКВС України.

Також варто відмежовувати персонал органів та установ виконання покарань та персонал ДКВС України. Останній за своїм обсягом є ширшим і охоплює в себе не лише працівників, які виконують покарання, але й представників навчальних закладів, закладів охорони здоров'я та інших.

Класифікувати персонал ДКВС України можна за декількома підставами.

Відповідно до системи органів та установ виконання покарань виділяють:

- персонал ЦОВВ, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації;

- персонал територіальних органів управлiнь ЦОВВ;
- персонал уповноважених органів з питань пробації;
- персонал КВУ закритого та відкритого типу;
- персонал СІЗО;
- персонал навчальних закладів;
- персонал закладів охорони здоров'я.

За правовим статусом розрізняють такі категорії:

- особи рядового та начальницького складу;
- спеціалісти, які не мають спеціальних звань;
- працівники за трудовим контрактом.

За кваліфікаційним рівнем можна виділити:

- начальницький склад (керівництво установи та її відділів, служб);

- молодший начальницький склад (молодші інспектори);

- фахівці (економісти, інженери, техніки, бухгалтери);
- службовці (комендант, експедитор, касир);

- керівники (завідувач їдальні);
- робітники (водії, телефоністи).

Відповідно до виконуваних повноважень розрізняють:

1) управлінський персонал (адміністрацію) – це співробітники, які здійснюють процес управління, організацію виправного впливу, періодично вступають у спілкування (часто опосередковане) із засудженими;

2) адміністративно-пенітенціарний персонал – це працівники, які є функціональними керівниками й здійснюють керівництво складовими частинами органів та установ виконання покарань; вони частіше, ніж перша група, спілкуються із засудженими, хоча, як уже вказувалось, їхня основна робота полягає у спрямуванні та забезпеченні безперешкодної роботи третьої групи – пенітенціарного персоналу;

3) пенітенціарний персонал – це співробітники, які шляхом постійного, триваючого, безпосереднього спілкування впливають на процес соціальної реабілітації засуджених і займаються виключно цією роботою;

4) пенітенціарно-обслуговуючий персонал – це співробітники, що опікуються безпекою закладу, виробництвом, оздоровленням засуджених та іншими роботами, що не виключають спілкування із засудженими; такі працівники забезпечують реалізацію виправного впливу на засуджених;

5) допоміжний персонал – це працівники, що не мають завдання досягати цілей покарання, вони здійснюють не виховні, але й не менш важливі функції забезпечення діяльності виправного закладу, функціонування всіх мереж та систем (опалення, водопостачання, телефонний зв'язок, техніка безпеки тощо).

2. Вимоги до персоналу органів та установ виконання покарань

На сьогодні система вимог до персоналу органів та установ виконання покарань охоплює такі групи:

1) загальні вимоги:

- вимоги до прийому на роботу;

- службові вимоги (загальні вимоги щодо виконання службових завдань);

- вимоги щодо поведження із засудженими;

- професійні психологічні вимоги;

2) посадові вимоги, що містять вимоги щодо виконання роботи окремими посадовими особами установ та органів виконання покарань;

3) вимоги щодо дотримання вимог антикорупційного законодавства.

Вимоги до прийому на роботу. Ця група вимог охоплює освітні культурні та медичні характеристики.

Ст. 12 Закону України «Про державну службу» зазначає, що не можуть бути обраними або призначеними на посаду в державному органі та його апараті особи:

- визнані у встановленому порядку недієздатними;

- які мають судимість, що є несумісною із зайняттям посади;

- які в разі прийняття на службу будуть безпосередньо підпорядковані або підлеглі особам, які є їх близькими родичами чи свояками.

До цієї групи вимог належать також ті, що характеризують рівень кваліфікації й рівень спеціальної підготовки працівників. Так, для заміщення деяких посад є необхідною наявність спеціальної освіти, досвіду практичної роботи за спеціальністю, вчених ступенів чи звань.

У статті 4 Закону України «Про державну службу» визначено, що право на державну службу мають громадяни України, які одержали відповідну освіту т професійну підготовку та пройшли у встановленому порядку конкурсний відбір або були вибрані за іншою процедурою, передбаченою Кабінетом Міністрів України.

Зазначені вимоги розкриваються у розділі 3 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»: на службу до ДКВС України приймаються на конкурсній, добровільній, контрактній основі громадяни України, спроможні за своїми особистими, діловими та моральними якостями, віком, освітнім і професійним рівнем та станом здоров'я ефективно виконувати відповідні службові обов'язки. Кваліфікаційні вимоги до професійної

придатності визначаються нормативно-правовими актами Міністерства юстиції України. Під час добору кандидатів до служби в кримінально-виконавчій системі враховуються їх психологічні, психофізичні, ділові й моральні якості. Добір персоналу передбачає його розвиток і професійну підготовку.

Під час прийняття на службу може бути встановлений строк випробування до 6 місяців. Молодим фахівцям, які прийшли працювати після закінчення навчального закладу за розподіленням, випробування не встановлюється.

Не може бути прийнята на службу особа, яка має не погашену або не зняту судимість за вчинення злочину, крім реабілітованої, або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення корупційного правопорушення.

Службові вимоги передбачають досить значне коло вимог до виконання роботи персоналом установ та органів виконання покарань: переконаність у важливості своєї діяльності, розуміння та виконання службових завдань, дотримання законодавства, дисциплінованість, авторитетність, гідність, самоповага, почуття обов'язку, володіння прийомами рукопашного бою, спецзасобами, зброєю та спецтехнікою, охайність тощо. На рівні норм законодавства до них відносять необхідність неухильно виконувати закони України, додержуватися норм професійної етики, реалізовувати свої професійні обов'язки (статті 16, 18 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»).

З-поміж обов'язків персоналу системи головними є такі:

- виконувати покарання відповідно до вимог кримінально-виконавчого законодавства;
- забезпечувати дотримання прав людини й громадянина, реалізацію законних прав та інтересів засуджених та осіб, узятих під варту, вимог законодавства щодо виконання й відбування кримінальних покарань;
- застосовувати передбачені законом засоби виправлення й ресоціалізації засуджених; сприяти трудовому та побутовому влаштуванню осіб, звільнених від відбування покарання, та їх соціальної адаптації;

- забезпечувати правопорядок, додержання вимог режиму та правил внутрішнього розпорядку в установах виконання покарань, слідчих ізоляторах і на прилеглих до них територіях;

- забезпечувати безпеку засуджених та осіб, узятих під варту, персоналу й громадян, які перебувають на території установ виконання покарань і слідчих ізоляторів;

- виявляти, припиняти й розкривати злочини, вчинені в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах;

- організовувати загальноосвітнє та професійно-технічне навчання засуджених і залучати їх до праці та ін.

Вимоги, які стосуються поведінки персоналу із засудженими:

- персонал повинен вимагати від засуджених точного виконання правил поведінки, дисципліни й шанобливого до себе ставлення;

- персонал повинен створювати умови для виправлення та ресоціалізацію засуджених;

- у поведінці із засудженими персонал повинен зберігати безпристрасність, спокій і стриманість, бути ввічливим та виконувати всі законні вимоги засуджених;

- до засуджених персонал повинен ставитись гуманно та справедливо;

- своєю поведінкою та зовнішнім виглядом, добросовісним ставленням до праці персонал повинен показати гідний приклад засудженим.

Стаття 18 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» встановлює обов'язки й основні права посадових і службових осіб органів та установ виконання покарань і слідчих ізоляторів. Однак це не вичерпний перелік, інші права й обов'язки знаходять своє продовження в чинному кримінально-виконавчому законодавстві.

Професійно-психологічні вимоги:

- професійно-психологічна орієнтованість, тобто наявність психологічних знань, умінь і навичок світоглядного, міжособистісного й діяльнісного рівня щодо функціонування персоналу системи);

- професійно розвинуті психологічні якості (передусім, стриманість, пам'ять, спілкування, емпатія та ін.);
- уміння враховувати психологічні аспекти під час виконання професійних обов'язків, зокрема індивідуальної та групової виховної роботи;
- психологічна стійкість (тобто якості, які посилюють спроможність людей виконувати завдання в надзвичайних умовах постійного спілкування з криміногенними елементами, успішно переносити моральні навантаження, у критичні моменти не втрачати самовладання, проявляти стійкість, мужність і відвагу, діяти в складній обстановці вміло й активно, перш за все важливою є перемога над власною невпевненістю й нерішучістю).

Друга група вимог до виконання роботи персоналом установ та органів виконання покарань має завданням розкрити особливості діяльності окремих категорій персоналу, передбачити відмінності правового та соціального положення співробітників, які працюють на досягнення різних, як суміжних, так і відмінних функцій. Вони деталізуються на рівні підзаконних нормативно-правових актів і посадових інструкцій (функціональних обов'язків) персоналу.

Грамотна кадрова політика системи в цілому та кожної установи виконання покарання повинна створити можливість залучення до діяльності в установах виконання покарання людей, які максимально відповідають тим завданням, що перед ними ставляться.

Працівник ДКВС України під час виконання службових завдань та у повсякденному житті повинен:

- діяти на підставі, в обсязі й у спосіб, передбачені Конституцією України, законодавчими та іншими актами України, на засадах державності, професійності, чесності та справедливості;
- дотримуватися принципів, викладених у Кодексі ООН щодо поведінки посадових осіб правоохоронних органів та Європейських пенітенціарних правилах;
- з належною повагою ставитися до прав і законних інтересів громадян, не проявляти свавілля або байдужості до їх правомірних дій і вимог, не допускати прояву бюрократизму, відомчості та місництва, нестриманості у

висловлюваннях або іншим чином поводитися у такий спосіб, що дискредитує органі чи установу ДКВС або ганьбить репутацію її працівника;

- шанобливо ставитися до громадян і співробітників, дотримуватися високої культури спілкування, не допускати дій і вчинків, які можуть зашкодити визначеним законодавством завданням ДКВС України, бути зразком моральної поведінки, соціальної відповідальності та професійної компетентності;

- не брати участі у діяльності будь-яких політичних партій, рухів та інших громадських об'єднань, що мають політичну мету; гуманно ставитися до засуджених (несумісними з роботою в органах та УВП є жорстокі, нелюдські або такі, що принижують гідність, дії);

- сумлінно виконувати свої службові обов'язки, проявляти ініціативу й творчість, постійно вдосконалювати стиль своєї роботи; проявляти стійкість, принциповість, мужність, сміливість, високу фізичну й вольову готовність до дій у складних і надзвичайних ситуаціях;

- виконувати свої посадові обов'язки неупереджено, не надавати безпідставно будь-яких переваг фізичним і юридичним особам;

- постійно вдосконалювати свої знання, вміння й навички, максимально наближати їх до функцій і завдань, визначених займаною посадою, підвищувати свій професійний, інтелектуальний та культурний рівень за освітньо-професійними програмами та шляхом самоосвіти;

- суворо дотримуватись обмежень і заборон, передбачених кримінальним та антикорупційним законодавством, іншими законами України, уникати дій, які можуть бути сприйняті як підстава підозрювати працівника в корупції; своєю поведінкою демонструвати нетерпимість до будь-яких проявів корупції, пропозицій про надання незаконних послуг, запобігаючи та всемірно перешкоджаючи цим правопорушенням, чітко розмежовувати службу й особисте життя; не займатися підприємницькою діяльністю безпосередньо або через посередників та підставних осіб, виконувати вимоги Присяги працівника ДКВС України;

- не розголошувати відомостей, що становлять державну таємницю;

- працівникам органів та УВП категорично забороняється входити в будь-які стосунки із засудженими, заарештованими та їх родичами, не викликані інтересами служби, а також користуватися їхніми послугами; вони повинні усвідомлювати, що наслідками таких протиправних дій стає кримінальна, адміністративна або дисциплінарна відповідальність; норми професійної етики є обов'язковими для всіх працівників ДКВС України незалежно від спеціального звання, посади, терміну служби й обставин.

Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», визначає, що особи рядового і начальницького складу та працівники кримінально-виконавчої служби, які проявили жорстоке ставлення до засуджених та осіб, узятих під варту, або вчинили дії, що принижують їхню людську гідність, притягуються до відповідальності згідно із законом. У разі вчинення таких дій особа рядового чи начальницького складу або працівник кримінально-виконавчої служби підлягає звільненню зі служби (роботи), якщо до нього постановлено обвинувальний вирок суду, який набрав законної чинності, або якщо протягом року за такі ж дії до нього вже було застосовано дисциплінарне стягнення.

Підстави та порядок притягнення до кримінальної відповідальності працівників, які виявили жорстоке ставлення до засуджених або вчинили дії, що принижують їх людську гідність, визначено Кримінальним кодексом України, а саме статтями 126, 127 і 364–370.

Вимоги щодо дотримання вимог антикорупційного законодавства.

Персоналу ДКВС України забороняється використовувати свої службові повноваження або своє становище та пов'язані з цим можливості з метою одержання неправомірної вигоди для себе чи інших осіб, у тому числі використовувати будь-яке державне чи комунальне майно або кошти в приватних інтересах.

Працівникам органів та установ забороняється:

- займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової та творчої діяльності, медичної практики й

інструкторської та суддівської практики із спорту) або підприємницькою діяльністю, якщо інше не передбачено Конституцією або законами України;

- входить до складу правління, інших виконавчих чи контрольних органів, наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку, крім випадків, коли особи здійснюють функції з управління акціями (частками, паями), що належать державі чи територіальній громаді, та представляють інтереси держави чи територіальної громади в раді (спостережній раді) чи ревізійній комісії господарської організації), якщо інше не передбачено Конституцією або законами України.

На осіб рядового й начальницького складу ДКВС України поширюються і вимоги та обмеження, встановлені Законом України «Про запобігання корупції». Персонал зобов'язаний подавати щороку до 1 квітня за місцем служби декларацію про майно, доходи, витрати та зобов'язання фінансового характеру за минулий рік. Особи рядового й начальницького складу ДКВС України, яких притягнуто до відповідальності за корупційні правопорушення, пов'язані з порушенням обмежень, передбачених Законом України «Про запобігання корупції», підлягають звільненню із служби у триденний строк із дня отримання відповідним органом або установою виконання покарань копії відповідного судового рішення, яке набрало законної чинності.

Представники персоналу ДКВС України не можуть бути членами політичних партій, але можуть бути членами громадських організацій, статутні положення яких не суперечать засадам діяльності ДКВС України, й можуть брати участь у їх роботі у вільний від виконання службових обов'язків час. Забороняються організація особами рядового й начальницького складу та працівниками кримінально-виконавчої служби страйків та участь у їх проведенні.

Також особи рядового й начальницького складу ДКВС України не можуть мати в безпосередньому підпорядкуванні або бути безпосередньо підпорядкованими у зв'язку з виконанням повноважень близьким їм особам. У разі виникнення таких обставин відповідні особи та близькі їм особи вживають заходів щодо усунення таких обставин у п'ятнадцятиденний строк. Якщо у зазначений строк ці

обставини добровільно ними не усунуто, відповідні особи або близькі їм особи в місячний строк з дня виникнення обставин підлягають переведенню в установленому порядку на іншу посаду, яка виключає безпосереднє підпорядкування. У разі неможливості такого переведення або відсутності згоди на нього особа, яка перебуває в підпорядкуванні, підлягає звільненню із служби.

3. Соціально-правовий захист персоналу Державної кримінально-виконавчої служби України

Головною правовою характеристикою професійної діяльності працівників правоохоронних органів є їх соціально-правовий статус, що являє собою єдність правового та соціального компонентів⁹⁷.

У підґрунті правового статусу персоналу ДКВС України лежить його фактичний соціальний статус, обумовлений усією сукупністю економічних, політичних, духовних, моральних та інших його характеристик, базою для яких є професійна сфера й конкретна посада.

Соціально-правовий статус працівників ДКВС України – обумовлена реально існуючими суспільними відносинами й закріплена в законодавчих та інших нормативно-правових актах сукупність прав, свобод, обов'язків, законних інтересів, обмежень, морально-правових вимог і заборон, а також положень юридичної відповідальності та соціально-правового захисту як гарантії ефективної діяльності працівників ДКВС України.

Соціально-правовий статус персоналу установ виконання покарання розкривається у законодавстві України залежно від специфіки роботи конкретного працівника (зокрема, того виду покарання, який виконує працівник), конкретизується на рівні кримінально-виконавчої системи у підзаконних нормативно-правових актах та у функціональних обов'язках для кожної посади.

⁹⁷ Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужи. Київ : Атіка, 2010. С. 266.

Особам рядового й начальницького складу кримінально-виконавчої служби видаються службові та спеціальні посвідчення, а також відповідні знаки (жетони); вони мають право на носіння форменого одягу із знаками розрізнення, зразки якого розробляються відповідно до законодавства. Їх законні вимоги та розпорядження є обов'язковими для виконання. Невиконання законних вимог і розпоряджень та втручання в їх діяльність тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

Персонал ДКВС України під час виконання покладених на нього обов'язків керується законами й іншими нормативно-правовими актами, діє на підставі та в межах своїх повноважень. Ніхто, крім випадків, прямо передбачених законом, не має права втручатися в службову діяльність персоналу. Персонал та члени сімей його представників перебувають під захистом держави, їх безпека, честь і гідність охороняються законом. В інтересах забезпечення їх особистої безпеки не допускається розголошення в засобах масової інформації відомостей про місце проживання цих осіб. Відомості про проходження служби особами рядового й начальницького складу кримінально-виконавчої служби надаються з дозволу начальників органів та установ виконання покарань, слідчих ізоляторів.

Зміст соціально-правового захисту персоналу ДКВС України

Правовий захист – система юридичних засобів реалізації та захисту життя, здоров'я, честі, гідності й особистої недоторканності, інших громадянських і політичних прав, а також власності працівників кримінально-виконавчої системи та їх близьких з метою досягнення стану правової захищеності⁹⁸.

Особи рядового й начальницького складу та працівники кримінально-виконавчої служби, а також члени

⁹⁸ Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужа. – Київ : Атіка, 2010. С. 268.

їхніх сімей перебувають під захистом держави, їх безпека, честь і гідність охороняються законом.

Хоча формально норми КВК України не регулюють питання захисту персоналу, в деяких його статтях можна побачити гарантії ефективної діяльності працівників служби. Так, стаття 9 КВК України визначає обов'язок засуджених ввічливо ставитись до персоналу, виконувати його законні вимоги, не перешкоджати виконанню своїх функціональних обов'язків, а в разі невиконання цих вимог передбачається юридична відповідальність.

Адміністративну та кримінальну відповідальність за опір, погрозу, насильство та інші дії, що перешкоджають виконанню покладених на працівника правоохоронного органу завдань, передбачено відповідно до КУпАП (статті 185, 1857) та КК України (статті 342, 343, 345, 347, 348, 349, 391, 392, 393). Законодавець поширює правовий захист не лише на працівника, але й на інших осіб: «членів сім'ї» або «близьких родичів».

До норм, які забезпечують правовий захист, відносять і можливість невиконання злочинного (неправомірного) наказу чи розпорядження та звільнення від кримінальної відповідальності за несвідоме виконання такого наказу (стаття 41 КК України).

Стаття 21 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» встановлює низку спеціальних гарантій правового захисту персоналу: законні вимоги та розпорядження персоналу ДКВС України є обов'язковими для виконання, за їх невиконання настає юридична відповідальність; ніхто, крім випадків, прямо передбачених законом, не має права втручатися в службову діяльність персоналу.

Фізичний захист – забезпечення особистої безпеки працівників ДКВС України. Певні гарантії фізичного захисту ґрунтуються на обмеженому доступі до інформації про місце проживання та проходження служби. Ці дані не можуть бути розголошені в засобах масової інформації й надаються лише з дозволу начальника органу чи установи виконання покарань.

Стаття 22 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» встановлює

можливість забезпечення осіб рядового й начальницького складу зброєю та спеціальними засобами індивідуального захисту для постійного носіння й зберігання.

Соціальний захист – установа та реалізація гарантій соціально-економічних і соціально-культурних прав, спрямовані на забезпечення процесу якісної діяльності, формування та розвитку професійних якостей і задоволення матеріальних та моральних потреб.

На осіб рядового й начальницького складу кримінально-виконавчої служби поширюються соціальний захист поліцейських, визначений Законом України «Про Національну поліцію», а також порядок та умови проходження служби, передбачені для поліцейських. Умови й розміри грошового забезпечення осіб рядового та начальницького складу й оплати праці працівників кримінально-виконавчої служби визначаються Кабінетом Міністрів України.

Соціальний захист працівників диференціюється залежно від їх категорій за статусом і реалізується в таких формах:

- особливі питання проходження служби й оплати праці,
- державне обов'язкове особисте страхування та пенсійне забезпечення;
- медичне обслуговування;
- державна соціальна допомога;
- пільги та компенсації.

Нормальна організація праці персоналу ДКВС України передусім має забезпечуватись достатньою його кількістю:

- 33 % від чисельності засуджених та осіб, які тримаються в інших установах служби;
- 5 % від чисельності осіб, які перебувають на обліку уповноважених органів з питань пробації.

Серед *особливих умов соціального захисту працівників* системи доцільно виділити норми статті 23 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України»: особам рядового й начальницького складу кримінально-виконавчої служби встановлюється пільговий залік вислуги років для призначення пенсії – один місяць служби за сорок

днів; особам, які проходять службу у воєнізованих формуваннях та установах виконання покарань, призначених для тримання засуджених до довічного позбавлення волі, – один місяць служби за півтора місяця, а в установах виконання покарань, призначених для тримання й лікування інфекційних і психічно хворих засуджених, – один місяць служби за два місяці за переліком посад і в порядку, що затверджуються Міністерством юстиції України.

Для працівників рядового і начальницького складу системи встановлюється 41-годинний робочий тиждень на умовах ненормованого робочого дня. Оплата праці в надурочний час і нічної пори, у вихідні та святкові дні має здійснюватись відповідно до вимог трудового законодавства.

Грошове забезпечення осіб рядового та начальницького складу кримінально-виконавчої системи визначається залежно від посади, спеціального звання, кваліфікації, наукового ступеня, вченого звання, тривалості та умов служби. Грошове забезпечення складається з посадового окладу, окладу за спеціальним званням, щомісячних (підвищення посадового окладу, надбавки, доплати, винагороди, які мають постійний характер, премії) та одноразових додаткових видів грошового забезпечення.

Додаткові види грошового забезпечення охоплюють надбавки, доплати, премії, одноразові й щомісячні винагороди, матеріальну допомогу та грошову допомогу у разі звільнення.

Поряд з окладами грошового забезпечення в обов'язковому порядку виплачуються надбавки за вислугу років та право на пенсію (в розмірі 10–90 % окладу), а також грошова допомога в разі звільнення.

Оклади грошового забезпечення передбачають численні надбавки та доплати:

- за виконання особливо важливих завдань (до 50 %, а окремим категоріям до 100 % окладу з урахуванням окладу за військовим званням та надбавки за вислугу років);
- за особливі умови служби (залежно від виду установи та профілю лікувального закладу) на 10–25 % ;

- за кваліфікаційну категорію (кваліфікованим медичним працівникам, особам, які мають за науковий ступінь і вчене (спортивне, почесне) звання, використовують в роботі іноземну мову) на 5–50 % залежно від категорій посади й необхідності спеціальних вимог для професійної діяльності;

- за роботу особливих категорій персоналу: стаж шифрувальної роботи та участь у ревізійній діяльності й роботу з відомостями, які складають державну таємницю, – на 10–20 %, охоронну службу із службовим собакою – на 15 %, ненормований робочий день водіїв – на 10 %;

- за роботу в небезпечних для здоров'я й особливо важких умовах праці: за роботу з інфекційно- та психічнохворими, роботу з шкідливими для здоров'я приладами тощо на 15–100 %, у гірських районах на 25 %, у нічну пору на 35 %.

Крім того, керівники органів та установ мають право преміювати осіб рядового й начальницького складу за їх особистий внесок у загальні результати роботи без обмеження індивідуальних премій максимальними розмірами, але з урахуванням фінансових можливостей організацій, надавати матеріальну допомогу для вирішення соціально-побутових питань і допомогу на оздоровлення в розмірі, що не перевищує місячного грошового забезпечення; підвищувати грошове утримання за виконання роботи за сумісництвом і тимчасове виконання роботи за іншою посадою.

Зміст соціально-правового захисту складається не тільки з нормативного забезпечення реалізації й захисту прав, свобод, обов'язків і законних інтересів, він охоплює також організаційні норми, які надають правовим гарантіям реально функціонуючого характеру. Під *формою соціально-правового захисту* розуміється встановлений порядок захисту прав, свобод, обов'язків і законних інтересів. Для захисту своїх прав та законних інтересів працівники ДКВС України можуть утворювати професійні об'єднання та професійні спілки.

Також у законодавстві можна виділити такі форми захисту, як судова, адміністративна й альтернативна.

Судова форма захисту здійснюється судами загальної юрисдикції та Конституційним судом України. Так, судам підсудні всі спори щодо застосування законодавства України, а до Конституційного суду України для офіційного тлумачення Конституції та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина, а також прав юридичної особи можуть звернутися громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи.

Серед форм соціально-правового захисту працівників ДКВС України судовий захист має особливе значення, оскільки він гарантується державою, є максимальною об'єктивним, а рішення судів є обов'язковими до виконання.

Адміністративна форма захисту прав передбачає звернення до компетентних державних органів щодо забезпечення реалізації прав, вимог про усунення перешкод у забезпеченні права або скарги на неправомірні дії посадових осіб, що порушують права. Сьогодні вона загалом є менш ефективною через проведення різноманітних і не завжди узгоджених реформ у статусі й повноваженнях органів виконавчої влади та правоохоронних органів, можливого порушення прав сторонніми, невідомими громадянами, щодо яких важко встановити приналежність до якоїсь виробничої чи невиробничої організації, через відсутність механізму вимоги реакції від недержавних організацій тощо.

Альтернативний захист прав є новою для нашої держави формою. Він передбачає самозахист (у тому числі фізичний), звернення до третьої особи (перспективне в контексті розвитку у законодавстві механізмів медіації або примирення, формою яких є функціонування третейських судів для вирішення цивільних і господарських спорів) та інші форми⁹⁹.

⁹⁹ Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джуца, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джуци. – Київ : Атіка, 2010. С. 277-278.

Питання для самоконтролю

1. Визначте поняття персоналу ДКВС України.
2. Розмежуйте поняття «персонал», «кадри», «штат», «співробітники», «працівник» та «адміністрація».
3. Розкрийте поняття персоналу органів та установ виконання покарань і його відмінності від персоналу ДКВС України.
4. Зазначте положення Конституції України, що регулюють діяльність персоналу ДКВС України.
5. Система вимог до персоналу кримінально-виконавчої служби.
6. Класифікація персоналу кримінально-виконавчої служби.
7. Поняття про види діяльності, несумісні з роботою в ДКВС України.
8. Чисельність персоналу ДКВС.
9. Особливості соціального захисту персоналу ДКВС України.
10. Правовий захист персоналу ДКВС України.

Перелік рекомендованої літератури

1. Кримінально-виконавчий кодекс України: закон України: від 11.06.2003 № 1129-IV [Електронний ресурс] // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 15.11.2017).
2. Про Державну кримінально-виконавчу службу України: закон України: від 23.06.2005 № 2713-IV [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15/para012#o12> (дата звернення: 15.11.2017).
3. Про пенітенціарну систему: проект закону: від 24.11.2017 № 7337 [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62965 (дата звернення: 30.11.2017).
4. Про дисциплінарний статут органів внутрішніх справ: України: закон України: від 22.02.2006 № 3460-IV

[Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-15> (дата звернення: 15.11.2017).

5. Про чисельність Державної кримінально-виконавчої служби України : закон України : від 02.03.2000 № 1526-III [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1526-14> (дата звернення: 15.11.2017).

6. Про запобігання корупції : закон України : від 14.10.2014 № 1700-VII [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1700-18> (дата звернення: 15.11.2017).

7. Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ : затверджене постановою Кабінету Міністрів УРСР від 29.07.1991 № 114 [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/114-91-%D0%BF>. (дата звернення: 15.11.2017).

8. Порядок та умови проходження служби в Державній кримінально-виконавчій службі України (на допомогу молодому фахівцю) : навч. посіб. / О. А. Дука, Л. В. Заславська, С. А. Зінченко, І. М. Копотун ; за заг. ред. О. В. Лісіцкова. – Київ : Державна пенітенціарна служба України, 2013. – 213 с.

Розділ 12

Контроль і нагляд за діяльністю органів та установ виконання покарань

- 1. Поняття контролю й нагляду за діяльністю органів та установ виконання покарань.*
- 2. Державний контроль за діяльністю органів та установ виконання покарань.*
- 3. Міжнародний контроль за діяльністю органів та установ виконання покарань.*
- 4. Громадський контроль за діяльністю органів та установ виконання покарань.*
- 5. Прокурорський нагляд за діяльністю органів та установ виконання покарань.*

Законність, правопорядок, контроль, нагляд, форми контролю, парламентський контроль, судовий контроль, відомчий контроль, міжнародний контроль, громадський контроль, прокурорський нагляд.

1. Поняття контролю й нагляду за діяльністю органів та установ виконання покарань

Конституція України визначає, що діяльність органів та установ виконання покарань має ґрунтуватися виключно на законах та ухвалених відповідно до них підзаконних нормативно-правових актах. Ураховуючи, що виконання покарань є особливою сферою державної діяльності, пов'язаною із застосуванням до засуджених заходів державного примусу, визначених законом і вироком суду правообмежень і при цьому забезпечення правового статусу засуджених та осіб, що тримаються під вартою, особливо актуальним є питання здійснення контролю й нагляду за діяльністю органів та установ виконання покарань, який забезпечує правовий режим законності.

Система органів та установ виконання покарань є частиною правоохоронних органів України, яка вирішує такі

завдання, як боротьба зі злочинністю та її попередження. Оскільки до цього завдання є причетним усе суспільство, воно через систему державних і громадських інститутів установлює постійний соціальний контроль за діяльністю правоохоронних органів. Не є винятком і діяльність органів та установ виконання покарань, контроль за якими має свої особливості.

Насамперед у процесі контролю забезпечується дотримання законності під час виконання кримінальних покарань. Будь-які протизаконні форми діяльності правоохоронних органів, у тому числі й тих, які виконують покарання, дискредитують державу.

Законність – це наявність реально чинних правових норм відповідної якості, їх послідовне та неухильне виконання всіма суб'єктами права, яке забезпечує позитивну реакцію суспільства.

Під законністю в державному управлінні розуміють і метод (сукупність способів, прийомів і засобів, за допомогою яких управлінська діяльність спрямовується на виконання законів) і режим діяльності (встановлений у державі порядок, відповідно до якого всі правові акти й організаційні дії органів влади здійснюються, виходячи з положень законів).

Значення законності полягає в тому, щоб виражені у правових нормах позитивні зобов'язання було виконано, дозволи використано, а заборон дотримано й щоб закон реально виконував свою роль у житті держави, суспільства та конкретної людини.

Законністю називають процес здійснення законів, що формує правовий режим суспільних відносин у державі, яким забезпечується повне й неухильне додержання, безумовне виконання й точне застосування всіма громадянами чинних норм права.

Результатом дотримання законності є **правопорядок** – система стабільних правових зв'язків, які існують у державі,

суспільстві та між людьми й забезпечують їх потреби, інтереси та цілі¹⁰⁰.

Основними ознаками режиму законності є верховенство закону, за якого всі дії й усі нормативні акти застосовуються відповідно до закону та не суперечать йому; неминучість покарання за порушення закону; незаперечність закону, коли закон має виконуватись усіма незважаючи на переконання, думки й обставини; справедливість, у підґрунті якої лежить рівність усіх перед законом.

Особливо це актуально у сфері виконання кримінальних покарань.

Важливе значення в забезпеченні законності в діяльності кримінально-виконавчої служби, прав і законних інтересів засуджених має соціальний контроль.

Соціальний контроль – це спосіб саморегуляції соціальної системи, який забезпечує впорядкованість взаємодій між людьми завдяки нормативному регулюванню. До його системи входять усі способи реакції як великих суспільних утворень, так і конкретного індивіда на різноманітні конкретні дії людини чи то груп, усі засоби суспільного тиску для того, щоб поставити позанормовану поведінку та діяльність у певні соціальні межі.

Охорона правового статусу засуджених та осіб, узятих під варту, за допомогою різних форм державного, громадського й міжнародного контролю визнається пріоритетним завданням у низці міжнародних угод за участю України. Соціальний контроль одночасно є засобом виявлення й усунення причин та умов порушень законності в органах та установах виконання покарань. Передусім він впливає на вдосконалення нормативно-правової бази, особливо підзаконних нормативних актів, у випадку суперечності їх чинному законодавству та забезпеченню законності. Інформуючи про те, як застосовуються закони й створені на їх основі нормативні акти, соціальний контроль дозволяє судити і про якість самих законів.

¹⁰⁰ Державне управління : підручник / А.Ф.Мельник, О.Ю. Оболенський, А.Ю. Васіна ; за ред. А.Ф.Мельник. – К. : Знання, 2009. – 582 с. – (Вища освіта XXI століття). С.188 -190.

Виявляючи порушення законності в правозастосовній діяльності органів та установ виконання покарань і визначаючи найдоцільніші заходи стягнення за них, соціальний контроль формує правосвідомість, орієнтує на безумовне й точне дотримання законів. У цьому плані він має не лише профілактичне, а й велике виховне значення.

Контроль за діяльністю органів та установ виконання покарань – не самоціль, а необхідний засіб підвищення ефективності процесу виконання покарання та застосування заходів виправного впливу. У процесі контролю стає можливим виявлення й усунення недоліків у роботі персоналу.

Значення контролю полягає також у тому, що він дозволяє економно витратити й перерозподіляти виділені державною на утримання системи виконання покарань матеріальні ресурси.

Діяльність органів та установ виконання покарань перебуває під пильною увагою засобів масової інформації й усього суспільства. Контроль із використанням громадських форм дозволяє краще інформувати про умови відбування покарання, економічні й інші труднощі, які має кримінально-виконавча система. Це, в свою чергу, сприяє зниженню соціального напруження в суспільстві, спричиненого наявністю різних поглядів на діяльність і реформування кримінально-виконавчої системи.

Державну кримінально-виконавчу службу України, здійснюючи єдину державну політику у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, наділено відповідними владними повноваженнями, і вона здійснює передбачені законом правозастосовні та правоохоронні функції. Разом із тим органи й установи виконання покарань повинні вживати вичерпних заходів для забезпечення законності й дотримання прав і свобод людини та громадянина в своїй діяльності.

Саме для забезпечення законності в діяльності органів та установ виконання покарань і запобігання будь-яким можливим порушенням прав та законних інтересів як засуджених, так і персоналу, чинним законодавством (Глава 4 КВК України, статті 27, 29 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України») передбачено такі

інститути, як нагляд і контроль за виконанням кримінальних покарань.

Діяльність органів та установ виконання покарань здійснюється на основі положень закону й підзаконних нормативно-правових актів.

У теорії кримінально-виконавчого права поняття контролю й нагляду як елементів контролю є тісно взаємопов'язаними та досліджуються як цілісна система компонентів, що взаємодіють між собою, зокрема таких, як аналітична діяльність, прогнозування, планування, реалізація планів, контроль та нагляд за виконанням управлінських рішень, а також оцінювання ефективності діяльності як системи в цілому, так і її окремих компонентів з метою збереження та підвищення рівня діяльності цієї системи¹⁰¹.

Контроль дає змогу порівняти фактичний стан діяльності системи з вимогами, що до неї висуваються; виявити недоліки й помилки в роботі та попередити їх; попередити можливі помилки, суб'єктивні неправомірні дії та небажані результати в діяльності учасників правовідносин; оцінити відповідність здійснення інших функцій управління завданням, поставленим перед ними; виявити резерви та можливості вдосконалення функціонування елементів системи.

Основна сутність контролю полягає у формуванні передумов, за яких органи й установи виконання покарань діяли б відповідно до своїх повноважень і забезпечували б реалізацію поставлених перед ними завдань.

Контроль стає можливим завдяки наявності суб'єкта, об'єкта та взаємозв'язку між ними.

Реалізація функцій контролю здійснюється за такими основними етапами:

- визначення параметрів контролю: показників, критеріїв, норм, нормативів і стандартів функціонування системи;

¹⁰¹ Кримінально-виконавче право України: підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2010. С. 179–182.

- діагностика фактичного стану справ у функціонуванні об'єкта контролю;
- здійснення аналізу рівня відповідності фактичного стану об'єкта встановленим параметрам їх функціонування;
- установлення напрямів і причин відхилень;
- вироблення рекомендацій щодо удосконалення.

За організаційним взаємозв'язком контролюючого суб'єкта й підконтрольного об'єкта розрізняють зовнішній і внутрішній контроль.

Зовнішній контроль здійснюється органами, які мають контрольні повноваження щодо організаційно не підпорядкованих їм об'єктів і стосуються головним чином однієї зі сторін їх діяльності. Його завдання – забезпечення дотримання єдиних підходів до вирішення комплексних проблем, що стосуються різних сфер і галузей діяльності.

Внутрішній контроль спрямовано на діяльність органів, які перебувають в адміністративній підпорядкованості, й на вирішення завдань, що стоять перед конкретним органом. Його завдання – спостереження за функціонуванням підконтрольного об'єкта у внутрішньовідомчій системі; отримання об'єктивної й достовірної інформації щодо ефективності його діяльності, а також про стан законності й дисципліни на об'єкті; вжиття заходів для запобігання виявленим порушенням та їх усунення; виявлення причин та умов, що їх зумовлюють; надання допомоги у наведенні ладу¹⁰².

Об'єктом контролю й нагляду виступають суспільні відносини, які виникають у процесі виконання та відбування кримінальних покарань, пов'язані з виконанням персоналом органів та установ виконання покарань своїх обов'язків і дотримання норм чинного законодавства України.

Також об'єктами контролю й нагляду можуть виступати дії або бездіяльність суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин, предмети матеріального світу, з

¹⁰² Державне управління : підручник / А.Ф.Мельник, О.Ю. Оболенський, А.Ю. Васіна ; за ред. А.Ф.Мельник. – К. : Знання, 2009. – 582 с. – (Вища освіта XXI століття). С.206 -207.

приводу яких виникають питання (наприклад, продукти харчування, одяг, які передаються засудженим особам), виробнича діяльність органів та установ виконання покарань, фінансово-господарська діяльність, облікові документи персоналу органів та установ виконання покарань тощо.

Залежно від суб'єкта, який здійснює контрольні функції, можна виділити такі основні види контролю за діяльністю органів та установ виконання покарань:

1) міжнародний контроль – здійснюється, як правило, уповноваженими на те міжнародними організаціями та інституціями;

2) державний контроль – здійснюється уповноваженими органами держави й може бути класифікований з виділенням таких підвидів: контроль органів законодавчої та виконавчої влади, судовий контроль і прокурорський нагляд; велике значення має відомчий контроль як різновид контролю органів виконавчої влади;

3) громадський контроль – здійснюється громадськими організаціями та формуваннями, правозахисними організаціями й засобами масової інформації.

Отже, **контроль та нагляд** за діяльністю органів та установ виконання покарань – це система спостереження й перевірки відповідності діяльності органів та установ виконання покарань вимогам кримінально-виконавчого законодавства й інших нормативних актів з метою виявлення та усунення наявних порушень і їх недопущення у майбутньому.

Залежно від виду контролю та сфер, які підлягають контрольній діяльності, розрізняють і **форми контролю**. До них можна віднести подання звітності та повідомлень, ревізії, перевірки, обстеження, запити, моніторинг, інспектування, експертизу, рейди й огляди, перевірки виконання, погодження, розгляд скарг, повідомлень, оскарження незаконних дій посадових осіб, особистий

прийом засуджених, ознайомлення з особовими справами засуджених та іншими документами¹⁰³.

Однією з ефективних форм контролю за дотриманням законності є відвідання установ виконання покарань. Стаття 24 КВК України визначає перелік суб'єктів, які мають право без спеціального дозволу (акредитації) в будь-який час безперешкодно відвідувати установи виконання покарань для здійснення контролю та проведення перевірок, – серед них Президент України, Прем'єр-міністр України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Міністр юстиції України, Міністр внутрішніх справ України, Голова Національної поліції України або уповноважені ними представники, члени Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, голови місцевих державних адміністрацій, на території яких такі установи розташовано, народні депутати, Генеральний прокурор, а також уповноважені ним прокурори тощо. При цьому в одній установі виконання покарань не може одночасно перебувати більше 10 таких осіб, включно з медичними працівниками (які здійснюють супровід) і представниками засобів масової інформації.

Ці особи, у тому числі представники засобів масової інформації, під час відвідування установ виконання покарань мають право безперешкодно, без обмеження в часі, із забезпеченням максимального сприяння працівниками й адміністраціями установ виконання покарань пересуватися територією установ виконання покарань, здійснювати аудіо-та відеозапис і поширювати отриману інформацію, ознайомлюватися із звітністю, у тому числі й статистичною, проводити ревізії, здійснювати інспектування, подавати усні або письмові запити, перевіряти додержання законодавства, оскаржувати протиправні дії (бездіяльність) посадових і службових осіб установ виконання покарань, вимагати негайного припинення таких дій (бездіяльності) та притягнення до відповідальності винних осіб (із подальшим

¹⁰³ Кримінально-виконавче право України: підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2010. С. 279–282.

вичерпним письмовим повідомленням відповідної особи про вжиті / не вжиті заходи відповідальності протягом 10 днів з дня отримання відповідної вимоги), ознайомлюватися з особовими справами засуджених, іншими документами тощо, спілкуватися з будь-якими працівниками установ виконання покарань і засудженими (у тому числі на умовах анонімності).¹⁰⁴

Установи виконання покарань можуть відвідувати і інші особи, а також близькі родичі засуджених, але за спеціальним дозволом адміністрації цих установ або органів управління зазначеними установами.

2. Державний контроль за діяльністю органів та установ виконання покарань

Парламентський контроль за діяльністю органів та установ виконання покарань

Серед органів державної влади, які здійснюють контроль за діяльністю органів та установ виконання покарань, особливе місце належить Верховній Раді України, яка здійснює парламентський контроль. Особливість її ролі в цій сфері обумовлюється тим, що Верховна Рада України є єдиним законодавчим органом нашої держави, а відповідно до пункту 14 ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються організація й діяльність органів та установ виконання покарань¹⁰⁵.

Цілями парламентського контролю є вирішення різноманітних проблем у різних сферах суспільного життя. Його об'єктом виступає діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій різних форм власності.

Народні депутати реалізують функції парламентського контролю на основі Конституції України

¹⁰⁴ Кримінально-виконавчий кодекс України : закон України : від 11.06.2003 № 1129-IV [Електронний ресурс] // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 28.12.2017)

¹⁰⁵ Кримінально-виконавче право України : підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2010. С. 283–285.

та Закону «Про статус народного депутата України», а також через органи Верховної Ради України, до яких вони належать.

Основними повноваженнями народного депутата у сфері контролю є такі:

- право на запит і звернення,
- право порушувати питання про перевірку діяльності підприємств, установ та організацій, стосовно яких є відомості про порушення чинного законодавства,
- порушення питання про проведення парламентських слухань,
- порушення питання про проведення депутатських розслідувань.

Здійснення контролюючої функції народними депутатами України пов'язано з реалізацією права законодавчої ініціативи у Верховній Раді України. Це право реалізується на основі виявлення необхідності законодавчого забезпечення суспільних відносин, зокрема у сфері виконання покарань і пробації. Реалізуючи його, народний депутат здійснює роботу з виявлення прогалин у законодавстві, невідповідностей між законами та підзаконними нормативно-правовими актами, аналізує одержану інформацію, узагальнює її, оцінює інформацію й дані про необхідність правового регулювання, розробляє пропозиції щодо вирішення наявних проблем, які вимагають законодавчого забезпечення, й уживає заходів щодо вирішення визначених проблем¹⁰⁶.

Водночас Верховна Рада України здійснює парламентський контроль за дотриманням законності під час виконання кримінальних покарань і пробації, зокрема і через інститут Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, який діє відповідно до вимог Закону України від 23.12.1997 р. «Про Уповноваженого Верховної Ради України

¹⁰⁶ Державне управління : підручник / А.Ф.Мельник, О.Ю. Оболенський, А.Ю. Васіна ; за ред. А.Ф.Мельник. – К. : Знання, 2009. – 582 с. – (Вища освіта XXI століття). С.211 -212.

з прав людини».¹⁰⁷ Стаття 3 цього закону передбачає, що метою парламентського контролю, який здійснює Уповноважений з прав людини, є:

1) захист прав і свобод людини та громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України;

2) додержання та повага до прав і свобод людини та громадянина органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими й службовими особами;

3) запобігання порушенням прав і свобод людини та громадянина або сприяння їх поновленню;

4) сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини та громадянина у відповідність до Конституції України та міжнародних стандартів у цій галузі;

5) поліпшення й подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини та громадянина;

6) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;

7) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

Відповідно до ст. 4 указанного закону, уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів і посадових осіб. Його діяльність доповнює існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод засуджених, не віднімає їх і не тягне перегляду компетенції державних органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод засуджених.

Верховна Рада України та відповідні органи виконавчої влади й органи місцевого самоврядування створюють необхідні умови для діяльності Уповноваженого, його секретаріату та представників. Для реалізації покладених на нього завдань, його наділено цілим

¹⁰⁷ Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : закон України : від 28.12.1997 № 776/97-ВР [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр>(дата звернення: 28.12.2017).

комплексом повноважень, закріплених у статті 13 згаданого закону, зокрема йому надаються такі права:

1) невідкладного прийому Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором України, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, їх посадовими та службовими особами;

2) бути присутнім на засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, колегії прокуратури України та інших колегіальних органів;

3) звертатися до Конституційного Суду України з поданням:

- про відповідність Конституції України законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які стосуються прав і свобод людини та громадянина;
- про офіційне тлумачення Конституції України та законів України;

3-1) вносити в установленому порядку пропозиції щодо вдосконалення законодавства України у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина;

4) безперешкодно відвідувати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації незалежно від форми власності, бути присутнім на їх засіданнях;

5) на ознайомлення з документами, у тому числі тими, що містять інформацію з обмеженим доступом, та отримання їх копій в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, об'єднаннях громадян, на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форми власності, органах прокуратури, включно зі справами, які перебувають у судах; доступ до інформації з

обмеженим доступом здійснюється в порядку, встановленому законом;

6) вимагати від посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ та організацій, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків;

7) запрошувати посадових і службових осіб, громадян України, іноземців та осіб без громадянства для отримання від них усних або письмових пояснень щодо обставин, які перевіряються за справою;

8) відвідувати без попереднього повідомлення про час і мету відвідування такі місця:

- місця, в яких особи примусово тримаються за судовим рішенням або рішенням адміністративного органу відповідно до закону, в тому числі ізолятори тимчасового тримання, кімнати для затриманих та доставлених чергових частин органів внутрішніх справ, пункти тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, кімнати для перебування тимчасово затриманих військовослужбовців, слідчі ізолятори, арештні дома, кримінально-виконавчі установи, приймальники-розподільники для дітей, загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації, центри медико-соціальної реабілітації дітей, спеціальні виховні установи, військові частини, гауптвахти, дисциплінарні батальйони, спеціальні приймальники для тримання осіб, підданих адміністративному арешту, міські, районні управління та відділи, лінійні управління, відділи, відділення й пункти органів внутрішніх справ, спеціалізовані автомобілі (у тому числі спеціалізовані автомобілі з конвоем), приміщення (кімнати) для тримання підсудних (засуджених) у судах, заклади примусового лікування;
- психіатричні заклади;

- пункти тимчасового розміщення біженців;
 - приміщення для транзитних пасажирів у пунктах пропуску через державний кордон;
 - будинки дитини, дитячі будинки-інтернати, притулки для дітей, дитячі будинки, загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, центри соціальної реабілітації дітей-інвалідів, центри соціально-психологічної реабілітації дітей;
 - психоневрологічні інтернати;
 - геріатричні пансіонати, будинки-інтернати для громадян похилого віку й інвалідів;
 - пансіонати для ветеранів війни та праці;
 - соціально-реабілітаційні центри;
- наведений перелік не є вичерпним;

8-1) опитувати осіб, які перебувають у вищезазначених місцях, та отримувати інформацію стосовно поводження з цими особами й умов їх тримання;

9) бути присутнім на засіданнях судів усіх інстанцій, у тому числі на закритих судових засіданнях, за умови згоди суб'єкта права, в інтересах якого судовий розгляд оголошено закритим;

10) звертатися до суду із заявою про захист прав і свобод людини та громадянина, які за станом здоров'я чи з інших поважних причин не можуть цього зробити самостійно, а також особисто або через свого представника брати участь у судовому процесі у випадках та в порядку, встановлених законом;

11) направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого у разі виявлення порушень прав і свобод людини та громадянина для вжиття цими органами заходів;

12) перевіряти стан додержання встановлених прав і свобод людини та громадянина відповідними державними органами, в тому числі тими, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, вносити в установленому порядку пропозиції щодо поліпшення діяльності таких органів у цій сфері;

13) здійснювати контроль за забезпеченням рівних прав і можливостей жінок і чоловіків.

Стаття 15 закону визначає, що актами реагування Уповноваженого щодо порушень положень Конституції України, законів України й міжнародних договорів України стосовно прав і свобод людини та громадянина є такі:

- **конституційне подання Уповноваженого** – акт реагування до Конституційного Суду України щодо вирішення питання про відповідність Конституції України (конституційності) закону України чи іншого правового акта Верховної Ради України, акта Президента України та Кабінету Міністрів України, правового акта Автономної Республіки Крим; офіційного тлумачення Конституції України та законів України;

- **подання Уповноваженого** – акт, який вноситься на розгляд Уповноваженим до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, їх посадовим і службовим особам для вжиття відповідних заходів у місячний строк щодо усунення виявлених порушень прав і свобод людини та громадянина.

Відповідно до закону, Уповноважений здійснює свою діяльність на підставі відомостей про порушення прав і свобод людини та громадянина, які отримує:

- 1) за зверненнями громадян України, іноземців, осіб без громадянства чи їх представників;

- 2) за зверненнями народних депутатів України;

- 3) за власною ініціативою.

Уповноважений приймає та розглядає звернення громадян України, іноземців, осіб без громадянства або осіб, які діють у їхніх інтересах, відповідно до Закону України «Про звернення громадян».

Звернення подаються Уповноваженому в письмовій формі протягом року після виявлення порушення прав і свобод людини та громадянина. За наявності виняткових обставин цей строк може бути подовжений Уповноваженим, але не більше ніж до двох років.

Під час розгляду звернення Уповноважений:

- 1) відкриває провадження у справі про порушення прав і свобод людини та громадянина;

- 2) роз'яснює заходи, які має вжити особа, що подала звернення Уповноваженому;

3) направляє звернення за належністю в орган, до компетенції якого належить розгляд справи, та контролює розгляд цього звернення;

4) відмовляє в розгляді звернення.

Уповноважений не розглядає тих звернень, які розглядаються судами, зупиняє вже розпочатий розгляд, якщо зацікавлена особа подала позов, заяву або скаргу до суду.

Повідомлення про прийняття звернення до розгляду або відмову у цьому надсилається в письмовій формі особі, яка його подала. Відмова у прийнятті звернення до розгляду повинна бути вмотивованою.

Щорічно Уповноважений подає Верховній Раді України доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами й організаціями незалежно від форми власності та їх посадовими і службовими особами, які порушували своїми діями або бездіяльністю права й свободи людини та громадянина, і про виявлені недоліки в законодавстві щодо захисту прав і свобод людини та громадянина. Окремий розділ у щорічній доповіді Уповноваженого присвячується питанню забезпечення прав і свобод людини у пенітенціарних установах України. За щорічною доповіддю Уповноваженого Верховна Рада України ухвалює постанову.

Право на звернення засуджених з пропозиціями, заявами та скаргами до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також до інших органів державної влади та місцевого самоврядування нормативно закріплено у статті 8 КВК України. Відповідно до статті 113 КВК України пропозиції, заяви та скарги, адресовані засудженими до позбавлення волі Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, переглядові не підлягають і не пізніш, ніж у добовий строк надсилаються за належністю.

Стаття 22 Закону визначає обов'язок органів центральної державної влади та місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємства, установи та організації незалежно від форм власності, посадових та службових осіб,

до яких звернувся Уповноважений, співпрацювати з ним і надавати йому необхідну допомогу, зокрема:

- забезпечувати доступ до матеріалів і документів, у тому числі на засадах, зазначених нормативними актами про охорону державної та службової таємниць;
- надавати інформацію й давати пояснення стосовно фактичної та правової підстави своїх рішень;
- розглядати пропозиції Уповноваженого щодо поліпшення їх діяльності у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина й у місячний строк із дня одержання пропозицій надавати вмотивовану письмову відповідь на них.

Відмова органів державної влади та місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, їх посадових і службових осіб від співпраці, а також умисне приховування або надання неправдивих даних і будь-яке незаконне втручання в діяльність Уповноваженого з метою протидії тягнуть за собою відповідальність згідно з чинним законодавством.

Судовий контроль за діяльністю органів та установ виконання покарань

Судовий контроль є одним із видів державного контролю за діяльністю органів та установ виконання покарань. Мета судового контролю – забезпечення захисту передбачених Конституцією прав і свобод людини та громадянина, а об'єкт – усі правовідносини, що виникають у державі.

Відповідно до статті 8 Конституції в Україні визнається й діє принцип верховенства права та гарантується звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина безпосередньо на підставі Конституції гарантується. Стаття 124 Конституції України визначає, що юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи. У свою чергу, частина 1 ст. 8 КВК України гарантує засудженим право на звернення до суду із заявами та скаргами.

Існує два види судового контролю за діяльністю органів та установ виконання покарань.

Перший – це контроль з *розгляду спорів, які виникають під час цивільних, сімейних, трудових та адміністративних правовідносин і справ особливого провадження*, що здійснюються за правилами цивільного судочинства.

Діяльність персоналу може бути безпосереднім предметом спору сторін за цивільною справою, наприклад у разі розгляду позову особи, яка втратила працездатність під час відбування позбавлення волі, про компенсацію шкоди, заподіяної з вини кримінально-виконавчої установи, або, навпаки, збитку, заподіяного засудженим під час відбування покарання й не стягнутого в повному обсязі до його звільнення. І в першому, і в другому випадках судом може бути оцінена діяльність персоналу установи виконання покарань із дотримання трудових прав засуджених.

Діяльність персоналу може бути предметом судового дослідження, оцінювання й відповідного реагування у разі розгляду цивільних справ у порядку особливого провадження (наприклад, під час вирішення питання про визнання засудженого обмежено дієздатним унаслідок зловживання спиртними напоями й наркотичними речовинами), у справах, які виникають з адміністративно-правових відносин.

У разі розгляду позову громадянина про відшкодування збитку, завданого йому засудженим, який відбуває покарання, наприклад у виправному центрі, суд зобов'язаний дослідити і питання діяльності адміністрації щодо забезпечення режиму відбування покарання і, якщо будуть виявлені суттєві недоліки, реагувати на них конкретною ухвалою.

Крім того, різновидом судового контролю у разі розгляду цивільних справ є дослідження діяльності персоналу з оцінювання судом письмових доказів: довідок, рішень, наказів, постанов та інших документів, що виходять з органів та установ виконання покарань.

Судовий контроль здійснюється і під час виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі (контроль за діями судового виконавця під час виконання конфіскації майна, за діями засудженого в разі сплати штрафу).

Другий вид судового контролю за діяльністю персоналу – це контроль під час провадження за кримінальними справами. Його можна поділити на такі різновиди:

- а) контроль у разі розгляду кримінальних справ у суді;
- б) контроль у разі розгляду судом питань виконання вироку суду.

Судовий контроль здійснюється у разі розгляду кримінальних справ про грубе порушення законності з боку посадових осіб органів та установ виконання покарань, інших суб'єктів, які беруть участь у процесі виконання покарань. Це, в першу чергу, зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК), перевищення влади або службових повноважень (ст. 365 КК), службова недбалість (ст. 367 КК) та інші службові злочини. Суд повинен відреагувати на такі порушення закону, встановити причини та вжити заходів щодо їх усунення з метою недопущення таких порушень у подальшому.

Судовий контроль здійснюється у разі розгляду кримінальних справ про злочини, вчинені засудженими під час відбування покарання. Так, у разі розгляду кримінальних справ про відповідальність за дії, що дезорганізують роботу установ виконання покарань (ст. 392 КК), або злісну непокору вимогам адміністрації (ст. 391 КК), суди зобов'язані перевіряти, чи не пов'язані протиправні дії з порушенням прав засуджених або перекрученням персоналом дисциплінарної практики. Наприклад, у разі дослідження дій засуджених, які інкримінуються їм як злісна непокоря вимогам адміністрації установи виконання покарань, суду слід перевірити законність вимоги, якій злісно не підкорявся засуджений, та обґрунтованість накладення на нього стягнення у виді переведення в приміщення камерного типу чи одиночну камеру. Якщо при цьому буде встановлено, що це стягнення накладено з порушенням вимог кримінально-виконавчого законодавства, особа підлягає виправданню за статтею 391 КК у зв'язку з відсутністю складу злочину.

У разі виявлення порушень з боку адміністрації установи виконання покарань суд зобов'язаний відреагувати на них конкретною ухвалою, мета якої – попередити такі дії у майбутньому. Рішення ж суду, в цьому

разі виправдувальний вирок, за суттю є відміною незаконного рішення персоналу. Компетентні посадові особи після набрання чинності вирокom суду повинні оформити рішення про незаконність застосованого стягнення в особовій справі засудженого.

Судовий контроль за діяльністю персоналу здійснюється і на стадії виконання вироку, що охоплює звернення вироку до виконання, а також вирішення блоку питань, які торкаються різних аспектів виконання покарань. Для вирішення цих питань адміністрація установ виконання покарань направляє в суд подання, а також інші необхідні матеріали.

Судовий контроль спрямовано на досягнення трьох завдань.

Перше – контроль за діяльністю адміністрації з метою попередження корисливих чи інших службових зловживань, а також захоплення як каральним, так і лібералізованим підходом до засуджених. Суди зобов'язані ретельно перевіряти матеріали, подані адміністрацією органів та установ виконання покарань, тому що в них можуть траплятись фальсифікації чи неповне відображення даних про поведінку засудженого й інших обставин, які мають значення для правильного вирішення справи.

Друге – контроль за діяльністю адміністрації з метою охорони прав і законних інтересів засуджених (наприклад на умовно-дострокове звільнення від відбування покарання).

Третє – контроль за діяльністю адміністрації щодо забезпечення належного виконання засудженими своїх обов'язків. Рішення суду про пом'якшення покарання чи заміну його виду, як правило, ґрунтується на оцінці виконання засудженими покладених на них обов'язків.

Судовий контроль за діяльністю органів та установ виконання покарань не вичерпується однією сферою виконання кримінального покарання. Він певною мірою трапляється у разі розгляду судами справ із цивільних, земельних, господарських, трудових, адміністративних і пенсійних правовідносин.

Під час вирішення справ такої категорії суд здійснює контроль за додержанням адміністрацією й персоналом

установи виконання покарань чинного законодавства й у разі виявлення порушень уживає заходів судового реагування щодо їх усунення й недопущенні в подальшому.

Спірні питання, що виникають під час виконання вироку й можуть призвести до порушень чинного законодавства, вирішуються судом, який постановив вирок. Виключно судом під час виконання вироку вирішуються питання про застосування до засуджених акту амністії, умовно-дострокового звільнення, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким, звільнення від подальшого відбування покарання через хворобу, звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до 3-х років.

Крім зазначеного, судовий контроль здійснюється і під час вирішення питань заміни покарання одного виду на інший, у разі встановлення адміністративного нагляду за особами, звільненими з місця позбавлення волі, тощо.

Отже, предметом судового контролю може бути дослідження й оцінювання судом витребуваних із кримінально-виконавчих установ різних документів (постанов, рішень, наказів тощо) у разі розгляду конкретних справ у порядку цивільного, кримінального чи адміністративного судочинства. Отже, ухвалюючи відповідне рішення з того чи іншого питання, суд перевіряє законність та обґрунтованість рішення адміністрації про застосування до засудженого відповідних норм кримінального або кримінально-виконавчого законодавства.

Відомчий контроль за діяльністю органів та установ виконання покарань

Здійснення відомчого контролю за діяльністю підпорядкованих органів та установ виконання покарань стаття 23 КВК України покладає на вищі органи управління й посадових осіб центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань. Аналогічну норму містить і Закон України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», стаття 7 якого передбачає, що центральний орган виконавчої влади з питань виконання покарань координує й контролює діяльність усієї Державної кримінально-виконавчої служби України.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань і пробації, керується у своїй діяльності Конституцією та законами України, актами й дорученнями Президента України та Кабінету Міністрів України, наказами Міністерства юстиції України, іншими актами законодавства України та дорученнями Міністра юстиції України.

Проект закону «Про пенітенціарну систему» від 24.11.2017 № 7337 пропонує таку структуру пенітенціарної системи¹⁰⁸:

- центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері виконання кримінальних покарань і пробації, у складі якого функціонує апарат;

- центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через відповідного члена Кабінету Міністрів України, у складі якого функціонують апарат і територіальні органи з питань виконання кримінальних покарань;

- установи виконання покарань і слідчі ізолятори;
- органи пробації;
- навчальні заклади;
- заклади охорони здоров'я;
- підприємства, установи й організації, створені для забезпечення виконання завдань пенітенціарної системи.

При цьому центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері виконання кримінальних покарань і пробації, є головним органом у пенітенціарній системі, який утворюється, реорганізовується та ліквідується Кабінетом Міністрів

¹⁰⁸ Проект Закону про пенітенціарну систему [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» ВР України. URL: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62965 (дата звернення: 16.05.2018).

України в установленому законом порядку. До його повноважень належать такі:

1) узагальнення практики застосування законодавства з питань виконання кримінальних покарань і пробації;

2) розробка проектів законів та інших нормативно-правових актів у сфері виконання кримінальних покарань і пробації;

3) здійснення правової експертизи проектів законів та інших актів законодавства у сфері виконання кримінальних покарань і пробації, що подаються на розгляд Кабінету Міністрів України, та проектів законів з питань діяльності пенітенціарної системи, що подаються на розгляд Верховної Ради України іншими суб'єктами права законодавчої ініціативи;

4) надання роз'яснень з питань, пов'язаних з діяльністю пенітенціарної системи, а також стосовно актів, які ним видаються у сфері виконання кримінальних покарань і пробації;

5) надає методичну допомогу органам виконавчої влади й органам місцевого самоврядування з питань, що стосуються діяльності пенітенціарної системи;

6) здійснення інших повноважень відповідно до закону.

Разом із тим в апараті центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, утворюється підрозділ інспектування. Підрозділи інспектування можуть бути утворені ним і як територіальні органи, що не мають статусу юридичної особи (структурні підрозділи апарату центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації).

Підрозділи інспектування здійснюють внутрішній контроль за станом ефективності організації діяльності пенітенціарних закладів, забезпечують дотримання й реалізацію законних прав та інтересів засуджених, осіб, узятих під варту, та персоналу таких закладів.

Підрозділи інспектування у межах своїх повноважень забезпечують:

1) моніторинг ефективності стану управлінської діяльності пенітенціарних закладів;

2) організацію контролю за станом дотриманням прав людини та громадянина, вимог законодавства до виконання й відбування кримінальних покарань, реалізацією законних прав та інтересів засуджених, осіб, узятих під варту, та персоналу в територіальних органах з питань виконання кримінальних покарань, установах виконання покарань і слідчих ізоляторах;

3) розробку пропозицій щодо реалізації зауважень і рекомендацій, викладених у Доповідах Європейського комітету по запобіганню катуванням та нелюдському, або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, Підкомітету ООН із попередження катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження й покарання та здійснення контролю за станом їх виконання;

4) здійснення превентивних заходів, спрямованих на недопущення порушення основних прав і свобод людини та громадянина в пенітенціарних закладах.

Особи, що належать до персоналу підрозділів інспектування, є державними службовцями.

Положення про підрозділи інспектування затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері виконання кримінальних покарань та пробації.

Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, утворюється, реорганізується та ліквідується Кабінетом Міністрів України в установленому порядку та спрямовується й координується Кабінетом Міністрів України через відповідного члена Уряду.

До його повноважень належать такі:

1) здійснення контролю за дотриманням прав людини та громадянина, вимог законодавства щодо виконання й відбування кримінальних покарань, реалізацією законних прав та інтересів засуджених та осіб, узятих під варту;

2) організація, забезпечення та контроль за формуванням системи охоронних, наглядових, соціальних,

виховних і профілактичних заходів, які застосовуються до засуджених та осіб, узятих під варту;

3) організація й контроль за здійсненням заходів із підтримання правопорядку, безпеки та контролю за поведінкою засуджених та осіб, узятих під варту;

4) організація та контроль за виконанням вироків суду й інших судових рішень, облік і реєстрація засуджених та осіб, узятих під варту;

5) визначення виду установи виконання покарань, у якій відбуватимуть покарання засуджені до позбавлення волі, здійснення розподілу, переведення їх та осіб, узятих під варту, з однієї установи до іншої;

6) організація проведення соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими й особами, узятими під варту, а також їх загальноосвітнього й професійно-технічного навчання та залучення до праці;

7) організація, забезпечення та контроль за створенням належних умов для тримання й відбування покарання осіб, узятих під варту, та засуджених, їх комунально-побутового забезпечення;

9) організація здійснення контролю за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням;

10) здійснення видачі осіб (екстрадиції), а також прийом громадян України, засуджених за кордоном, для відбування покарання на території України та передачі іноземців, засуджених судами України, для відбування покарання за кордоном, забезпечення транзитного перевезення через територію України осіб, узятих під варту, або засуджених згідно із законами та міжнародними договорами України, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України;

11) забезпечення виконання актів амністії та помилування, проведення перевірки дотримання органами й установами пенітенціарної системи вимог нормативно-правових актів, які регламентують порядок оформлення матеріалів до клопотання про помилування;

12) організація здійснення санітарно-епідеміологічного нагляду й медичного контролю за станом здоров'я засуджених та осіб, узятих під варту, надання їм медичної допомоги;

13) координація виробничої діяльності підприємств установ виконання покарань, інших підприємств, установ та організацій для забезпечення виконання завдань і функцій пенітенціарної системи;

14) забезпечення додержання вимог законодавства з цивільного захисту, охорони державної таємниці, праці та навколишнього середовища, санітарно-епідеміологічного нагляду та правил пожежної безпеки;

15) здійснення контролю за фінансово-господарською діяльністю органів та установ пенітенціарної системи;

16) забезпечення соціального захисту персоналу пенітенціарної системи та членів їхніх сімей;

17) організація й забезпечення вимог Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» та Положення про територіальну оборону України, затвердженого Указом Президента України від 23.09.2016 № 406/2016;

18) здійснення інших повноважень відповідно до закону.

Таким чином, відомчий контроль за дотриманням законності в діяльності органів та установ виконання покарань у різних формах здійснюватиметься центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері виконання кримінальних покарань і пробації, та центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань.

Ефективною формою відомчого контролю є **інспектування** органів та установ виконання покарань.¹⁰⁹ Правом такого інспектування користуються Заступник міністра юстиції, його заступники, начальники територіальних органів управління та їх заступники. Усі інші працівники кримінально-виконавчої системи користуються правом **перевірки** установ виконання

¹⁰⁹ Кримінально-виконавче право України: підручник / О. М. Джужа, І. Г. Богатирьов, О. Г. Колб, В. В. Василевич та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2010. С. 289–291.

покарань на підставі приписів або завдань на відрядження, затверджених переліченими вище посадовими особами.

Комплексне інспектування територіальних органів управління та установ виконання покарань проводиться центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань і пробації, один раз на 5 років.

Комплексне інспектування установ виконання покарань територіальним органом управління здійснюється один раз на два роки.

Основними завданнями інспектування є такі:

- вивчення й оцінювання фактичного стану діяльності органів та установ кримінально-виконавчої системи з усіх напрямків роботи, перевірка її відповідності вимогам чинного законодавства, актів і доручень Президента України, Кабінету Міністрів України, наказів, рішень колегії та вказівок центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань і пробації;

- визначення адекватності вжитих заходів оперативній обстановці та стану справ, що склалися, аналіз результатів діяльності та ступеню впливу на стан справ у підпорядкованих установах;

- визначення й оцінювання ефективності стилю та методів роботи керівних кадрів, ступеню їх впливу на стан справ у підвідомчих установах;

- перевірка знання працівниками законодавства та відомчих нормативних актів, вміння орієнтуватися в обстановці, ухвалювати грамотні рішення й реагувати на її зміни;

- виявлення резервів, не використаних для удосконалення діяльності органів та установ кримінально-виконавчої системи;

- виявлення недоліків у діяльності органів та установ виконання покарань, а також причин та умов, що сприяли їх виникненню; розробка заходів, спрямованих на їх усунення;

- вивчення, узагальнення та поширення позитивного досвіду, нових форм і методів роботи;

- надання практичної допомоги в організації роботи;
- сприяння правильному добору, розстановці, навчанню й вихованню кадрів, підвищенню їх відповідальності за доручену справу, зміцненню дисципліни та законності.

Результати комплексного інспектування органів та установ виконання покарань обговорюються на оперативних нарадах і засіданнях колегій центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань і пробації, та його територіальних органів, за висновками яких уживаються відповідні заходи реагування на виявлені недоліки та порушення. Для усунення виявлених недоліків складаються та затверджуються відповідні плани організаційно-практичних заходів, перебіг виконання яких контролюється центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань і пробації, або керівництвом територіального органу управління.

З метою перевірки ефективності та якості усунення недоліків, виявлених під час інспектування, протягом року після проведення комплексної перевірки (як правило) проводяться **контрольні перевірки**, результати яких також обговорюються на нарадах і засіданнях відповідних колегій.

Періодичність контрольних перевірок, крім позапланових, визначається графіком, який складається відповідними управліннями центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань і пробації, та затверджується терміном на 1 рік.

У процесі відомчого контролю розглядаються та вирішуються по суті скарги, проводяться особистий прийом та опитування засуджених. Водночас особи, які здійснюють контрольні перевірки, можуть вносити свої пропозиції та зауваження в книгу зауважень і пропозицій відповідного органу чи установи виконання покарання.

Згідно з вимогами контролю, що полягає у перевірці та обліку діяльності органів та установ, які безпосередньо виконують покарання, керівні органи кримінально виконавчої служби отримують усебічні звіти про їх

діяльність за різними напрямками та ревізують їх роботу. Отже, з метою забезпечення законності в діяльності органів та установ виконання покарань згідно зі статтею 18 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» серед інших обов'язків, які покладаються на посадових і службових осіб органів та установ виконання покарань і слідчих ізоляторів, передбачає, зокрема, такі:

- виконувати покарання відповідно до вимог кримінально-виконавчого законодавства;

- забезпечувати дотримання прав людини й громадянина, реалізацію законних прав та інтересів засуджених та осіб, узятих під варту, вимог законодавства щодо виконання й відбування кримінальних покарань;

- забезпечувати правопорядок, додержання вимог режиму та правил внутрішнього розпорядку в установах виконання покарань, слідчих ізоляторах і на прилеглих до них територіях і вимагати від засуджених, осіб, узятих під варту, та інших осіб виконання ними обов'язків, установлених законом;

- забезпечувати безпеку засуджених та осіб, узятих під варту, персоналу й громадян, які перебувають на території установ виконання покарань і слідчих ізоляторів;

- припиняти адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений законодавством порядок та умови виконання й відбування кримінальних покарань;

- запобігати вчиненню злочинів і дисциплінарних проступків в органах та установах виконання покарань, приймати й реєструвати заяви та повідомлення про злочини й події, своєчасно ухвалювати рішення;

- виявляти, припиняти, розслідувати злочини, вчинені в установах виконання покарань;

- створювати належні умови для тримання засуджених та осіб, узятих під варту, їх комунально-побутового й медико-санітарного забезпечення.

Отже, відомчий контроль за діяльністю органів та установ виконання покарань є вагомим засобом підвищення ефективності їх діяльності, спрямованим не лише на виявлення й усунення недоліків, але і на надання практичної допомоги. Він здійснюється шляхом проведення

перевірок, інспектування й контрольних перевірок Міністерства юстиції та територіальних органів управління.

3. Міжнародний контроль за діяльністю органів та установ виконання покарань

Під *міжнародним контролем* розуміється діяльність учасників міжнародних правовідносин із перевірки дотримання зобов'язань суб'єктів цих відносин та сприяння їх виконанню. Предметом контролю є ті міжнародні зобов'язання держав та інших суб'єктів міжнародних відносин, виконання яких контролюється, серед іншого в сфері виконання кримінальних покарань.

Міжнародний контроль може здійснюватись державами, міжнародними організаціями, спеціально створеними міжнародними органами та спеціально створеними міждержавними органами у формі повідомлень, звітів про виконання договорів та рекомендацій, доповідей, рекомендацій, обміну інформацією, розслідувань, консультацій, інспекцій, відвідування об'єктів спостерігачами, петицій і розгляду спорів.

Міжнародний контроль за діяльністю органів та установ виконання покарань здійснюється, як правило, уповноваженими на те міжнародними організаціями й інституціями на підставі міжнародних актів про права людини та передбачається Загальною декларацією прав людини (1948 р.), Міжнародним пактом про громадянські та політичні права (1966), Конвенцією проти катувань та інших жорстоких або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (1984), а також Факультативним протоколом до неї, Європейською конвенцією про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (1987) та цілою низкою інших.

До форм міжнародного контролю у сфері виконання кримінальних покарань слід віднести періодичне подання державою доповідей про дотримання прав людини, повідомлення іноземних держав про порушення громадянських і політичних прав, застосування тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження й покарання, а також

індивідуальні скарги засуджених про зазначені вище випадки.

Міжнародний контроль здійснюється у вигляді *інспекційних перевірок* діяльності органів та установ виконання покарань кримінально-виконавчої системи України уповноваженими представниками міжнародних організацій, за результатами яких складаються доповіді, що містять рекомендації щодо усунення виявлених порушень та по поліпшення захисту засуджених осіб.

Свого часу однією з умов вступу України до Ради Європи було здійснення реформування кримінально-виконавчої системи України. Тому для забезпечення ефективного реформування кримінально-виконавчої системи України та приведення її у відповідність до міжнародних стандартів і правил групою експертів Ради Європи у червні-серпні 1996 р. було проведене оцінювання пенітенціарної системи України, за результатами чого було опубліковано доповідь «В'язнична система України», в якій експертами були надані відповідні рекомендації. На підставі цих рекомендацій був розроблений цілий комплекс організаційно-практичних заходів, реалізація яких суттєво сприяла наближенню кримінально-виконавчої системи України до міжнародних стандартів поведження із засудженими.

Повноваження міжнародних організацій по здійсненню контролю за діяльністю органів та установ виконання покарань є дуже широкими. Зокрема, стаття 1 Європейської Конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню (Конвенція набрала чинності для України з 05.05.1997 р.), передбачає створення Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню, який шляхом інспекцій перевіряє поведження із позбавленими волі особами з метою посилення, а у разі необхідності – захисту таких осіб від катувань чи нелюдського або такого, що принижує їхню гідність, поведження чи покарання. Відповідно до статті 8 цієї Конвенції держава, на території якої Комітет проводить інспектування, забезпечує йому:

- доступ на свою територію та право подорожувати по ній без будь-яких обмежень;
- повну інформацію про місця, де тримаються особи, позбавлені волі;
- необмежений доступ до будь-якого місця, де перебувають особи, позбавлені волі, включно з правом відвідування таких місць без будь-якого обмеження;
- іншу наявну інформацію, необхідну Комітету для виконання ним свого завдання.

Комітет наділяється правом проводити з позбавленими волі особами бесіди віч-на-віч, а також може вільно спілкуватися з будь-якою особою, яка, на його думку, може надати необхідну інформацію. У разі необхідності він може негайно повідомити свої міркування компетентним органом відповідної держави.

Іншою формою міжнародного контролю є здійснення *моніторингу* представниками іншої держави стану дотримання громадянських, політичних, соціальних та інших прав і свобод громадян, у тому числі й у місцях позбавлення волі, та опублікування за його результатами відповідних звітів.

Міжнародний контроль може також здійснюватися *шляхом розгляду і вирішення скарг засуджених* на порушення їх прав уповноваженими міжнародними інституціями, зокрема Європейським судом з прав людини.

Норми КВК України (ч. 1 ст. 8 та ч. 4 ст. 113) закріплюють право засуджених на звернення зі скаргами до Європейського суду з прав людини, а також до інших органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, та до уповноважених осіб таких міжнародних організацій. Рішення Європейського суду з прав людини за результатами розгляду таких скарг є обов'язковими для України.

4. Громадський контроль за діяльністю органів та установ виконання покарань

Громадський контроль – один із видів соціального контролю, який здійснюється об'єднаннями громадян і самими громадянами. Він є важливою формою реалізації

демократії та способом залучення населення до управління суспільством і державою.

Суб'єктами громадського контролю є громадські об'єднання й політичні партії, професійні спілки, молодіжні та інші громадські організації, органи самоорганізації населення, трудові колективи та збори громадян за місцем проживання, а також окремі громадяни.

Громадський контроль як засіб забезпечення законності в діяльності О(У)ВП суттєво відрізняється від інших видів контролю. Відмінність полягає у тому, що всі суб'єкти громадського контролю виступають від імені громадськості, а не держави. Їх контрольні повноваження зазвичай не мають юридично владного змісту, а рішення за результатами перевірок мають, як правило, рекомендаційний характер. Характерною рисою громадського контролю є запобігання порушенням за допомогою засобів суспільного впливу.

Основним його методом є перевірки виконання вимог чинного законодавства й ухвалених рішень на підконтрольних об'єктах, що здійснюються як самостійно, так і разом з органами державного контролю¹¹⁰.

Участь громадськості у діяльності органів та установ виконання покарань як один із принципів виконання й відбування покарання закріплено у статті 5 КВК України. Крім того, частина 1 ст. 25 КВК України містить норму, яка передбачає, що об'єднання громадян, релігійні й благодійні організації та окремі особи можуть брати участь у виправленні та ресоціалізації засуджених і проведенні соціально-виховної роботи з ними, надавати допомогу органам та установам виконання покарань у порядку, встановленому КВК України.

Вичерпного переліку форм участі громадськості у виправленні та ресоціалізації засуджених КВК України не встановлює. В окремих нормах КВК України конкретизовано лише питання участі у цьому процесі релігійних організацій

¹¹⁰ Державне управління : підручник / А.Ф.Мельник, О.Ю. Оболенський, А.Ю. Васіна ; за ред. А.Ф.Мельник. – К. : Знання, 2009. – 582 с. – (Вища освіта XXI століття). С.224 -226.

(статті 128, 128-1 КВК України) та закріплено основні форми участі громадськості у виправленні й ресоціалізації неповнолітніх засуджених (ст.149 КВК України).

Участь громадськості у діяльності органів та установ виконання покарань, а також у виправленні та ресоціалізації засуджених тісно пов'язується із функцією здійснення громадського контролю.

Частиною 2 ст.25 КВК України передбачено, що громадський контроль за дотриманням прав засуджених під час виконання кримінальних покарань у виправних колоніях, арештних домах, виправних центрах і слідчих ізоляторах здійснюють спостережні комісії, а у виховних колоніях – піклувальні ради.

Громадський контроль можуть здійснювати громадські об'єднання.

Спостережні комісії діють на підставі КВК України та Положення про спостережні комісії, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 01.04.2004 № 429, та утворюються виконавчими комітетами міських (за винятком міст районного значення) рад і місцевими держадміністраціями.

До складу спостережних комісій входять представники громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності й громадяни. Представники громадських організацій становлять, як правило, не менше половини складу комісії.

Членами спостережних комісій не можуть бути судді, представники органів прокуратури, органів внутрішніх справ, Служби безпеки, Державної кримінально-виконавчої служби, Державної виконавчої служби, адвокати, особи, які мають не погашену чи не зняту в установленому законом порядку судимість, а також особи, які раніше входили до складу спостережних комісій і повноваження яких були припинені достроково з підстав, передбачених згаданим Положенням. Члени спостережних комісій не мають права здійснювати громадський контроль щодо засуджених осіб, які тримаються в установах виконання покарань, якщо вони є близькими родичами таких осіб, а також потерпілими, свідками, захисниками або іншими особами, які беруть або

брали участь у кримінальному провадженні щодо засуджених осіб.

До основних завдань спостережних комісій належать такі:

1) організація громадського контролю за дотриманням прав і законних інтересів засуджених та осіб, звільнених від відбування покарання;

2) сприяння органам та установам виконання покарань у виправленні й ресоціалізації засуджених і створенні належних умов для їх тримання, залучення до цієї діяльності громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності й громадян;

3) організація виховної роботи з особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання, та громадського контролю за їх поведінкою протягом невідбутої частини покарання;

4) надання допомоги у соціальній адаптації особам, звільненим від відбування покарання.

Зазначені вище завдання спостережних комісій свідчать, що цей орган покликаний одночасно виконувати дві функції: забезпечувати громадський контроль за діяльністю органів та установ виконання покарань і сприяти процесу виправлення й ресоціалізації засуджених, у тому числі й шляхом залучення до цієї діяльності інших громадських організацій.

Основні функції спостережні комісії є такими. Вони:

1) погоджують:

- постанови начальника кримінально-виконавчої установи закритого типу щодо зміни умов тримання засуджених осіб у межах однієї виправної колонії, якщо постанови передбачають збільшення обсягу встановлених обмежень і більш суворі умови тримання;

- подання адміністрації виправної колонії щодо переведення засуджених осіб до виправної колонії з вищим рівнем безпеки;

- постанови начальника виправної колонії щодо надання дозволу на проживання за межами виправної колонії засудженим жінкам на час звільнення від роботи у

зв'язку з вагітністю й пологами, а також до досягнення дитиною трирічного віку та скасування такого дозволу;

2) разом з органами й установами виконання покарань вносять до суду за місцем відбування покарання засудженими особами подання щодо:

- умовно-дострокового звільнення від відбування покарання або заміни невідбутої частини покарання більш м'яким;

- звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років;

3) сприяють адміністрації установ виконання покарань у:

- проведенні соціально-виховної роботи із засудженими особами, організації їх загальноосвітнього та професійно-технічного навчання;

- залученні громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності та громадян до надання допомоги у створенні належних умов для тримання засуджених осіб, їх матеріально-побутовому й медико-санітарному забезпеченні та здійсненні оздоровчо-профілактичних заходів;

- створенні додаткових робочих місць для залучення засуджених осіб до суспільно корисної праці;

- підготовці засуджених осіб до звільнення;

4) на підставі інформації органів та установ виконання покарань ведуть облік осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання, організують громадський контроль за поведінкою таких осіб і проведення виховних заходів за місцем їх роботи (навчання) та проживання протягом невідбутої частини покарання;

5) здійснюють заходи соціального патронажу щодо осіб, звільнених від відбування покарання, сприяють розвитку мережі центрів соціальної адаптації й інших установ та організацій, діяльність яких спрямовано на надання таким особам допомоги у соціальній адаптації;

6) інформують громадськість через засоби масової інформації про результати своєї роботи та про стан дотримання прав людини, захист основних свобод і

законних інтересів засуджених осіб під час виконання кримінальних покарань;

7) виконують інші функції відповідно до законодавства.

З метою реалізації покладених на них функцій спостережні комісії наділяються значним обсягом повноважень. Зокрема, вони мають право:

1) доручати членам комісії:

- відвідувати установи виконання покарань, вивчати стан матеріально-побутового та медико-санітарного забезпечення засуджених осіб, умови їх праці й навчання та стан організації соціально-виховної роботи;

- брати участь у засіданнях комісій установ виконання покарань під час розгляду питань про внесення до суду подань щодо умовно-дострокового звільнення засуджених осіб від відбування покарання, заміни невідбутої частини покарання більш м'яким, звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, та брати участь у судових засіданнях під час розгляду таких подань;

2) висловлювати свою думку по суті клопотання про помилування, яке подає засуджена особа;

3) одержувати від громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, органів та установ виконання покарань, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності інформацію й документи, необхідні для виконання покладених на комісії завдань;

4) проводити особистий прийом засуджених осіб, розглядати їх звернення й ухвалювати за результатами розгляду відповідні рішення;

5) заслуховувати на своїх засіданнях із питань, що належать до компетенції комісії, інформацію посадових осіб органів та установ виконання покарань, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності й окремих громадян;

6) доручати представникам громадських організацій і трудових колективів (за їх згодою) проводити виховну роботу та здійснювати контроль за поведінкою осіб, умовно-

достроково звільнених від відбування покарання, протягом невідбутої частини покарання, координувати проведення такої роботи;

7) заслуховувати на своїх засіданнях інформацію представників громадських організацій і трудових колективів, що здійснюють громадський контроль за особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання, про їх роботу (навчання) та поведінку в побуті, у разі потреби запрошувати таких осіб і заслуховувати їх інформацію;

8) вносити на розгляд органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування пропозиції щодо:

- удосконалення діяльності органів та установ виконання покарань з питань дотримання прав людини, захисту основних свобод і законних інтересів засуджених осіб;

- поліпшення на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форми власності індивідуально-профілактичної та виховної роботи з особами, засудженими до громадських або виправних робіт, та особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання;

- удосконалення процесу підготовки до звільнення засуджених осіб;

- організації трудового та побутового влаштування осіб, звільнених від відбування покарання, сприяння їх соціальній адаптації;

- забезпечення правового й соціального захисту персоналу органів та установ виконання покарань.

Спостережні комісії під час здійснення своїх повноважень не мають права втручатися в оперативно-службову діяльність органів та установ виконання покарань.

Голова, заступник голови та члени спостережної комісії, які здійснюють організацію громадського контролю за дотриманням прав людини, захистом основних свобод і законних інтересів засуджених осіб під час виконання кримінальних покарань, мають право відвідувати установи виконання покарань без спеціального дозволу. Членам спостережних комісій на строк їх повноважень надаються перепустки для відвідування установ виконання покарань,

розташованих на території відповідних адміністративних одиниць.

На період стихійного лиха, епідемій, надзвичайного чи воєнного стану та в інших передбачених законодавством випадках відвідування членами спостережних комісій установ виконання покарань може бути обмежено або заборонено.

Спостережна комісія утворюється строком на три роки. Організаційною формою її роботи є засідання, які проводяться в міру потреби, але не рідше, ніж один раз на місяць. Спостережні комісії, що утворюються обласними, Київською та Севастопольською міськими держадміністраціями, проводять засідання в міру потреби, але не рідше, ніж один раз на квартал.

Спостережна комісія ухвалює рішення з питань, що належать до її компетенції, відкритим голосуванням більшістю голосів присутніх на засіданні членів комісії. Рішення спостережної комісії оформляється постановою, яку підписує голова комісії. Постанова спостережної комісії може бути оскаржена до органу, який її утворив, або до суду.

Засідання спостережних комісій проводяться безпосередньо в установах виконання покарань не рідше, ніж один раз на квартал (на півроку). Засідання спостережної комісії вважається правомочним, якщо на ньому присутніх було не менше половини її складу.

На засідання спостережної комісії можуть бути запрошені представники громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, прокуратури, правоохоронних органів і засобів масової інформації й окремі громадяни.

Розгляд спостережною комісією матеріалів стосовно засуджених осіб здійснюється за обов'язкової присутності представника відповідного органу або установи виконання покарань.

Хоча у частині 2 ст. 25 КВК України як основний суб'єкт здійснення громадського контролю передбачено лише спостережні комісії, аналіз норм, закріплених у частині 2 ст. 24 і статей 147–148 КВК України, дає підстави вважати, що громадський контроль за діяльністю органів та установ виконання покарань може здійснюватися й іншими

інституціями та окремими особами. Зокрема, оскільки частина 2 ст. 24 КВК України передбачає, що представники засобів масової інформації та інші особи можуть відвідувати установи виконання покарань за спеціальним дозволом адміністрації цих установ або органів управління установами, можна зробити висновок, що здійснювати громадський контроль можуть і представники засобів масової інформації, а також окремі громадяни, в тому числі й представники правозахисних організацій.

Аналіз статей 147–148 КВК України свідчить, що під час відбування покарання у виді позбавлення волі неповнолітніми, виконання функцій, подібних до функцій спостережних комісій (громадського контролю та участі у виправленні та ресоціалізації засуджених неповнолітніх), покладається на служби у справах дітей.

Служби у справах дітей створюються відповідними органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування та діють на підставі й у порядку, передбаченому Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.01.1995 р. з подальшими змінами та доповненнями. Зокрема, із службами у справах дітей погоджуються питання про переведення засудженого, який досяг 18-ти річного віку, до виправної колонії (ч. 2 ст. 147 КВК України) або залишення такого засудженого у виховній колонії (ч. 2 ст. 148 КВК).

До основних завдань служб у справах дітей слід віднести такі:

- розроблення та здійснення самостійно або разом з відповідними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами й організаціями незалежно від форми власності та громадськими організаціями заходів щодо забезпечення прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх, запобігання вчиненню ними правопорушень; контроль за виконанням цих заходів;

- координація зусиль органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності у вирішенні питань соціального захисту неповнолітніх та організацій

роботи щодо запобігання бездоглядності й правопорушенням серед них;

- здійснення контролю за умовами утримання й виховання неповнолітніх у спеціальних установах для дітей та організацією виховної роботи в навчальних закладах і за місцем проживання;

- надання органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам та організаціям незалежно від форми власності, громадським організаціям і громадянам практичної та методичної допомоги, консультацій з питань соціального захисту та профілактики правопорушень серед дітей і неповнолітніх.

Стаття 149 КВК України передбачає, що участь громадськості у діяльності виховних колоній, виправленні й ресоціалізації засуджених неповнолітніх може здійснюватися через піклувальні ради, які створюються при виховних колоніях із представників органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських організацій.

Піклувальні ради діють на підставі Положення про піклувальні ради при спеціальних виховних установах, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 01.04.2004 № 429. До їх складу входять представники громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності та громадяни. Голова піклувальної ради, його заступник і секретар ради обираються на її засіданні. Персональний склад ради оголошується наказом начальника виховної колонії. Голова піклувальної ради, його заступник, секретар і члени ради беруть участь у її роботі на громадських засадах.

До основних завдань піклувальної ради належать такі:

- 1) надання допомоги спеціальним виховним установам із питань соціального захисту засуджених неповнолітніх осіб;

- 2) сприяння громадським організаціям, органам виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, підприємствам, установам та організаціям незалежно від форми власності у вирішенні питань, пов'язаних з поліпшенням становища засуджених, дотриманням їх прав і законних інтересів;

3) здійснення заходів, спрямованих на вдосконалення навчально-виховного процесу у виховних колоніях, зміцнення їх матеріально-технічної бази, вирішення питань трудового й побутового влаштування неповнолітніх осіб, звільнених від відбування покарання.

Функції піклувальних рад:

1) забезпечують розроблення та здійснення у виховних колоніях заходів, спрямованих на поліпшення становища засуджених і формування здорового способу життя;

2) подають пропозиції до проектів регіональних (місцевих) програм підтримки діяльності виховних колоній;

3) взаємодіють із громадськими організаціями, органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами й організаціями незалежно від форми власності з питань сприяння діяльності виховних колоній;

4) надають допомогу адміністрації виховних колоній у проведенні соціально-виховної роботи із засудженими, організації їх загальноосвітнього та професійно-технічного навчання;

5) уживають заходів щодо розширення зв'язків виховних колоній з підприємствами, установами й організаціями незалежно від форми власності з питань зміцнення матеріально-технічної бази цих колоній і залучення засуджених до суспільно корисної праці;

6) сприяють поліпшенню матеріально-побутового та медико-санітарного забезпечення засуджених, здійсненню оздоровчо-профілактичних заходів;

7) організують шефство членів піклувальних рад, представників громадських організацій і трудових колективів над засудженими, які є сиротами або залишилися без батьківського піклування, вирішують питання про надання їм матеріальної допомоги;

8) здійснюють разом із громадськими організаціями, органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами й організаціями незалежно від форми власності заходи соціального патронажу стосовно неповнолітніх осіб, звільнених від відбування покарання;

9) виконують інші функції відповідно до законодавства.

Права піклувальних рад:

1) доручати членам піклувальної ради відвідувати виховні колонії, вивчати стан матеріально-побутового та медико-санітарного забезпечення засуджених, умови їх праці й навчання, стан організації соціально-виховної роботи;

2) одержувати від громадських організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, органів та установ виконання покарань, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності інформацію й документи, необхідні для виконання покладених на піклувальні ради завдань;

3) запрошувати на свої засідання представників виховних колоній, територіальних органів управління ДПтС, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, зацікавлених підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності;

4) проводити особистий прийом засуджених, розглядати їх звернення й ухвалювати за ними рішення;

5) вносити на розгляд органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, адміністрації виховних колоній та керівництва територіальних органів управління ДПтС пропозиції щодо:

- удосконалення діяльності виховних колоній з питань поліпшення становища засуджених, дотримання їх прав і законних інтересів;

- організації трудового й побутового влаштування неповнолітніх осіб, звільнених від відбування покарання, сприяння їх соціальній адаптації;

- забезпечення правового та соціального захисту персоналу виховних колоній.

Під час здійснення своїх повноважень піклувальні ради не мають права втручатися в оперативно-службову діяльність виховних колоній.

Частина 2 ст. 149 КВК України передбачає, що з метою підвищення ефективності виховного впливу на засуджених і надання допомоги адміністрації виховної колонії при відділеннях соціально-психологічної служби можуть

створюватися батьківські комітети, діяльність яких визначається положенням, яке затверджує начальник виховної колонії.

5. Прокурорський нагляд за діяльністю органів та установ виконання покарань

Стаття 22 КВК України регламентує здійснення нагляду за додержанням законів під час виконання кримінальних покарань. **Прокурор** здійснює нагляд за додержанням законів в органах та установах виконання покарань під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також у разі застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Письмові вказівки прокурора щодо додержання встановлених законодавством порядку й умов тримання осіб у місцях, зазначених у частині 1 згаданої вище статті, а також письмові вказівки прокурора, надані іншим органам, які виконують судові рішення у кримінальних справах, є обов'язковими й підлягають негайному виконанню.¹¹¹

Відповідно до Закону України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 № 1697-VII на прокуратуру покладаються такі функції:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також у разі застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

¹¹¹ Кримінально-виконавчий кодекс України: закон України: від 11.06.2003 № 1129-IV [Електронний ресурс] // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 28.12.2017).

Стаття 26 Закону «Про прокуратуру» визначає такі повноваження прокурора під час здійснення нагляду за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також у разі застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян. Прокурор має право:

1) у будь-який час за посвідченням, що підтверджує займану посаду, відвідувати місця тримання затриманих, попереднього ув'язнення, установи, в яких засуджені відбувають покарання, установи, де перебувають особи, щодо яких застосовано примусові заходи медичного або виховного характеру, та будь-які інші місця, в яких особи примусово тримаються згідно із судовим рішенням або рішенням адміністративного органу;

2) опитувати осіб, які перебувають у місцях, зазначених у пункті 1, з метою отримання інформації про умови їх тримання та поведження з ними, ознайомлюватися з документами, на підставі яких ці особи тримаються в таких місцях, були засуджені або до них застосовано заходи примусового характеру;

3) перевіряти законність наказів, розпоряджень та інших актів відповідних органів та установ і в разі невідповідності законодавству вимагати від посадових чи службових осіб їх скасування й усунення порушень закону, до яких вони призвели, а також скасовувати незаконні акти індивідуальної дії;

4) вимагати від посадових чи службових осіб надання пояснень щодо допущених порушень, а також вимагати усунення порушень і причин та умов, що їм сприяли, притягнення винних до передбаченої законом відповідальності;

5) знайомитися з матеріалами виконавчого провадження щодо виконання судових рішень у кримінальних справах, робити з них виписки, знімати копії та в установленому законом порядку оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність державного виконавця;

6) вимагати від керівників органів вищого рівня проведення перевірок підпорядкованих і підконтрольних органів та установ попереднього ув'язнення, виконання покарань, застосування заходів примусового характеру та

перевірок інших місць, в яких особи примусово тримаються згідно із судовим рішенням або рішенням адміністративного органу;

7) звертатися до суду з позовом (заявою) у визначених законом випадках.

Прокурор здійснює нагляд за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також у разі застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян в органах та установах, шляхом проведення регулярних перевірок, а також у зв'язку з необхідністю належного реагування на відомості про можливі порушення законодавства, що містяться у скаргах, зверненнях чи будь-яких інших джерелах. У межах реалізації зазначеної функції прокурор має право залучати відповідних спеціалістів.

Прокурор зобов'язаний негайно звільнити особу, яка незаконно (за відсутності відповідного судового рішення, рішення адміністративного органу або іншого передбаченого законом документа чи після закінчення передбаченого законом або таким рішенням строку) перебуває у місці тримання затриманих, попереднього ув'язнення, обмеження чи позбавлення волі, установі для виконання заходів примусового характеру й інших місцях, зазначених у частині 1 ст. 26 Закону України «Про прокуратуру».

Письмові вказівки прокурора щодо додержання встановлених законодавством порядку й умов тримання осіб у зазначених вище місцях, а також письмові вказівки прокурора, надані іншим органам, що виконують судові рішення у кримінальних справах і справах про адміністративні правопорушення, є обов'язковими й підлягають негайному виконанню.¹¹²

З метою вдосконалення організації роботи та підвищення ефективності наглядової діяльності органів прокуратури України за додержанням вимог Конституції

¹¹² Про прокуратуру: закон України: від 14.10.2014 № 1697-18. URL:<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 28.12.2017).

України, кримінально-виконавчого законодавства, міжнародних норм і стандартів поводження з ув'язненими та засудженими, ратифікованих Україною, та дотриманням їх прав Генеральною прокуратурою України видано Наказ № 161 від 20.04.2016 «Про організацію діяльності прокурорів з нагляду за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також у разі застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян».

Основними завданнями діяльності у цьому напрямі є забезпечення нагляду за додержанням:

1) прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства й держави під час виконання покарань та інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи, відповідно до законів України й міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України;

2) законодавства щодо запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню із затриманими, взятими під варту та засудженими;

3) визначених законодавством вимог режиму, порядку й умов тримання затриманих осіб, а також осіб, до яких застосовано запобіжні заходи: тримання під вартою, поміщення до психіатричного закладу в умовах, що виключають їх небезпечну поведінку;

4) установлених законодавством вимог режиму, порядку й умов тримання осіб, до яких застосовано інші заходи примусового характеру;

5) визначених законодавством вимог режиму, порядку й умов тримання, а також відбування покарань засудженими;

6) законодавства під час виконання покарань, не пов'язаних із позбавленням волі;

7) законодавства під час здійснення оперативно-розшукової діяльності відповідними оперативними підрозділами під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також у разі застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян;

8) законодавства у разі застосування заходів впливу за адміністративні правопорушення.

Нагляд за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних провадженнях та інших заходів примусового характеру здійснюють Головне управління Генеральної прокуратури України, підрозділи прокуратури на регіональному рівні, підрозділи прокуратури на місцевому рівні й військові прокуратури. Нагляд у межах своєї компетенції здійснюється також структурними підрозділами Генеральної прокуратури України з питань нагляду у кримінальному провадженні, захисту прав і свобод дітей (ювенальної юстиції), Головної військової прокуратури, військовими прокуратурами регіонів, а також структурними підрозділами регіональних прокуратур з питань захисту прав і свобод дітей (ювенальної юстиції).

Керівники місцевих прокуратур, їх перші заступники та заступники у межах своєї компетенції забезпечують:

1) участь прокурорів у справах про адміністративні правопорушення у випадках, передбачених законами України, у тому числі щодо правопорушень, учинених на території об'єктів нагляду; під час вирішення питань, пов'язаних з виконанням вироку, у тому числі умовно-достроковим звільненням від відбування покарання, заміною невідбутої частини покарання більш м'яким і звільненням від покарання за хворобою; у разі розгляду питань про продовження, зміну чи припинення застосування примусових заходів медичного характеру;

2) ефективне та своєчасне реагування на незаконні судові рішення відповідно до чинного законодавства;

3) здійснення нагляду за додержанням законів під час виконання кримінального покарання у виді штрафу як основного покарання в порядку, встановленому статтею 539 КПУ України;

4) подання до суду позовів (заяв) у визначених законом випадках;

5) реалізацію інших визначених законодавством повноважень.

Прокурорський нагляд забезпечується шляхом проведення перевірок, зокрема:

- регулярних перевірок, які здійснюються самостійно або із залученням у встановленому порядку необхідних спеціалістів (комплексні перевірки);

- за зверненнями й іншими повідомленнями, у тому числі у засобах масової інформації, мережі Інтернет або які надійшли на телефони «гарячої лінії», щодо захисту прав в'язнів; за матеріалами органів державного нагляду (контролю);

- з власної ініціативи за наявності даних про порушення закону.

Під час проведення перевірок прокурори всіх рівнів здійснюють такі заходи:

- 1) опитують осіб, вимагають від посадових чи службових осіб надання пояснень щодо допущених порушень;

- 2) перевіряють законність наказів, розпоряджень та інших актів відповідних органів та установ і в разі невідповідності законодавству вимагають від посадових чи службових осіб їх скасування та усунення порушень закону, до яких вони призвели, а також скасування незаконних актів індивідуальної дії;

- 3) уживають заходів щодо усунення порушень закону, причин та умов, що їм сприяли, притягають до відповідальності винних посадових чи службових осіб (у тому числі за письмовою вказівкою), оскаржують їх рішення, дії чи бездіяльність;

- 4) здійснюють інші передбачені законодавством дії.

Прокурори всіх рівнів під час здійснення нагляду уповноважені:

- 1) негайно звільняти особу, яка незаконно (за відсутності відповідного судового рішення, рішення адміністративного органу або іншого передбаченого законом документа чи після закінчення передбаченого законом або таким рішенням строку) перебуває у місці тримання затриманих, попереднього ув'язнення, обмеження чи позбавлення волі, установі для виконання заходів примусового характеру або інших місцях, до яких доставлено осіб з метою складення протоколу про адміністративне правопорушення чи в яких особи

примусово тримаються згідно із судовим рішенням або рішенням адміністративного органу;

2) у разі встановлення ознак адміністративного чи кримінального правопорушення здійснювати передбачені законом дії щодо порушення відповідного провадження;

3) оскаржувати постанови про накладення адміністративних стягнень, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, з підстав та у випадках, передбачених законодавством;

4) у разі виявлення під час перевірок порушень закону у справах про адміністративні правопорушення, за якими судами першої інстанції не ухвалено рішень, упродовж доби з моменту виявлення порушень інформувати про результати перевірок відповідні суди, у провадженні яких перебувають такі справи;

5) вносити документи реагування, надсилати запити й доручення органам державної влади, місцевого самоврядування та державним органам, на які їх повноваження не поширюються, винятково через прокуратури вищого рівня.

За результатами перевірок прокурори складають письмові довідки.

Копії довідок про результати перевірок і документів прокурорського реагування у п'ятиденний строк з дати їх складання (внесення) місцеві прокуратури надсилають до регіональних прокуратур, а регіональні прокуратури – до Генеральної прокуратури України.

Копії довідок про результати комплексних перевірок, а також перевірок з питань додержання законності під час здійснення оперативно-розшукової діяльності та внесених документів прокурорського реагування у п'ятиденний строк з дати складання (внесення) місцеві прокуратури надсилають до регіональних прокуратур, які у такий самий строк направляють копії цих документів, у тому числі складених (внесених) регіональними прокуратурами, до Генеральної прокуратури України.

Не рідше одного разу на місяць прокурори здійснюють особистий прийом узятих під варту та засуджених осіб, перевіряють стан додержання законодавства щодо забезпечення їх права на листування та звернення, облік

інформації про злочини й події, законність дій службових осіб і накладення дисциплінарних стягнень.

Особистий прийом ув'язнених і засуджених здійснюють прокурори всіх рівнів, у тому числі безпосередньо керівники місцевих прокуратур, їх перші заступники та заступники, а також керівники регіональних прокуратур.

Керівники місцевих і регіональних прокуратур негайно інформують відповідних керівників прокуратур вищого рівня телефоном чи електронним зв'язком і впродовж доби – письмовим повідомленням про запровадження режиму особливих умов в установах виконання покарань, особливого режиму в місцях попереднього ув'язнення або про надзвичайні ситуації. Зокрема, так інформують про:

- акти протесту й оголошення голодувань в'язнями, навмисні самоушкодження, вчинення самогубств, тяжких та особливо тяжких кримінальних правопорушень;

- масові заворушення серед в'язнів;

- втечу осіб, госпіталізованих у примусовому порядку, з психіатричних закладів під час застосування примусових заходів медичного характеру, з-під варти або з установ виконання покарань, самовільне залишення меж цих установ чи закладів;

- заподіяння службовими особами установ попереднього ув'язнення та виконання покарань тілесних ушкоджень в'язням, застосування до них жорстокого поводження чи катування;

- учинення службовими особами злочинів і правопорушень, пов'язаних з корупцією;

- нещасні випадки з тяжкими наслідками на виробничих об'єктах установ виконання покарань;

- порушення прав ув'язнених чи засуджених під час проведення в установах Державної кримінально-виконавчої служби України спеціальних операцій та/або застосування зброї чи спеціальних засобів;

- звільнення адміністрацією установи попереднього ув'язнення особи у зв'язку із закінченням строку її тримання під вартою;

- випадки групових (більше 5 осіб) адміністративних затримань нелегальних мігрантів;
- затримання осіб, які перебувають у розшуку, за вчинення дій, пов'язаних із тероризмом;
- інші події, які набули суспільного резонансу й були висвітлені в засобах масової інформації та мережі Інтернет.

У разі виникнення надзвичайних ситуацій і виявлення кримінальних правопорушень на об'єктах нагляду під час проведення перевірок керівники регіональних та місцевих прокуратур, їх перші заступники й заступники згідно з розподілом обов'язків у межах компетенції забезпечують організацію огляду місця події та інші першочергові дії, у тому числі із залученням слідчих органів досудового розслідування.

Головними критеріями ефективності діяльності прокурорів у цьому напрямі вважають забезпечення об'єктивного, своєчасного й повного вжиття заходів щодо усунення порушень Конституції, законів України та міжнародних договорів, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, поновлення прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави, відшкодування завданої шкоди й притягнення винних до встановленої законом відповідальності.¹¹³

Питання для самоконтролю

1. Зміст контролю й нагляду за діяльністю органів та установ виконання покарань.
2. Суб'єкти здійснення парламентського контролю та їх повноваження.
3. Зміст і форми судового контролю.
4. Суб'єкти відомчого контролю й порядок проведення інспектування та перевірок.

¹¹³ Про організацію діяльності прокурорів з нагляду за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян : наказ Генеральної прокуратури України : від 20.04.2016 № 161 [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: <http://consultant.parus.ua/?doc=0A38724775> (дата звернення: 28.12.2017).

5. Форми міжнародного контролю.
6. Суб'єкти, зміст і форми громадського контролю.
7. Повноваження прокуратури під час здійснення нагляду за діяльністю персоналу органів та установ виконання покарань.

Перелік рекомендованої літератури

1. Кримінально-виконавчий кодекс України : закон України : від 11.06.2003 № 1129-IV [Електронний ресурс] // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 28.12.2017).

2. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : закон України : від 23.06.2005 № 2713-IV [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2713-15/para012#o12> (дата звернення: 28.12.2017).

3. Про пенітенціарну систему: проект закону: від 24.11.2017 № 7337 [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62965 (дата звернення: 28.12.2017).

4. Про прокуратуру : закон України : від 14.10.2014 № 1697-18. URL:<http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18> (дата звернення: 28.12.2017).

5. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : закон України : від 28.12.1997 № 776/97-ВР [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр>(дата звернення: 28.12.2017).

6. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : закон України : від 24.01.1995 № 20/95-вр [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр> (дата звернення: 28.12.2017).

7. Про організацію діяльності прокурорів з нагляду за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян : наказ Генеральної

прокуратури України : від 20.04.2016 № 161 [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: <http://consultant.parus.ua/?doc=0A38724775> (дата звернення: 28.12.2017).

8. Положення про спостережні комісії: затв. постановою Кабінету Міністрів України : від 01.04.2004 № 429 [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/429-2004-%D0%BF> (дата звернення: 28.12.2017).

9. Положення про піклувальні ради при спеціальних виховних установах: затв. постановою Кабінету Міністрів України : від 01.04.2004 № 429 [Електронний ресурс] // БД «Законодавство України» / ВР України. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/429-2004-%D0%BF> (дата звернення: 28.12.2017).

Навчальне видання

МУЗИКА А. А.,
КОНОПЕЛЬСЬКИЙ В. Я.,
ПИСЬМЕНСЬКИЙ Є. О.

КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО УКРАЇНИ

Підручник

ТОМ I

(у двох томах)

Відповідальний редактор Бараш Є. Ю.

Художнє оформлення обкладинки Кандиба Т. П.

Підписано до друку 23.08.2018. Формат 60×90/16.
Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 23,82. Зам. № 00384
Наклад 500 прим.

Видавець і виготовлювач «ФОП Кандиба Т. П.»
Вул. Незалежності, 16, м. Бровари, 07400
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 5263 від 20.12.2016.

Е-mail: diz18@ukr.net

Тел.: 067 231-02-86

099 912-31-22

099 912-31-22